

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№1 (496)
СІЧЕНЬ-ЛЮТИЙ
2011

Головний науковий редактор:
академік НАН України **В.А.СМОЛІЙ**

Наукова рада:

Любомир Винар (Кент, США), *Зенон Козут* (Едмонтон, Канада), *Ю.А.Левенець* (Київ), *В.М.Литвин* (Київ), *Анджеї Поппе* (Варшава, Польща), *В.Ф.Репринцев* (Київ), *П.С.Сохань* (Київ), *В.С.Степанков* (Кам'янець-Подільський), *П.П.Толочко* (Київ), *П.Т.Тронько* (Київ), *Б.М.Флоря* (Москва, Російська Федерація)

Редколегія:

Г.В.Боряк, *В.Ф.Верстюк*, *С.В.Віднянський*, *В.М.Горобець*, *О.І.Гуржій*, *В.М.Даниленко*, *М.Ф.Дмитрієнко*, *О.М.Донік* (заст. головного редактора, відпов. за випуск), *С.В.Кульчицький*, *В.І.Кучер*, *О.Є.Лисенко*, *М.І.Панчук*, *Р.Я.Пиріг*, *О.П.Резнт* (заст. головного редактора), *В.М.Ричка* (заст. головного редактора), *О.С.Рубльов* (заст. головного редактора), *В.Ф.Солдатенко*, *В.П.Трощинський*, *О.А.Удод*, *Ю.І.Шаповал*

Наукові редактори:

канд. іст. наук *О.М.Донік*, д-р іст. наук *О.П.Резнт*, д-р іст. наук *В.М.Ричка*, д-р іст. наук *О.С.Рубльов*

Відповідальний секретар:
В.В.Григор'єв

Редактори:
С.Г.Архипенко, *В.В.Григор'єв*,
О.М.Квітка, *В.І.Кузнецов*

Коректор:
Н.Ю.Мельник

Макет і верстка:
А.О.Михайлова

Обкладинка:
Н.О.Горбань

Електронна версія:
О.В.Жданович
www.history.org.ua

Підписано до друку 4.02.2011 р.
Формат 70x100/16. Гарн. Century Schoolbook
Папір офсет. №1. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк. 21
Тираж 800 прим. Зам. № 21

Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ №263 видане Держкомвидавком
України 14. XII.1993 р.

Оригінал-макет виготовлено у видавництві
“Дієз-продукт”. Свідоцтво ДК №546 від
31.07.2001 р. Адреса: вул. Авіаконструктора
Антонова, 5, офіс 617, Київ, Україна, 03186.
Телефон/факс: +380 (44) 248-28-30, електронна пошта: diez94@mail.ru

Віддруковано з позитивів у ТОВ «Видавництво “Вперед”»

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

Institute of the History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research. Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor in-chief V.A.Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, office 501, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. +380 (44) 278-52-34, fax +380 (44) 279-63-62, e-mail: UHG@history.org.ua

Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001.
Тел. +380 (44) 278-52-34, факс +380 (44) 279-63-62, e-mail: UHG@history.org.ua

Науковий журнал. Заснований 1957 р. Виходить 6 разів на рік. © Редакція «УІЖ»

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

ЧУХЛІВ Т.В. Козацтво Правобережної України в міжнародних відносинах під час Північної війни 1700–1721 рр.	4
РЕЄНТ О.П. До проблеми скасування кріпосного права в 1861 р.	34
ІВАНЕНКО О.А. Міжнародні зв'язки Університету св.Володимира (60-ті рр. ХІХ ст.).	52
ПЕРЕДЕРІЙ І.Г. В'ячеслав Липинський як співробітник першої української щоденної газети «Рада» (1908–1914 рр.)	71
ФЕДОРОВА Л.Д. Теоретичні та правові питання збереження культурної спадщини в діяльності пам'яткоохоронних структур України (1910-ті рр.)	91
ВРОНСЬКА Т.В. 21 лютого 1948 р. в історії сталінського терору	107
РЕНДЮК Т.Г. Прикордонне та регіональне співробітництво між Україною й Румунією з питань національних меншин	123

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

БЕЗДРАВКО В.В. Розвиток науки про документ у ХІХ ст.: візії теорії і практики	137
ШАРАВАРА Т.О. Реформи і контрреформи місцевого й міського самоврядування другої половини ХІХ ст. в Російській імперії у працях радянських та зарубіжних дослідників	166
КУДРЯЧЕНКО А.І. Дослідження з проблематики всесвітньої історії у сучасній Україні	180
ВАЩУК Д.П. Інститут «старини» у Великому князівстві Литовському (аналіз матеріалів Литовської метрики)	195

РЕЦЕНЗІЇ

ЛААС Н.О. Україна модерна. – Вип.4 (15): Пам'ять як поле змагань	210
--	-----

ОГЛЯДИ

МУЗИЧКО О.Є. (Одеса) Євген Чикаленко, Володимир Винниченко. Листування. 1902–1929 роки; Євген Чикаленко, Сергій Єфремов. Листування. 1903–1928 роки; Євген Чикаленко, Андрій Ніковський. Листування. 1908–1921 роки	216
---	-----

ХРОНІКА

ДОМАНОВСЬКИЙ А.М. (Харків), ФАЙДА О.В. (Львів) Міжнародний симпозіум «Homo byzantinus серед ідей та речей»	222
МИХАЙЛЮК М.В. (Кіровоград) Міжнародний науковий семінар «Націонал-соціалістична окупаційна преса на зайнятих радянських територіях (1941–1944)»	229
ФАРЕНІЙ І.А. (Черкаси) VIII Міжнародний симпозіум із проблем аграрної історії	232
НОВІ НАДХОДЖЕННЯ до бібліотеки Інституту історії України НАНУ	236

До уваги авторів!

До друку приймаються написані спеціально для «Українського історичного журналу» статті, а також історичні документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи.

Подані в редакцію «УІЖ» наукові статті повинні мати визначені ВАК України (постанова №7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України») такі **необхідні елементи: постановка проблеми** у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; **аналіз останніх досліджень і публікацій**, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор; **виділення невирішених раніше частин загальної проблеми**, котрим присвячується стаття; **формулювання цілей статті** (постановка завдання); **виклад основного матеріалу дослідження** з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; **висновки з дослідження і перспективи подальшої роботи** у даному напрямку.

Обсяг матеріалів – не більше **30** сторінок (1 авторський аркуш). Текстовий редактор – не нижче **Microsoft Office 2003**, шрифт – **Times New Roman**, кегль – **14**, міжрядковий інтервал – **1,5**. Формат файлу – **.doc** або **.rtf**. Якщо при наборі статті використовувалися **нестандартні шрифти** (Izhitsa, Litopys New Roman та ін.), необхідно обов'язково (!) їх надати (розташування в ОС Windows: локальний диск C:/Windows/Fonts).

Текст статті набирається без переносів слів. Абзацні відступи формуються в матеріалі, а не за допомогою пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в тексті. Посилання виконуються через меню «Вставка» **автоматично (!) посторінково**.

Автори мають **повідомити про себе** такі дані: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи й посаду, адресу для листування, телефон (робочий, домашній, **мобільний**), **електронну пошту**. У редакцію слід подавати **два роздрукованих примірники, електронну копію статті**, а також **дві анотації** (українською та англійською мовами).

Матеріали надсилаються поштою на адресу: редакція «УІЖ», вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001 або на електронну адресу: **UHG@history.org.ua**

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор. Редакція публікує матеріали, **не завжди поділяючи погляди їх авторів**.

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Т.В.ЧУХЛІБ*

КОЗАЦТВО ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ ПІД ЧАС ПІВНІЧНОЇ ВІЙНИ 1700–1721 рр.

У статті розкривається міжнародно-політичний статус Правобережної України у зв'язку з дипломатією та бойовими діями Московського царства, Шведського королівства, Речі Посполитої та Османської імперії на початку XVIII ст. В обмін на невтручання Польщі та її впливових європейських союзників у протистояння між Росією й Туреччиною за Молдавію, Причорномор'я та Приазов'я цар Петро I і султан Агмед III віддали більшу частину України під владу польського короля Августа II Сильного. Козацтво Правобережжя чинило збройний спротив планам міжнародної дипломатії та намагалося возз'єднатися з Лівобережною Україною. Особлива увага звертається на політику щодо Правобережжя гетьманського уряду П.Орлика.

Нова «загальноєвропейська» Північна війна, яку в серпні 1700 р., відразу ж після підписання мирного договору з Османською імперією, розв'язало Московське царство, викликала великі зміни в міжнародному становищі багатьох країн Північної, Східної та Південно-Східної Європи¹. За допомогою Данії, Польщі й Саксонії, об'єднаних у т.зв. Північний союз, залучаючи військові та матеріальні ресурси козацької України, Москва відновила довголітню боротьбу зі Шведським королівством за вихід до Балтійського моря та Прибалтику. Однак молодий, амбітний шведський король Карл XII не лише відбив агресію Північного союзу на чолі з не менш честолюбним російським царем Петром I, але й перейшов у потужний наступ на Півночі та Сході Європи.

I

Вступ армії Карла XII до литовських земель Речі Посполитої в 1702 р. дивовижно збігся з початком козацького повстання на Правобережжі України. Наявні джерела дозволяють говорити про певний зв'язок між цими двома подіями, а, отже, існування політичних домовленостей поміж

* Чухліб Тарас Васильович – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу історії України середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України НАНУ.
E-mail: taras_chuhlib@ukr.net

¹ Чубарьян А. Российский европеизм. – Москва, 2006. – С.75.

представниками короля Швеції й правобережними козацькими старшинами. На основі вивчення архівних матеріалів російський історик В.Возгрін відзначав, що шведські агенти засилялися до України починаючи вже з першої половини 1702 р.², а польські історики Ю.Янчак та А.Камінський стверджували: повстання правобережного козацтва не давало змоги Польщі вчасно вступити у війну зі Швецією³. З огляду на плани скандинавського монарха розколоти політичну еліту Польсько-Литовської держави⁴, інспірація ним козацького виступу 1702–1704 рр. виглядає цілком імовірною. Ба більше, події в Правобережній Україні відтягували й укладення двостороннього польсько-російського союзу антишведського спрямування⁵.

15 липня 1704 р., на зустрічі послів Речі Посполитої та Московської держави, що відбулася поблизу Нарви, представник польського короля – хелмський воевода Т.Дзялинський – заявив, що Польща не зможе вступити у війну проти Швеції з огляду на необхідність утримування значних військових сил на своїх південно-східних, тобто українських, землях. Окрім того, вона укладе союз із Росією лише у тому випадку, коли та збройним шляхом придушить повстання правобережних козаків і змусить їх погодитися на повернення в зайняті ними міста урядників Речі Посполитої. Т.Дзялинський також засвідчив очільникові російських дипломатів В.Головіну, що він не провадитиме подальших переговорів, якщо Москва не виконає висунутих від імені короля Августа II Сильного умов миру⁶. У відповідь росіяни заявили, що польський король має надати цареві право самому вибирати методи вирішення питання щодо непокірних українців. 17 липня В.Головін оголосив полякам власний проект, згідно з яким було напрацьовано текст мирного договору: Річ Посполита оголосить повстанцям на чолі з С.Палієм амністію, а Росія змусить їх визнати свою владу. Дипломатичний шлях розв'язання проблеми мотивувався тим, що збройне впокорення повстанського руху може викликати небажані заворушення в Лівобережній Україні, а

² Российский государственный архив древних актов (Москва) (далі – РГАДА). – Ф.50. – Оп.1702. – Д.2. – Л.461 об.; *Возгрин В.* Россия и европейские страны в годы Северной войны. История дипломатических отношений в 1697–1710 гг. – Ленинград, 1986. – С.204.

³ *Janczak J.* Per Palej Aubstand von 1702 bis 1704 in der Ukraine und die Haltung der Rzeczpospolita zum Nordischen Krieg um die Polnische Krone // *Sachen und Polen während des Nordischen Krieges 1700–1721.* – Berlin, 1962. – S.81; *Каминський А.* Первые годы польско-русского союза 1704–1709 гг. (в связи с работами В.Конопчинского и Ю.Фельдмана) // *Международные отношения в Центральной и Восточной Европе.* – Москва, 1966. – С.214.

⁴ Хоча організаційно Сандомирська конфедерація польської шляхти виникла у 1702–1704 рр., а прошведський Варшавський шляхетський союз – уже після підписання між Августом II та Карлом XII т.зв. Варшавського договору 1705 р., однак фактично прихильники політики шведського короля почали з'являтися в Речі Посполитій набагато раніше від початку Північної війни (*Королюк В.* Речь Посполитая и подготовка Северной войны // *Учёные записки Института славяноведения АН СССР.* – Т.IV. – Москва, 1951. – С.190–201; *Геровский Ю.* Польша и победа под Полтавой // *Полтавская победа: Из истории международных отношений накануне и после Полтавы.* Сб. ст. – Москва, 1959. – С.16–17).

⁵ Див.: *Королюк В.* Свидание в Биржах и первые переговоры о польско-русском союзе // *Вопросы истории.* – 1948. – №4. – С.43–67.

⁶ *Королюк В.* Вступление Речи Посполитой в Северную войну (продолжение) // *Учёные записки Института славяноведения.* – 1954. – Т.X. – С.332.

також відтягнути значні сили росіян із театру бойових дій Північної війни⁷. Але річпосполитським дипломатам не сподобався такий варіант. На третьому засіданні польсько-російської комісії московські послы погодилися застосувати проти українців військову силу, але лише в тому випадку, якщо вони добровільно не складуть зброю. Однак поляки продовжували наполягати на своєму. Відтак тільки наприкінці серпня 1704 р. В.Головіну вдалося вмовити їх визнати компромісний варіант та укласти довгоочікуваний мир.

Договір, підписаний між Річчю Посполитою й Московською державою 30 серпня 1704 р. поблизу Нарви, складався з 8 пунктів⁸. Перший із них передбачав об'єднання зусиль обох країн у боротьбі проти Шведського королівства; другий і третій – узгодження планів бойових дій, спільне укладення миру й заборону ведення сепаратних переговорів із супротивником; у четвертому відзначалося, «що Палій чи добрим, або злим способом до повернення фортець і місць, які в нещодавнім українським замішанні взяв, змушений буде, і вони королеві й[ого] м[ило]сті і Речі Посполитій без ніякої претензії, якнайшвидше бути може, а найдовше на кампанію наступного року поверне, під детермінацією амністії Палію, якщо добровільно фортеці, свавільно в тих замішаннях опановані, віддасть»⁹; п'ятий пункт зобов'язував царя віддати королеві ті лівонські міста й фортеці, які російська армія захопить під час війни; шостий і сьомий пункти говорили про надання Росією 12-тисячного корпусу та 200 тис. руб. субсидії для допомоги Польщі; останній, восьмий, пункт передбачав участь Речі Посполитої в Північній війні після того, як шведи залишать її територію. З боку Московського царства четвертий пункт договору було доручено виконувати лівобережному гетьманові І.Мазепі, який ще у травні 1704 р. одержав від правобережного гетьмана С.Самуся козацькі клейноди, що мало символізувати припинення повстання й перехід правобережців під протекторат російського царя¹⁰.

Після Андрусівського перемир'я 1667 р. та «Вічного миру» 1686 р. Нарвський договір 1704 р. («Вічний оборонний союз»), узаконюючи поділ України на ліво- та правобережню частини, уже вкотре засвідчував нехтування з боку російського царя й польського короля українськими інтересами, що полягали у прагненні до об'єднання. Лише поточна міжнародно-правова та воєнна ситуація змусила Петра I й Августа II Сильного на деякий час віддати Правобережню Україну під управління гетьманові І.Мазепі. З огляду на такий сприятливий момент, він спробував використати домовленості між царем та королем на власну користь, якнайдовше утримуючи «польську» частину України під своєю владою. У відповідь на московсько-польський Нарвський мир Швеція підписала т.зв. Варшавський договір 1705 р. зі своїм

⁷ Королюк В. Вступление Речи Посполитой в Северную войну (продолжение). – С.332–334; Janczak J. Powstanie Paleja // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Wrocławskiego. Historia III. – Seria A, №23. – Wrocław, 1960. – S.148.

⁸ Volumina legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX pijarów. – T.VI. – Petersburg, 1860. – P.82–84.

⁹ Ibid. – T.VI. – P.85.

¹⁰ Biblioteka Książąt Czartoryskich (Kraków) (далі – BKCz). – Dział Rękopisów. – Rkps.529. – S.188.

ставлеником Ст.Лещинським¹¹ та його прихильниками в Речі Посполитій¹². Документ мав антиросійське спрямування, а його положення юридично закріплювали військові успіхи шведської армії на землях Корони Польської та Великого князівства Литовського, що ставали васальними державами¹³.

На міжнародній арені результати довгоочікуваного польсько-російського миру були мінімальними, хоча його значення зросло відтоді, як протягом 1704–1706 рр. шведський король здобув ряд важливих перемог на всіх театрах бойових дій – у Прибалтиці, Білорусії, Польщі та Литві. Зокрема, у 1706 р. в Білорусії були розгромлені українські підрозділи полковників М.Миклашевського (під Несвіжем), І.Мировича (у Ляховичах), Д.Апостола (поблизу Клецька)¹⁴. Але головну свою перемогу шведський король здобув на полях Саксонії – він здолав армію Августа II Сильного та змусив його підписати у 1706 р. Альтранштадтський договір про відмову Польщі й Саксонії брати участь в антишведській коаліції¹⁵. Окрім того, польський монарх був змушений зректися корони на користь шведського ставленика Ст.Лещинського, а також виплатити Швеції велику контрибуцію.

Новий польський король Ст.Лещинський, що спирався на військову силу Карла XII та якого підтримувала Варшавська конфедерація (т.зв. «Великопольська шляхетська конфедерація»), будував далекосяжні плани: за допомогою повернення України під владу Речі Посполитої об'єднати шляхетський загал та остаточно усунути з політичної арени свого суперника – Августа II Сильного¹⁶. Задля втілення своєї мети Ст.Лещинський почав налагоджувати контакти з гетьманським урядом І.Мазепи. Завдяки цьому Карл XII добився ще одного важливого зовнішньополітичного успіху, адже під його протекцію¹⁷ перейшов український правитель.

¹¹ Станіслав Лещинський (1677–1766 рр.) – король Речі Посполитої у 1704–1711 та 1733–1734 рр., герцог Лотарингії у 1737–1766 рр., воевода познанський у 1699 р. Народився у Львові. У 1704 р. при підтримці шведського монарха Карла XII був обраний польським королем. У 1705–1708 рр. вів таємні переговори з гетьманом І.Мазепою та уклав із ним угоду. Після поразки шведсько-українських військ у Полтавській битві 1709 р. виїхав до Франції. Весною 1711 р. вислав підрозділ київського воеводи Ю.Потоцького на допомогу гетьманові П.Орлику під час його походу на Правобережну Україну. Підтримував П.Орлика протягом 1720–1730-х рр. У 1733 р. за сприяння Франції вдруге став польським королем. Під час війни за польську спадщину 1733–1735 рр. війська Ст.Лещинського зазнали поразки. За умовами Віденського миру 1735 р. остаточно зрікся претензій на польський престол на користь Августа III Фридерика. Донька Ст.Лещинського – Марія – у 1725 р. стала дружиною французького короля Людовика XV (див.: *Feldman F. Stanisław Leszczyński. – Kraków, 1948; Rostworowski E. O Polska Koronę. Polityka Francji w latach 1725–1733. – Wrocław; Kraków, 1958*).

¹² ВКСз. – Rkps.603. – S.471–473.

¹³ *Каминський А.* Первые годы польско-русского союза 1704–1709 гг. – С.218.

¹⁴ *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк; К.; Острого, 2001. – С.242–243.

¹⁵ *Томашівський С.* Листи Петра Великого до А.М.Сенявського // Записки НТШ. – Т.92. – Л., 1909. – С.198–199; *Геровский Ю.* Польша и победа под Полтавой // Полтавская победа: Из истории международных отношений накануне и после Полтавы: Сб. ст. – Москва, 1959. – С.18; *Возгрин В.* Россия и европейские страны в годы Северной войны. – С.157–169.

¹⁶ *Konopczyński W.* Polska a Szwecja. – Warszawa, 1926. – S.59.

¹⁷ Про те, що гетьман І.Мазепа, а потім і П.Орлик, визнав саме протекцію Карла XII зазначалося у «Пактах і конституціях законів і вольностей Війська Запорозького...» 1710 р.: «[...] і полагаючи сталую певність в допоміж Божій, в протекції найяснішого короля, його милості, шведського», «[...] за соизволенієм найяснішого королівської величності шведського, протектора нашого» (див.: РГАДА. – Ф.124. – Оп.2 1710 г. – Д.12. – Л.2–12 об. (оригінал); копія: Центральний державний історичний архів України в Києві. – Ф.2236. – Оп.2. – Спр.10. – Арк.4–15; Конституція Пилипа Орлика: оригінал та його історія // Архіви України. – 2010. – №3/4. – С.145–166).

Однією з головних причин, що спонукала гетьмана вийти з-під сюзеренітету Москви, стало небажання Петра I вирішити проблему об'єднання України, тобто залишити під владою І.Мазепи не тільки правобережне козацтво, але й усю територію Правобережжя¹⁸. Проблема роз'єднання/об'єднання козацької України дісталася І.Мазепі у спадок від його попередника І.Самойловича. Ідея з'єднання «двох берегів» Дніпра, незважаючи на розподільчий російсько-польський «Вічний мир» 1686 р., існувала у мазепинському уряді вже від початку його функціонування й чи не вперше проявилася на практиці зі спробою І.Мазепи та правобережного полковника С.Палія схилити Москву до відкритого протистояння з Річчю Посполитою у другій половині 1692 р.¹⁹ Одним з аргументів щодо прагнення бачити Правобережну та Лівобережну Україну об'єднаними була присилка з Батурина до Фастова від імені І.Мазепи полкового прапора й трьох сотенних значків. Цікаво, що на цих клейнодах не було жодних написів, а найголовніше – герба московських царів, аби не спричинити міжнародного конфлікту. Однак польська сторона все ж означувала прапор та значки як «московські», закидаючи С.Палієві службу на користь російського царя²⁰.

Після початку Північної війни, у 1700 р., гетьман І.Мазепа вважав за можливе вирішення питання поширення своєї влади на Правобережну Україну за допомогою військової сили й дипломатично підштовхував до цього московське керівництво²¹. Це не виключало і спільного обговорення між І.Мазепою та С.Палієм проблеми об'єднання країни. Незважаючи на це, до тексту Нарвського миру 1704 р. внесли пункт, в якому відзначалося, щоби С.Палій «повернув добрим або злим способом» Польщі всі зайняті козацьким військом правобережні фортеці²². З огляду на розвиток воєнних подій лише 7 жовтня 1707 р. гетьман отримав листа від царя Петра I з пропозицією «о возвращении будто Белой Церкви и Украины сегобочной в посессию Речи Посполитой Польской», на що І.Мазепа відповідав: Правобережну Україну «неможливо їм у посесію віддати», хіба що цар видасть спеціальний указ із цього приводу²³. Одночасно до гетьманського уряду зверталися польські урядовці та священники про повернення під владу Варшави «задніпровської України»²⁴.

У листі від 10 грудня 1707 р. до керівника московської дипломатії графа І.Головкіна гетьман зазначав, що зайняття Правобережжя польськими військами «учинити неможливо», адже у Брацлавському та Київському воеводствах «мало не всюди козаки живуть»²⁵. Не чекаючи вказівок від

¹⁸ Про це докладніше див.: Чухліб Т. Мазепинська Україна між Російською та Шведською коронами: дилема вибору протекції // Укр. іст. журн. – 2009. – №2. – С.16–39.

¹⁹ Станіславський В. Взаємини Івана Мазепи з Семеном Палієм та українсько-польські стосунки на Правобережній Україні // Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип.8. – К., 2008. – С.319.

²⁰ Там само. – С.320.

²¹ Там само. – С.333–334.

²² Volumina legum. – Т.VI. – Р.166.

²³ Лист І.Мазепи до І.Головкіна від 7 жовтня 1707 р., писаний з обозу під Києвом, див.: Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т.VI. – Санкт-Петербург, 1912. – С.465.

²⁴ Лист архієпископа гнезненського Ст.Шембека до І.Мазепи від 17 серпня 1707 р. див.: РГАДА. – Ф.124. – Оп.4. – Д.106. – Л.14–16.

²⁵ Лист І.Мазепи до І.Головкіна від 10 грудня 1707 р. з Батурина див.: Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т.VI. – С.445–446.

Петра I, І.Мазепа віддав правобережним полковникам наказ не допускати польських жовнірів на зимовий постій²⁶. У відповідь на такі ініціативи українського гетьмана детронізований король Август II Сильний вимагав для Правобережжя статусу нейтральної території²⁷. У 1708 р. І.Головкін писав цареві Петру I, що якщо погодитися на вимоги очільників Сандомирської конфедерації та віддати їм хоча б головну фортецю Правобережної України – Білу Церкву, на повстання піднімуться всі місцеві козацькі полки²⁸.

Таким чином, однією з важливих причин відмови від «високої руки» Петра I стало розуміння того, що на випадок перемоги царя та його союзника польського короля Августа II Сильного у Північній війні український гетьманат знову буде розділений між ними. У разі ж перемоги шведів козацька Україна, уже як московський союзник, була б віддана королеві Ст.Лещинському²⁹. В.Возгрін відзначав, що саме російсько-польські переговори на початку XVIII ст. щодо «повернення» Речі Посполитій (Сандомирській конфедерації) частини українських земель підштовхнули гетьмана І.Мазепу та кошового отамана К.Гордієнка до переходу на бік шведів³⁰. Сучасні шведські вчені К.Гернер та К.-Є.Карлсон стверджують, що, на думку І.Мазепи, цілком покладатися на царя Петра I було нерозумно, адже той ще у 1704–1705 рр. хотів віддати Польщі велику частину України, щоби спонукати прибічників польського короля Августа й далі боротися проти Швеції³¹.

Однак військова перемога Московського царства поблизу Полтави наприкінці червня 1709 р.³² стала переломною в ході Північної війни, пере-

²⁶ Там же.

²⁷ *Feldman J.* Polska w dobie wielkiej wojny 1704–1709. – Kraków, 1925. – S.302.

²⁸ Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т.VIII. – Вып.2. – С.710; *Возгрин В.* Россия и европейские страны в годы Северной войны. – С.222.

²⁹ *Мацьків Т.* Англійський текст Зборівського договору 1649 року та інші вибрані статті. – Нью-Йорк; Л., К., 1993. – С.75.

³⁰ *Возгрин В.* Россия и европейские страны в годы Северной войны. – С.222.

³¹ *Гернер К., Карлсон К.-Є.* Україна і Швеція в історичній перспективі. – Стокгольм, 1996. – С.4.

³² Бібліографія історичної літератури з історії Полтавської битви нараховує не одну сотню наукових праць учених різних країн, відтак назвемо лише основні: *Феофан [Прокопович]*. История императора Петра Великого от рождения его до Полтавской баталии и взятия в плен остальных шведских войск при Переволочне включительно. 2-е изд. – Москва, 1788; Победы Петра Великого над шведами 200 лет назад: Лесная – Полтава. – Санкт-Петербург, 1908; *Павловский И.* Битва под Полтавой 27-го июня 1709 г. – Полтава, 1908; К 200-летию Полтавской победы, 1709–1900. – Санкт-Петербург, 1909; *Борисов В., Безбах С.* Полтавское сражение (27 июня 1709 г.). – Москва, 1939; *Козаченко А.* Битва под Полтавой. – Москва, 1945; *Тельпуховский Б.* Полтавская битва. – Москва, 1947; Полтавская победа: из истории международных отношений накануне и после Полтавы: Сб. ст. – Москва, 1959; *Порфирьев Е.* Полтавское сражение 27 июня 1709 года. – Москва, 1959; Полтава: К 250-летию Полтавского сражения: Сб. ст. – Москва, 1959; *Кан А.* Шведские историки о Полтавской битве: (Обзор источников и литературы за последние полвека) // История СССР. – 1959. – №4; *Марлинский С.* Юбилейные сборники к 250-летию Полтавского сражения: (Обзор) // Военно-исторический журнал. – 1960. – №11; 250 років перемоги під Полтавою: Нариси. – Х., 1960; *Дядиченко В.* Полтавська битва: науково-популярний нарис. – К., 1962; Научная конференция, посвященная 275-летию Полтавской битвы. – Полтава, 1984; *Энглунд П.* Полтава. Рассказ о гибели одной армии. – Москва, 1995; *Сандстенд Б.* Деякі міркування про шведську історіографію Полтавської битви // Історична пам'ять (Полтава). – 1999. – №1/2; Полтавская битва и её международное значение. – Москва, 2009; *Кротов П.* Битва при Полтаве. – Санкт-Петербург, 2009; Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав. – Полтава, 2009; *Adlerfeld G.* Histoire militaire de Charles XII, roi de Suede. – T.I–IV. – Amsterdam, 1740; *Stille A.* Carl XII's fälttågsplaner 1707–1709. – Lund, 1908; *Kentrschynskyj B.* La propaganda politica en Ucraina en vísperas de la batalla de Poltava. – Buenos Aires, 1954 та ін.

кресливши не лише протекторат Швеції над Україною, але й над Річчю Посполитою. У квітні 1710 р. вальна рада у Варшаві визнала права союзника Петра I – короля Авґуста II Сильного – на польський трон³³. Тоді ж польська сторона ратифікувала «Вічний мир» 1686 р. і Нарвський договір 1704 р., таким чином остаточно визнавши східні кордони Речі Посполитої включно з українськими землями («по Дніпру»). Це було зроблено в обмін на згоду Росії вивести свої війська разом з усім населенням козацьких полків із Правобережної України. Однак практичне виконання польсько-російських домовленостей було відкладене на деякий час через оголошення того ж року Османською імперією (яка пішла назустріч наполегливим проханням Швеції та гетьманського уряду П.Орлика) війни Росії.

У лютому 1711 р. у зв'язку з турецькою загрозою у Москві розпочалися чергові переговори між Росією та Польщею. Керівник польської делегації К.Волович відразу ж заявив, що договори 1686 і 1704 рр. було ратифіковано лише за умови виведення російських військ та козацтва зі східних воеводств Речі Посполитої. Проте, цього не відбулося, а відтак поляки збільшили претензії: окрім повернення Білої Церкви, Фастова, Брацлава, Немирова й Богуслава, вони вимагали виведення російських залог із Полоцька, Бихова, Вітебська, а також Вільноса й Риги з окремими прибалтійськими територіями; виплати грошової компенсації; розмежування земель поблизу Києва, Стародуба й Великих Лук³⁴. Лише у цьому випадку, як заявляли польські послы, Річ Посполита зможе виставити 62-тисячне військо на допомогу царській армії у війні з Туреччиною. Не погоджуючись на повернення прибалтійських і білоруських міст, російський канцлер І.Головкін і віце-канцлер П.Шафіров обіцяли негайно віддати Польщі українські міста Правобережжя в разі приєднання польсько-литовських сил до воєнних дій проти Османської імперії.

На початку липня 1711 р. багатотисячна царська армія на чолі з Петром I була оточена об'єднаним турецько-татарсько-шведсько-українським військом поблизу молдавського містечка Станілешти на р.Прут. Російський правитель був змушений підписати не вигідний Прутський мирний договір 1711 р., в якому, зокрема, вирішувалася й доля правобережної частини України. Так, у другому пункті російського варіанту документа від 12 липня говорилося: «В польские дела его царское величество мешаются, також и их казаков, и запорожцев, под их область принадлежащих, и у хана крымского сущих, беспокоивать и в них вступаться не изволят, и от стороны их руку отымают»³⁵. Турецький текст цієї статті трохи відрізнявся й у латиномовному перекладі звучав так: «Poloniae atque ei adhaerentibus Cosacis et Zaporoviensibus et iis Cosacis, qui Serenissimo Hano Czymede Domino Deulet Geraj confoederati sunt, ex parte Cari nulla in posterum molestia fiat, sed ut a longa annorum serie nullum lus habuit in illis locis, ita modo ex iis omnibus sese

³³ Historia dyplomacji Polskiej. – Т.ІІ:1572–1795. – Warszawa, 1982. – С.364.

³⁴ Артамонов В. Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709–1714). – Москва, 1990. – С.56.

³⁵ Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т.ХІ. – Вып.І. – Москва, 1964. – С.216.

subtrahere debeat»³⁶. Обидва варіанти означали: Росія повинна відмовитися від втручання у внутрішні справи Речі Посполитої, а також від протекції («відняти руку») над козацтвом Правобережної України, Запорозької Січі та козаками, що перебували під владою гетьмана П. Орлика³⁷. Через деякий час, очевидно, не без впливу П. Орлика на турецького султана Агмеда III та кримського хана Девлет-Гірея, цей пункт Прутського договору з османсько-го боку почав трактуватися у напрямі позбавлення Росії впливу не лише на Правобережжя й Запорожжя, але й на Лівобережну Україну³⁸.

Поразка Москви у Прутській кампанії не тільки зменшила її триумф від полтавської перемоги, але й міжнародне значення Північного союзу. У зв'язку з цим Петро I був змушений терміново вивести свої військові підрозділи з Білої Церкви, Немирова й Вінниці, у результаті чого Правобережна Україна відійшла під зверхність Османської імперії та Шведського королівства, правителі яких протягом другої половини 1711–1712 рр. погоджувалися віддати ці землі під руку гетьмана П. Орлика. Але зовсім інші плани щодо цього мала Річ Посполита Августа II Сильного, яка поступово потрапляла під російський вплив. 20 жовтня 1709 р. у Торуні було укладено черговий польсько-російський договір, згідно з яким Москва зобов'язувалася надавати Варшаві військову підтримку. У відповідь вальний сейм 1710 р. ратифікував «Вічний мир» 1686 р. і визнав встановлений ним польсько-російський кордон. Протягом 1711–1712 рр. за наполяганням польського короля і згідно з домовленостями з Москвою відбулося виселення жителів козацьких полків із Правобережжя в Лівобережну Україну³⁹.

На початку 1712 р. московського царя дуже непокоїла ситуація навколо турецько-українських переговорів, котрі відбувалися у Стамбулі⁴⁰ – він побоювався, щоби султан не віддав гетьманові П. Орлику право володіти всією територією України. З різних причин цього не трапилося, а 5 квітня 1712 р. між Османською імперією та Московським царством було підписано мирний договір⁴¹, який укладався терміном на 25 років і доповнював положення Прутського трактату. Згідно з документом, кордон між Росією й Туреччиною мав пролягати по річках Дніпро та Кінські Води. Територія Правобережної України виводилася «з-під руки» московського царя задля передачі її під управління гетьманові П. Орлику⁴². Обумовлювався переїзд шведського короля Карла XII з Туреччини до Швеції. Російська сторона виплачувала

³⁶ Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писаря Филиппа Орлика, киевского воеводы Иосифа Потоцкого на латинском и польском языках. – Москва, 1847. – С.50.

³⁷ Крикун М. Згін населення з Правобережної України в Лівобережну 1711–1712 років // Україна модерна. – 1996. – №1. – С.52–53.

³⁸ Артамонов В. Россия и Речь Посполитая после Полтавской... див.34. – С.90.

³⁹ Крикун М. Згін населення з Правобережної України в Лівобережну... – С.40–62.

⁴⁰ Орешкова С. Русско-турецкие отношения в начале XVIII в. – Москва, 1971. – С.152–158.

⁴¹ РГАДА. – Ф.89. – Оп.3. – Д.24; Traktaty między mocarstwami europejskimi od roku 1648. – Т.1. – Warszawa, 1773. – S.109.

⁴² В одному з пунктів російськомовного варіанту цього договору відзначалося: «А окреме Києва и к нему принадлежащих земель и местечек его царское величество весьма руку отнимает от казаков с древними их рубежами, которые обретаются по сю сторону (правобережну – Т.Ч.) Дняпра» (див.: Полное собрание законов Российской империи. – Собр.1. – Т.4. – С.826; Крикун М. Згін населення з Правобережної України в Лівобережну... – С.77).

султанові 297 тис. 470 руб., а турки зобов'язувалися відпустити з полону близько 60 росіян на чолі з П.Толстим. У результаті Константинопольського договору султан Агмед III надав наступникові І.Мазепи – П.Орлику – право володіння правобережними землями України під протекторатом Османської імперії.

Через рік, 13 червня 1713 р., у турецькому місті Адріанополі статті попереднього Константинопольського договору 1712 р. було підтверджено⁴³. Однак ті, що стосувалися «українського питання», зазнали змін. За Адріанопольським миром, Москва мала в 60-денний термін вивести з Речі Посполитої свої війська (які, в основному, перебували на території Правобережної України), а цареві Петру I заборонялося втручатися у внутрішні справи цієї держави. Кордон між Османською імперією та Росією пересувався від Дніпра й приазовських степів у межиріччя Самари та Орелі. Від їх верхів'їв і до Азова він мав пролягати по річці Сіверський Донець. Також переглядалися міждержавні кордони на правобережних українських землях, починаючи від Києва. Остаточо міжнародно-правовий статус більшої частини України було вирішено 22 квітня 1714 р., коли до Адріанопольського договору додали дві статті, за якими турецький султан дозволяв військам Речі Посполитої зайняти територію Правобережної України (з якої вже на Лівобережжя було виведено майже все населення козацьких полків) у кордонах «від Случі до Дніпра»⁴⁴. Останнім міжнародним документом, в якому йшлося про політичний статус українських земель, була угода між Кримським ханством та Річчю Посполитою від 11 серпня 1714 р., у четвертому пункті якої відзначалося: «Визнає король, й[ого] м[илість], велику вдячність і бере за причину правдивої приязні, що Світліша Порты землі, за козаками закріплені, відступає [...] до України Польської (Правобережна Україна – Т.Ч.)»⁴⁵.

II

Із початком Північної війни, у вересні 1700 р., полковник правобережного Війська Запорозького Семен Палій надіслав на допомогу польському королеві Августу II Сильному під Ригу спочатку 200 кіннотників і стільки ж піхотинців, а потім ще певну кількість (300–500 чол.) козаків⁴⁶. Однак, незважаючи на цю допомогу, великий коронний гетьман Ст.Яблоновський, виконуючи постанови сеймів Речі Посполитої, у 1701 р. почав витісняти

⁴³ РГАДА. – Ф.89. – Оп.3. – Д.29. У грамоту Петра I на ім'я султана Агмеда III щодо підтвердження умов миру було внесено запис: «И от казаков по сей стороне Днепра, Польше принадлежащих и под протекцию Блистательной Порты пришедших, рука обнята и Поппа от войск наших давно испражнена» (див.: Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т.13. – Вып.2. – Москва, 2003. – С.27).

⁴⁴ Archiwum Główne Akt Dawnych (Warszawa) (далі – AGAD). – Archiwum Koronne Warszawskie. – Dział turecki. – Kart.79. – Т.636. – №1202; Traktaty między mocarstwami europejskimi od roku 1648. – Т.1. – Warszawa, 1773. – S.177.

⁴⁵ AGAD. – Archiwum Koronne Warszawskie. – Dział turecki. – Kart.64. – Т.18. – №145.

⁴⁶ Див.: Чухліб Т. Семен Палій // Історія України в особах. Козаччина. – К., 2000. – С.183–192.

козацтво з Правобережної України, а С.Палій припинив усілякі політичні відносини з королівським двором, оголосивши свої володіння «вільною козацькою областю»⁴⁷.

Улітку 1702 р. на землях Київщини, східної частини Поділля та Волині вибухнуло повстання проти влади Речі Посполитої, яке сучасники назвали «другою Хмельниччиною». Його очолив Самійло Іванович (Самусь), який, відмовившись від титулування «гетьманом Війська Запорозького його королівської милості», називав себе «гетьманом Українським». Він разом із С.Палієм та іншими правобережними полковниками публічно зрікся протекції польського монарха, заявивши про присягу «наймогутнішому пану царю московському і вельможному й[ого] м[илості] пану гетьманові Мазепі»⁴⁸.

Навесні 1702 р. у Фастові відбулася козацька рада, куди традиційно запросили представників інших станів – православної шляхти (зокрема, одну з головних ролей відігравав волинянин Д.Братковський), міщан (поряд з іншими їх репрезентував межигірський вїт Ю.Косовський), нижчого духовництва (у т.ч. клеванського священника Івана)⁴⁹. Від козацької старшини на раді виступили наказний гетьман С.Самусь, полковники С.Палій, З.Іскра та А.Абазин. Вирішувалися такі питання: 1) не відступати з Правобережжя без боротьби, проводячи агітацію серед місцевого населення та збираючи сили для антипольського повстання; 2) захопити головну урядову фортецю – Білу Церкву; 3) у ході повстання заявити про об'єднання з Лівобережною Україною, провівши спільну Генеральну раду⁵⁰.

Безпосереднім поштовхом до збройного виступу стало те, що великий коронний обозний Речі Посполитої (очевидно, не без дозволу короля) надіслав до Богуслава свого представника, наказавши «відібрати у нього, С.Самуся, військові клейноди, які після Могили йому в догляд вручені, як-от булаву, бунчук, печатку і п'ять гармат»⁵¹. Не стерпівши образи, С.Самусь, як свідчить джерело, «тих присланих поляка і жидів до смерті побив, а потім до Корсуня: губернатора тамошнього і драгунію, скільки було, і жидів усіх смерті віддав же, також і в Лисянці то учинив»⁵². Такі свої дії щодо польської шляхти й верхівки єврейського населення С.Самусь пояснював тим, що від місцевого українського люду постійно «чув відчай», а відтак мусив боротися за його права, котрі протягом багатьох десятиліть утискалися політичною й торговельно-економічною владою східних воеводств Речі Посполитої.

⁴⁷ Устрялов Н. История царствования Петра Великого. – Т.4. – Ч.2. – Санкт-Петербург, 1863. – С.148; Станіславський В. Взаємини Івана Мазепи з Семеном Палієм та українсько-польські стосунки на Правобережній Україні // Україна в Центральньо-Східній Європі. – Вип.8. – К., 2008. – С.331–332.

⁴⁸ Цит. за: Сергієнко Г. Визвольний рух на Правобережній Україні наприкінці XVII ст. і на початку XVIII ст. – К., 1963. – С.119.

⁴⁹ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов (далі – Архив ЮЗР). – Ч.3. – Т.П. – К., 1868. – С.484, 502, 518–519.

⁵⁰ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich (Wrocław) (далі – BZNO). – Rkps.271. – S.126; Janczak J. Powstanie Paleja // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Wrocławskiego. Historia III. – Seria A, №23. – S.107–108.

⁵¹ РГАДА. – Ф.229. – Кн.86. – Л.424–425; Сергієнко Г. Визвольний рух на Правобережній Україні... – С.132.

⁵² Сергієнко Г. Визвольний рух на Правобережній Україні... – С.132.

Прагнення повсталого козацтва (до якого долучилася й частина патріотично налаштованої православної шляхти та дрібного духівництва) були викладені С.Самусем у документі під назвою «Маніфест до білоцерківської громади»⁵³ та ряді листів – до лівобережного гетьмана І.Мазепи, представників лівобережної старшини та правобережного козацтва. Так, у листі гетьмана Самуся Івановича до козацької старшини Поділля від 7 вересня 1702 р.⁵⁴ прозвучала заява про підданство Петру I й І.Мазепі, яка свідчила про бажання сполучити право- та лівобережну частини України, визволившись з-під влади Корони Польської: «Цареві московському і пану гетьману Мазепі цілою душою присягнув [...] служити вірно на службі монаршій і регіментарській за весь народ православний український, щоб від того часу ляхи з отчизн наших українських відійшли і вже більше на Україні не розпоряджались»⁵⁵.

Однак Московське царство, з огляду на укладений «Вічний мир» 1686 р., не поспішало визнавати протекторат над правобережним козацтвом. Протягом серпня – вересня 1702 р. С.Самусь неодноразово писав і відсилав своїх представників до лівобережного гетьмана, прохаючи допомоги, але той відповідав, що без наказу російського монарха не може цього зробити. У той час І.Мазепа хоча й прагнув об'єднати Україну, але сподівався це зробити іншим шляхом – за допомогою міжнародних домовленостей Петра I й Августа II Сильного.

Розуміючи, що лівобережний уряд вагається щодо підтримки повстання, гетьман С.Самусь зібрав 5-тисячне військо й вирішив самостійно атакувати Білу Церкву – 4 вересня він уже був під мурами цієї фортеці. 12 вересня відбувся перший штурм, який, зважаючи на нестачу в козаків боеприпасів, озброєння та спеціального спорядження, завершився невдало. Тоді С.Самусь звернувся до білоцерківських міщан, указавши на причини свого виступу: «Міщани не міщанами, через панщину велику милості не було. Уже й козак хоч найслухняніший, то нижчий у них, бо вже всім ярмо на шиї козацькій мали тією осінню остаточно бути»⁵⁶. Якщо вся Україна від Дніпра до Дністра підніметься на «ляхів», то вони швидко опиняться за давньою польсько-українською межею («по річці Случ») і скрізь запанують «вольності козацькі», – агітував білоцерківців повстанський ватажок. Він вирішив більше не штурмувати місто, тим самим даючи його мешканцям і гарнізону час на роздуми. Залишивши декілька тисяч козаків біля стін Білої Церкви, С.Самусь разом з основними силами вирушив на Вінниччину для з'єднання з брацлавським полковником А.Абазином (який перед тим відвоював Брацлав).

14 жовтня 1702 р. С.Самусь звернувся до великого коронного гетьмана Речі Посполитої Є.Любомирського з листом, в якому говорив, що

⁵³ BZNO. – Rkps.271. – S.126.

⁵⁴ ВКСз. – Rkps.1676. – S.119–120; Архив ЮЗР. – Ч.3. – Т.II. – С.449–450.

⁵⁵ Ibid; Там же.

⁵⁶ BZNO. – Rkps.271. – S.126; *Janczak J. Powstanie Paleja.* – S.115.

«вольностей, згідно права нашого, не маємо в Україні»⁵⁷, а вже 26 жовтня повстанці розгромили коронні війська та частини посполитого рушення Я.Потоцького й Д.Рушиця під Бердичевом. Протягом жовтня – листопада козацькі підрозділи С.Самуся, А.Абазина, С.Палія, М.Омельченка, З.Іскри оволоділи містами Вінниця, Немирів, Котельня, Бердичів, Бихов, Бар, Дунаївці, Шаргород, Буша, Рашків, Калюс та ін. Колишня столиця правобережних гетьманів Ю.Хмельницького, С.Куницького, А.Могили та Гришка – містечко Немирів – була атакована з двох боків: самусеві козаки штурмували з півночі, абазинські – з півдня. Місцева залога боронилася три дні. Четвертого дня козаків підтримали міщани й Немирів був узятий – тут С.Самусь захопив 12 гармат⁵⁸. Отже, зважаючи на попередні здобутки, козацька влада протягом невеликого проміжку часу охопила більшу частину Правобережжя – Київщину, Східне Поділля й навіть окремі райони Західної Волині та Східної Галичини.

Такий стрімкий розвиток подій занепокоїв короля Речі Посполитої, війська якого невдало протистояли шведам на полях Саксонії та Прибалтики. Він був змушений видати універсал до С.Самуся й «усього козацького війська» з наказом не «узурпувати» Україну, перестати «бунтувати» й розійтися по домівках. Окрім того, Август II Сильний пропонував спрямувати українську войовничість проти спільного ворога – шведів, які на чолі з Карлом XII вдерлися до Польщі. Також король обіцяв правобережному козацтву, що призначить спеціальних комісарів, які б вивчили завдані йому «кривди»⁵⁹. Проте наказний гетьман С.Самусь уже не довіряв своєму колишньому патрону, який перед тим наказав відібрати у нього гетьманські клейноди.

Як реагував на тогочасні події в Україні інший впливовий монарх – російський цар Петро I? У грудні 1702 р. він звернувся з листом особисто до С.Самуся (якого називав «Самусь Іванов») та С.Палія й запропонував їм звільнити завойовані правобережні міста на користь поляків, при цьому ані словом не згадуючи про можливість своєї протекції над Правобережною Україною⁶⁰. На початку наступного року в листі до Августа II Сильного він писав: «Також що і не належало було нам, великому государю, до них, Самуся і Палія [писати], тому що вони піддані вашої королівської величності і Речі Посполитої, про те наші, великого государя, грамоти послали, щоби вони від цього злого бажання перестали»⁶¹. Отже, сподівання С.Самуся на підтримку російського монарха і втягнення Москви в українсько-польський конфлікт не справдилися. Хоча віра повстанців і їх ватажків у «доброто православного царя» танула на очах, вони, проте, не збиралися відступатися від своїх задумів. Облога Білої Церкви, яка тривала з 2 вересня 1702 р., 10 листопада завершилася капітуляцією польської залоги перед десяти-

⁵⁷ ВКСз. – Rkps.1955. – S.120–123.

⁵⁸ Ibid. – Rkps.1676. – S.19.

⁵⁹ ВЗНО. – Rkps.3550. – S.141.

⁶⁰ РГАДА. – Ф.124. – Оп.3. – №39.

⁶¹ Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т.IV. – Санкт-Петербург, 1900. – С.468.

сячим козацьким військом. До рук гетьмана С.Самуся і його прибічників потрапили великі трофеї: 28 гармат, 11 бочок пороху, 2 бочки сірки, 6 тис. великих і 10 тис. малих гарматних куль, кількасот гранат, свинець, зброя, амуніція тощо⁶². С.Самусь відіслав листа до І.Мазепи з повідомленням про взяття фортеці, запропонувавши йому направити до Білої Церкви «якусь знатну надійну людину» на посаду коменданта та «людей з сотню-другу, які б перебували в місті на правах залогів»⁶³. У цій справі лівобережний гетьман 20 листопада звернувся по дозвіл до Петра I, але натомість не отримав від царя ніякої відповіді.

Взяття Білої Церкви козацькими військами стало кульмінацією повстання на Правобережній Україні й, з одного боку, сприяло просуванню військ Карла XII вглиб території Речі Посполитої, а, з іншого, дуже занепокоїло уряди у Варшаві та Москві. На початку 1703 р. на Київщині з'явилася 15-тисячна коронна армія великого польного гетьмана А.Сенявського, який відвоював у правобережного гетьмана та його полковників Бар, Хмільник, Немирів і розпочав підготовку до штурму Білої Церкви. З огляду на це С.Самусь знову (вже вкотре!) звернувся по військову допомогу до І.Мазепи, але лівобережний правитель надіслав лише незначну кількість боєприпасів і грошей.

Зібравши розрізнені козацькі загони, С.Самусь вирішив дати бій польським хоругвам під Старокостянтиновом. Проте більш чисельні сили супротивника під керівництвом Ю.Потоцького та Я.Вишневецького розгромили повстанців, які втратили вбитими й пораненими близько 1,5 тис. чол. За свідченнями сучасників, після цієї битви С.Самусь «у силі своїй став слабший»⁶⁴. У січні – лютому 1703 р. припинив своє існування козацький устрій на подільських землях. С.Самусь разом з уцілілими підрозділами відійшов до Білої Церкви. «Старшину бунтівників у більшій частині страчено, тільки Самуся не можемо дістати»⁶⁵, – повідомляли у квітні того ж року польські воєначальники. У цей час гетьман та правобережні полковники зміцнювали Білу Церкву, Богуслав, Фастів і Корсунь.

Розуміючи, що у цих старовинних козацьких містах повстанців здолати буде непросто, владні структури Речі Посполитої знову вдалися до дипломатичних заходів. Ще 12 січня Август II Сильний звернувся до царя Петра I з проханням заборонити лівобережним козакам переходити на Правобережжя для допомоги С.Самусеві (подібні випадки траплялися), а також карати тих, хто вже взяв участь у повстанні⁶⁶. Російський цар відреагував на це звернення й 25 лютого відіслав до правобережної козацької старшини лист, в якому, зокрема, говорилося: «А тобі, кінному охотницькому полковникові

⁶² Антонович В.Б. Содержание актов о козаках на правой стороне Днепра (1679–1716) // Архив ЮЗР. – Ч.3. – Т.II. – С.133–134; Сергієнко Г. Визвольний рух на Правобережній Україні... – С.147.

⁶³ РГАДА. – Ф.124. – Оп.1. – Д.253. – Л.39.

⁶⁴ Там же. – Ф.229. – Кн.122. – Л.97–98; Сергієнко Г. Визвольний рух на Правобережній Україні... – С.190.

⁶⁵ ВКСз. – Rkps.1676. – S.357.

⁶⁶ Ibid. – Rkps.525. – S.236–237.

(Палію – Т.Ч.) і кінному охотницькому полковнику Самусю Іванову, якщо б і кривда яка з боку його королівської величності від кого була, і про те довелося бити чолом його королівській величності, і ті б усі противності заспокоєні були добрим охороненням заспокоєнням всенародним [...], а від початого свого противного на сторону королівської величності наміри перестали»⁶⁷. Крім того, між Річчю Посполитою та Росією розпочався переговорний процес, метою якого було укладання військово-політичного союзу. Поряд із повстанням на Правобережжі України, причиною початку цих переговорів стало вторгнення до Речі Посполитої шведських військ Карла XII, який мав далекосяжні плани щодо утвердження свого впливу в цьому регіоні Європи.

Перед тим, 1 січня 1704 р., С.Самусь спільно з півтора десятком правобережних козацьких старшин вирушив на Лівобережжя для зустрічі з І.Мазепою. Метою цього «посольства» була передача С.Самусем лівобережному регіментареві своїх клейнодів, а, отже, визнання єдиного гетьмана з «обох боків Дніпра». Також «тогочасні» полковники хотіли просити І.Мазепу про гетьманські універсали для їхніх полків на Правобережжі⁶⁸. Спочатку С.Самусь побував у Переяславі, де мав зустріч із місцевим полковником І.Мировичем. Потому він рушив у напрямку Батурина й на деякий час зупинився в Ніжині. Саме тут його застав присланий І.Мазепою осавул із наказом гетьмана залишити привезені клейноди в Ніжині або забрати їх назад. Лівобережний правитель відмовився їх прийняти з огляду на те, що вони були надані польським королем і це означало б порушення умов російсько-польського «Вічного миру» 1686 р. Таким чином, С.Самусю нічого не залишалось, як повернутися на Правобережжя.

На виконання умов Нарвського миру в лютому 1704 р. цар Петро I надіслав до С.Палія грамоту, в якій просив полковника «виконувати послух» польському королеві Августові II Сильному та повернути йому захоплену Білу Церкву для того, «щоби не чинити між нами, великими государями, бездільні сварки»⁶⁹. Окрім того, цар звертався до С.Палія з пропозицією допомагати Августу II у війні зі шведами та погрожував козацькому полковнику, що якщо той не віддасть Білоцерківську фортецю, то він накаже своїм військам захопити її, а потім віддати «в державу королівської величності»⁷⁰.

Але невдовзі проблема об'єднання України під єдиною гетьманською булавою вирішилася зовсім іншим шляхом. У зв'язку зі шведською загрозою Август II Сильний звернувся до Петра I по військову допомогу. Відтак, російський монарх наказав правителю Лівобережжя вирушити у Правобережну Україну для об'єднання з польськими військами. Таким чином, з огляду на зміну міжнародної ситуації у ході Північної війни, у травні 1704 р. здійснилася давня мрія І.Мазепи та С.Самуся про «злучення обох

⁶⁷ Ibid. – Rkps.197. – S.131–134; *Janczak J.* Powstanie Paleja. – S.143.

⁶⁸ *Сергієнко Г.* Визвольний рух на Правобережній Україні... – С.174.

⁶⁹ Грамоту Петра I до полковника С.Палія від 20 лютого 1704 р. з Москви див.: *Бантыш-Каменский Д.* Источники малороссийской истории. – Ч.2. – Москва, 1859. – С.41–42.

⁷⁰ Там же.

боків Дніпра», адже лівобережні козацькі полки вступили на Правобережжя. Уже у 20-х числах травня С.Самусь разом із С.Палієм та З.Іскрою приєднався до підрозділів І.Мазепи. 15 червня 1704 р. в таборі поблизу Паволочі С.Самусь передав тепер уже «обобічному» гетьману свої клейноди – булаву, бунчук і королівський універсал на гетьманство⁷¹.

Відтепер уже повноцінний гетьман «обох сторін» Дніпра І.Мазепа залишив С.Самуса на уряді богуславського полковника, а також наказав йому виділити дві сотні досвідчених вояків, які б увійшли до складу гарнізону Білоцерківської фортеці. А 1 серпня 1704 р., перебуваючи в обозі під Бердичевом, І.Мазепа видав універсал про позбавлення «для певних причин» С.Палія полковницького уряду й призначення білоцерківським полковником Михайла Омельченка⁷².

Про те, що Правобережна Україна, починаючи з травня 1704 р., перебувала під владою гетьмана І.Мазепи свідчили, зокрема, його слова у листі до белзького воеводи та великого коронного гетьмана А.Сенявського: «Коли ж у воеводстві Брацлавському і Київському, а також у Подільському, особливо в тих місцях, котрі ще до волі царя й[ого] м[илості] знаходяться під владою моєї гетьманської булави [...] Лист найяснішого царя й[ого] м[илості] писаний [...] має у собі виразну волю його царської величності, до повернення свого монаршого, він утримує Україну під моїм управлінням [...] А до того ж там мало не скрізь у Брацлавському, Київському і Подільському воеводствах у пониззі рік Дніпра й Бугу козаки живуть, мають своїх полковників і сотників»⁷³.

У червні 1705 р. розпочалася нова бойова операція лівобережного козацького війська. За наказом Петра I, майже 40-тисячна армія під керівництвом І.Мазепи рушила в напрямку Львова. У цьому поході брали участь і богуславські козаки на чолі з С.Самусем. Досягнувши меж Белзького воеводства, гетьманський уряд тим самим поширив свою військову владу на всю територію Правобережної України. І хоча польські урядовці виступали проти, до кінця липня 1708 р. (цього місяця гетьман разом із військом покинув терени Правобережжя) тут протягом чотирьох років під захистом І.Мазепи урядувала місцева козацька старшина. До існуючих Корсунського, Білоцерківського, Богуславського й Брацлавського полків приєдналися відроджені Уманський, Чигиринський та Могилівський.

У Білій Церкві перебував залишений І.Мазепою гарнізон, що складався з 800 вояків на чолі з полковником К.Бурляем. У середині листопада 1708 р. російські війська під командуванням київського воеводи Д.Голіцина

⁷¹ *Грабянка Г.* Действия презельной от начала поляков кравашой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана запорожского. – К., 1854. – С.166.

⁷² Архив ЮЗР. – Ч.III. – Т.2. – С.639–640; Русская старина. – 1876. – Т.XVII. – С.623; Універсали Івана Мазепи. – Ч.II. – С.335.

⁷³ Лист І.Мазепи до белзького воеводи А.Сенявського (публ. Ю.Мицика) // Сіверянський літопис. – 1998. – №1. – С.100–101.

оточили місто, і К.Бурляй змушений був здати фортецю на користь Петра I⁷⁴. Натомість І.Мазепа відправив на Правобережжя К.Мокієвського, якого призначив чигиринським полковником, і наказав разом із генеральним осавулом М.Гамалією зібрати всіх «тогочасних» козаків і йти з ними на Лівобережжя для допомоги шведському королю. Певна кількість правобережців відгукнулася на заклики гетьмана.

Полковник С.Самусь продовжував боротьбу з коронною владою, а тому поляки неодноразово вимагали реальної передачі їм тієї частини України, яка, згідно з договором 1686 р., відійшла до Речі Посполитої. У лютому та липні 1707 р. польські магнати пропонували Петру I заарештувати С.Самуся, як це було зроблено раніше з С.Палієм⁷⁵. І хоча тоді московський уряд не прислухався до порад своїх союзників, він усе-таки трохи згодом піде на цей крок, але вже за зовсім інших політичних обставин. Натомість С.Самусь залишався на чолі свого полку і протягом 1708 – першої половини 1711 рр. захищав «права і вольності» українського населення південно-східної частини Київщини. На жаль, з огляду на відсутність повноцінних джерел, не маємо більш повної інформації про цей період його життя та діяльності. Знаємо лише, що він підтримував прихід на Правобережжя наступника І.Мазепи – гетьмана П.Орлика, та розповсюджував серед українського населення його «закличні» універсали⁷⁶.

У березні 1711 р., відразу ж після переправи козацьких військ гетьмана П.Орлика через Дністер, полковник С.Самусь послав до нього своїх представників, а згодом приєднався до нього з усім складом полку під Білою Церквою⁷⁷. Невдалі штурми колись здобутої С.Самусем правобережної фортеці, яка тепер знову опинилася в руках поляків, спричинили відхід П.Орлика до Бендер. Полковник С.Самусь не захотів покидати України й у квітні 1711 р. обороняв Богуслав від російських військ М.Голіцина, що діяли на Правобережжі спільно з підрозділами польного гетьмана А.Сенявського. Під час тривалого й жорстокого бою вороги змогли оточити козацькі полки й полонити С.Самуся з сином, а також брата кошового отамана К.Гордієнка й майже всю старшину Богуславського та Корсунського полків⁷⁸. Очевидець свідчив, що, незважаючи на втрату керівництва, українці й далі мужньо оборонялися – зброю до рук брали навіть старі та діти⁷⁹. Після поразки військ полковника Самійла Самуся під Богуславом більшість населення козацьких полків Правобережної України (близько 200 тис. осіб) узимку 1712 р. під конвоєм російських солдатів було примусово переселено на Лівобережжя. Таким чином, протягом 1712–1714 рр. у результаті військових дій та дипломатичних заходів значна частина українських земель повернулася під владу Речі Посполитої.

⁷⁴ Труды Императорского русского военно-исторического общества. Документы Северной войны. Полтавский период (ноябрь 1708 – июль 1709 гг.). – Т.3. – Санкт-Петербург, 1909. – С.26–27.

⁷⁵ Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т.V. – Санкт-Петербург, 1907. – С.490–491.

⁷⁶ Там же. – С.216.

⁷⁷ Крикун М. Згін населення з Правобережної України в Лівобережжю... – С.48.

⁷⁸ Артамонов В. Россия и Речь Посполитая после Полтавской... – С.54.

⁷⁹ Див.: Там же.

III

Незважаючи на поразку під Полтавою, шведський король Карл XII плевав надії щодо відновлення втрачених позицій і відвоювання в російського царя спочатку Правобережжя, а згодом і всієї України. Разом із турецьким султаном він планував здійснити похід на Київ. 1 грудня 1710 р. у похідній резиденції шведського монарха в Бендерах відбулася нарада за участю гетьмана Війська Запорозького П.Орлика⁸⁰, кримського хана Девлет-Гірея і польського воеводи Ю.Потоцького (представник «опозиційного» короля Речі Посполитої Ст.Лещинського), де було узгоджено майбутню військову операцію щодо оволодіння Правобережною Україною⁸¹.

У зв'язку з цим П.Орлик розпочав активну діяльність у двох напрямках. По-перше, він послав в Україну своїх представників, які мали розповсюджувати серед населення гетьманські універсали із закликом визнавати його владу та вербувати серед місцевої старшини прихильників ідеї відмови від російського протекторату й переходу під шведську руку. По-друге, гетьман проводив переговори з ханом Девлет-Гіреем і вислав своїх послів до Османської імперії, де ті за допомогою французького резидента у Стамбулі Дезаера добилися від султана Агмеда III оголошення війни Росії⁸².

Дипломатичні заходи гетьмана втілилися в укладеному 23 січня 1711 р. українсько-татарському договорі. У першій статті його попереднього проекту (поданому козацькими дипломатами 19 січня) йшлося про те, що, незважаючи на укладений військово-політичний союз між Україною й Кримом, «малоросійський народ і Військо Запорозьке повинні мати

⁸⁰ Про біографію П.Орлика див. докладніше: Єнсен А. Орлик у Швеції // Записки НТШ. – Т.92. – Л., 1908; Колесса Ф. Матеріали до історії козаччини з 1709–1721 рр., зібрані в Шведським державним архіві в Стокгольмі // Діло (Львів). – 1910. – Ч.33/40; Різницький В. Пилип Орлик (гетьман-емігрант). Його життя й діяльність. – К., 1918; Борщак І. «Orlikiana» (Опис невиданих матеріалів про гетьмана Орлика, його родину і оточення) // Хліборобська Україна (Відень). – 1923. – Зб.VII/VIII; Його ж. Пилип Орлик і Франція. – Л., 1924; Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672–1742). Огляд його політичної діяльності. – Варшава, 1938; Прицак О. Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною на початку другого десятиріччя вісімнадцятого століття // Український археографічний щорічник. – Вип.1. – К., 1992; Ярова Г. Герб П.Орлика // Неопалима кушина. – 1993. – №1; Ульяновський В. Пилип Орлик // Володарі гетьманської булави. – К., 1994; Мельник Л. Гетьманщина першої чверті XVIII ст. – К., 1997; Кресін О. Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII ст. – К., 2001; Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – К., 2004; Боуа Д. «Щоденник» П.Орлика: від міражу вигнання до українського міфу // Український археографічний щорічник. – Вип.8/9. – К., 2004; Орлик П. Конституція, маніфести та літературна спадщина: Вибрані твори. – К., 2006; Трофимук О. Пилип Орлик: гетьман в еміграції, барокий поет, автор першої Конституції. – Л., 2008; Україна – Швеція: на перехрестях історії (XVII–XVIII ст.). – К., 2008; Чухліб Т. Пилип Орлик. – К., 2008; Соболев В. Доба І.Мазепи в діаріусі Пилипа Орлика // Іван Мазепа та його доба: історія, культура, національна пам'ять: Мат. міжнар. наук. конф. – К., 2008; Rawita-Gawroński F. Filip Orlik, nieuznany hetman Kozacki. – Lwów, 1900; Gierowski J-A. Orlik Filip // Polski Słownik Biograficzny. – Т.24. – Warszawa, 1979; Subtelny O. The Mazepists. Ukrainian Separatism in the Early Eighteenth Century. – New York, 1981; Häggman B. Den svenske befriaren av Ukraina – Ivan Mazepas, Filip Orliks och Kosta Nordjenkos hopp och förväntningar 1708–1718 // Karolinska förbundets årsbok. – Stockholm, 1995; The Diariusz podrozne of Pylyp Orlyk // Harvard Library of Early Ukrainian Literature (Гарвардська бібліотека давнього українського письменства). – Vol.V–VII. – Harvard, 1988–1990.

⁸¹ Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик... – С.31.

⁸² Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. – Т.3. – Л., 1991. – С.322.

постійне заступництво його величності короля Швеції»⁸³. Таким чином, уперше гетьманський уряд у переговорах з іншою державою декларував визнання протекції Карла XII. Одночасно в одній із запропонованих статей П. Орлик намагався забезпечити себе від протегування кримського хана й трактував зв'язок з татарами як рівноправний: «Хан і вся Кримська Держава під жодним приводом братерства, дружби та військового союзу не можуть ані тепер, ані будь-коли в майбутньому висувати якісь претензії щодо підкорення України»⁸⁴. Хоча в остаточному тексті договору, який був затверджений Девлет-Гіреєм, про протекцію над Україною шведського монарха не згадувалося, проте визнавалося, що «хай вона [Україна] – буде вільним народом»⁸⁵. Українсько-татарська угода 1711 р. мала чітко виражений антиросійський характер і передувала спільному походу П. Орлика, Девлет-Гірея та Ю. Потоцького в Правобережну Україну наприкінці січня. Детальний опис цієї військової операції подав у своїй праці Б. Крупницький⁸⁶.

Перед тим, як вирушити у похід, П. Орлик заручився підтримкою свого протектора, який надав гетьманові спеціальний універсал-звернення до правобережних українців, де, зокрема, стверджувалося: «Підступні ворожі плани [Москви] сягають навіть далі, щоби козаків, удатних і славних на війні, вигнати з давніх місць проживання й вислати в райони, віддалені від їхніх прадавніх земель»⁸⁷. Наприкінці січня 1711 р. об'єднані українсько-татарсько-польські сили вирушили на Правобережжя з метою звільнення цієї території від російської присутності. Біля Рашкова армія, у складі якої перебувало 4 тис. запорожців кошового отамана К. Гордієнка, близько 2 тис. поляків С. Потоцького і понад 20 тис. буджацьких і білгородських татар, переправилася через Дністер. У середині лютого під контролем П. Орлика опинилася територія між Немировим, Вінницею та Брацлавом.

Неприступною залишалася тільки Біла Церква, яка відігравала важливу роль у військово-стратегічних планах гетьмана. 25 березня його війська розпочали приступ добре укріпленої, з чисельним гарнізоном фортеці. Хоча запорожці разом із татарами й оволоділи передмістям, але триденні бої результатів не дали. Не витримавши, татари покинули П. Орлика і, розпорошивши свої загони по Наддніпрянщині, почали грабувати місцеве українське населення, плюндруючи міста й села та захоплюючи ясир. Польські підрозділи вирушили на Волинь, а сам П. Орлик із запорожцями, зважаючи на ці обставини, змушений був відступити до Фастова. Невдовзі він покинув Україну й наприкінці квітня знову опинився в Бендерах.

Завдяки своїм попереднім заходам та протекції шведського сюзерена під час першого етапу походу (лютий – квітень 1711 р.) П. Орликові

⁸³ Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII. – С.44–45; *Субтельний О. Мазепинці.* – К., 1994. – С.185–194.

⁸⁴ Цит. за: Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII. – С.45.

⁸⁵ *Субтельний О. Мазепинці.* – С.189. Наприклад, у листі кримського салтана Магомет-Гірея («великих орд перекопських, кримських, ногайських, сина хана і князя ногаїв та буджаків») від 28 січня 1711 р. відзначалося, що «Військо Запорозьке і держава малоруська, вільна від давніх часів і нікому не підлегла [...] в ярмо московське віддана примусово» (див.: Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII. – С.36–37).

⁸⁶ *Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик...* – С.36–53.

⁸⁷ Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII. – С.34–35.

вдалося заручитися підтримкою майже всього місцевого населення. Про це у листі від 3 травня, адресованому О.Меншикову, писав сам російський цар Петро I⁸⁸. Наступника І.Мазепи у його прагненні поширити свою владу на Правобережжя підтримали полковники: богуславський (Самійло Іванович (Самусь)), корсунський (Андрій Кандиба), уманський (Іван Попович), канівський (Данило Ситинський)⁸⁹. Цьому сприяли листи-універсали П.Орлика до «войовничого малоросійського народу» із закликом виступати проти російського царя. Один із них був виданий гетьманом 9 березня під час перебування в Лисянці⁹⁰. Універсали П.Орлика ходили по всьому Правобережжю, аж до земель Переяславського полку⁹¹. У зв'язку з цим, командувач російських військ в Україні князь Д.Голіцин неодноразово наказував білоцерківському полковникові А.Танському посилити оборону місцевості⁹².

Перебуваючи під враженням від успішного просування та переходу на його бік козацьких зверхників, П.Орлик повідомляв королеві Карлу XII, що його військо зросло в'ятеро⁹³. Зважаючи на те, що раніше його підрозділи без сил союзників нараховували близько 3 тис. козаків, то на кінець квітня, якщо вірити свідченням гетьмана, вони збільшилися до 15 тис. осіб. П.Орлик також намагався залучити на свій бік лівобережного гетьмана І.Скоропадського, звернувшись до нього з пропозицією об'єднати зусилля для возз'єднання України та звільнення від російської присутності. У цьому, на думку правобережного гетьмана, мали допомогти шведський король і турецький султан, які постановили, щоб Україна залишалася «вільною Річчю Посполитою»⁹⁴.

Після ознайомлення зі змістом листа П.Орлика до І.Скоропадського можемо стверджувати, що в ньому була закладена програма-максимум політичних бажань наступника І.Мазепи, а саме – використовувати протекцію Стокгольма й Стамбула лише як засіб досягнення удільності України. «Не йміть віри тим, – звертався П.Орлик до лівобережного гетьмана, – що кажуть, буцім Оттоманська Порта думає панувати над Україною. Ні, Блискуча Порта, його величність король шведський і хан кримський уже між собою таку згоду зробили, щоб Україна не підлягала ні під чію васальну залежність»⁹⁵, – відзначалося в листі.

Проте І.Скоропадський не тільки не підтримав цих починань, а, навпаки, вислав на Правобережжя козацькі підрозділи для боротьби з П.Орликом. Хоча це й не стало на заваді планам українсько-татарсько-польських союзників (у першій половині березня під Лисянкою ці полки були ними розбиті), проте по мірі продовження походу між ними почали виникати

⁸⁸ Письма и бумаги Петра Великого. – Т.ХІ. – Вып.І. – Москва, 1964. – С.216.

⁸⁹ Крикун М. Згін населення з Правобережної України в Лівобережну... – С.48–49; Артамонов В. Россия и Речь Посполитая после Полтавской... – С.116.

⁹⁰ Артамонов В. Россия и Речь Посполитая после Полтавской... – С.52.

⁹¹ Война с Турцией 1711 года (Прутская операция): Материалы // Сборник военно-исторических материалов. – Вып. 12. – Санкт-Петербург, 1898. – С.225–227.

⁹² РГАДА. – Ф.124. – Оп.5. – Д.47. – Л.43–44, 51–52.

⁹³ Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII. – С.38.

⁹⁴ Сутельний О. Мазепинці. – С.56.

⁹⁵ Цит. за: Ульяновський В. Пилип Орлик. – С.443.

суперечності. Якщо П.Орлик зі старшиною хотіли повністю оволодіти правобережними землями, то Ю.Потоцький бажав рухатися на захід – до Польщі. У зв'язку з цим гетьман апелював до короля Карла XII, оскаржуючи дії поляків⁹⁶. Іншою проблемою для українського гетьмана (з якою він так і не зміг упоратися) була поведінка татарських союзників, які на початку квітня після тривалої облоги Білої Церкви та одержання звістки про наближення російських військ почали залишати спільний табір і плондрувати навколишні міста й села, вибираючи звідти ясир.

П.Орлик намагався утримати Девлет-Гірея від таких дій. Спочатку гетьман нагадав ханові положення січневого українсько-татарського договору. Коли це не допомогло, він указав Девлет-Гіреєві на зобов'язання того перед Карлом XII про те, що в ясир братимуть лише ворогів, а не місцеве населення. Однак і це також не дало результату. Тож П.Орлик знову звернувся з протестом проти дій татар до свого протектора – короля Швеції. Одночасно він повідомляв про неправомірні дії кримських союзників турецькому султанові Агмедові III⁹⁷. Той пішов назустріч проханням гетьмана й наказав своїм підлеглим відпустити всіх українських полонених⁹⁸.

Дії татар спричинили відхід від П.Орлика правобережних козацьких полків, які були змушені захищати рідні оселі. А тому гетьман, позбавлений підтримки татар і правобережців, у середині квітня вирішив залишити територію України⁹⁹. Король Карл XII намагався стримати цей процес. 19 квітня він послав свого представника до султана Буджацької орди з проханням не залишати П.Орлика й триматися до підходу турецької армії¹⁰⁰. 24 квітня король листом звернувся до гетьмана та київського воеводи Ю.Потоцького з вимогою не залишати Правобережну Україну, а П.Орлику, крім того, наказав стати під командування польського воєначальника¹⁰¹. Але це вже не врятувало ситуацію – саме в цей час війська П.Орлика та Ю.Потоцького переходили Дністер у районі Бендер.

Таким чином, протекція шведського короля та військова підтримка татар і поляків не допомогли наступникові І.Мазепи відвоювати Правобережну Україну в російського царя. Більше того, саме намагання П.Орлика в 1711 р. повернути під свою владу ці землі підштовхнули царя Петра I та лівобережного гетьмана І.Скоропадського протягом другої половини 1711–1712 рр. здійснити примусове переселення правобережної української

⁹⁶ *Крупницький Б.* Гетьман Пилип Орлик... – С.48.

⁹⁷ 4 серпня 1711 р. російський посол при дворі турецького султана П.Шафіров повідомляв до Москви, що, зі слів османського дипломата Маврокордато, «був він [Орлик] у візира і просив, щоб і про них, що прийшли під їхню протекцію, не забули. І він йому сказав, щоби він зі своїми людьми йшов жити до Криму» (див.: Письма и бумаги Петра Великого. – Т.ХІ. – Вып.2. – Москва, 1964. – С.376).

⁹⁸ Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII. – С.81.

⁹⁹ Матеріали з Пруського таємного державного архіву в Берліні // *Крупницький Б.* Гетьман Пилип Орлик... – С.185–186.

¹⁰⁰ *Крупницький Б.* Гетьман Пилип Орлик... – С.53.

¹⁰¹ Там само. – С.54.

людності на Лівобережжя¹⁰². Як свідчив сам П.Орлик у листі від 10 березня 1712 р. до великого візира Османської імперії, російські війська перетворили Правобережну Україну на «жахливо і неможливо спустошену, випалену й знелюднену»¹⁰³. Отже, справа об'єднання вже вкотре зазнала відчутного удару. Ця невдача спонукала П.Орлика до пошуку нових союзників і продукування інших зовнішньополітичних комбінацій, тепер уже за безпосередньої участі іншого володаря – султана Османської імперії Агмеда III.

Ще влітку 1711 р. війська П.Орлика брали участь на стороні султана в битві між турецькою та російською арміями на річці Прут поблизу містечка Станілешти. Українські козаки відіграли досить суттєву роль у перемозі турків над росіянами, яких очолював сам Петро I. Поразка Московської держави в Прутській кампанії 1711 р. зменшила не тільки її тріумф від Полтавської битви, але й міжнародне значення Північного союзу. З огляду на це Петро I був змушений терміново евакуювати свої залоги з Білої Церкви, Немирова й Вінниці, у результаті чого Правобережна Україна відійшла під зверхність Османської імперії та Швеції, володарі яких протягом другої половини 1711–1712 рр. погоджувалися віддати її під владу гетьмана П.Орлика. Водночас очевидці свідчили, що, дізнавшись про умови Прутського договору, П.Орлик мерщій виїхав із Бендер до Ясс умовляти великого візира Мегмета-Баталджі, щоби той просив султана не ратифікувати документ, адже він сподівався на отримання влади над усією територією козацької України. Саме тому гетьман вимагав, щоби царські війська не лише покинули українські землі, а також повернули законно обраному володарю (тобто, йому) забране «майно»¹⁰⁴. Ставлення до російської присутності на українських землях було однозначним: «Щоб московити, залишаючи козацьку країну, за своїм звичаєм не руйнували Україну»¹⁰⁵.

У зв'язку з укладенням Прутського трактату та відмовою царя від Правобережної України на користь султана, наприкінці жовтня 1711 р. П.Орлик вислав до Стамбула делегацію з метою вплинути на процес ратифікації положень договору. Українське посольство очолював прилуцький полковник Д.Горленко, до нього також входили генеральний суддя К.Довгополий, генеральний писар І.Максимович, генеральний осавул Г.Герцик і кошовий отаман К.Гордієнко. У своїй інструкції П.Орлик наказував послам, щоби вони вимагали від султана зміни пункту Прутського трактату, котрий торкався України й був сформульований доволі неясно. Загалом генеральні старшини

¹⁰² Крикун М. Згін населення з Правобережної України в Лівобережну... – С.46. 31 липня 1711 р. цар Петро I наказував Б.Шереметеву «казаков, которые бунтовали (на Правобережжі – Т.Ч.), вывести за ту их вину к Москве ближе, а прочих за Днепр перевести. И которые города и места написаны в вечном мире (1686 р. – Т.Ч.) с поляки быть пустым, оныя все зжечь и разорить» (див.: Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т.ХІ. – Вып.2. – С.56, 382). 9 жовтня 1711 р. російський посол у Стамбулі П.Шафіров радив одному з командувачів російськими військами в Україні Б.Шереметеву: «Из Украины Заднепрской советую казаков перегнать и на ту сторону, и оставит оную полякам, чтоб Орлику в ней пристанища не было» (див.: Там же. – С.555; РГАДА. – Ф. «Кабинет Петра Великого». – Т.ІІ. – Кн.14. – Л.140, 151–153).

¹⁰³ Цит. за: Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII. – С.59.

¹⁰⁴ Ульяновський В. Пилип Орлик. – С.446.

¹⁰⁵ Там само.

мали відстоювати такі положення: 1) Порті необхідно визнати суверенітет гетьмана над Україною «обох сторін Дніпра»; 2) Україна має управлятися гетьманом, що обирається вільними голосами; 3) Порта не може самовільно зміщувати обраного гетьмана; 4) султан повинен змусити Москву назавжди відмовитись від претензій на Україну; 5) Кримське ханство не може домагатися панування над Україною; 6) протекція шведського короля над українським гетьманом має зберігатися; 7) повинні бути забезпечені автономні права Запорозької Січі тощо¹⁰⁶. Активна діяльність українців у Стамбулі та їх вплив на переговори султана з російським послом П.Шафіровим дуже непокоїла московських дипломатів. «Малоросійські зрадники підбурюють турецький двір проти Росії й вони якраз і є головною причиною, яка перешкоджає укладенню миру»¹⁰⁷, – відзначав П.Шафіров у листі до царя.

Таким чином, українські посланці повинні були укласти договір із Портою про перехід України під руку гетьмана П.Орлика за султанської протекції. Водночас, делегація мала три варіанти інструкції: у першому наголошувалося на тому, що українці повинні залишатися під захистом Швеції; у другому – висловлювалося бажання одержати заступництво султана; третій варіант не розголошувався, його тримав при собі член посольства, генеральний писар І.Максимович, який мав оголосити побажання П.Орлика лише за певних обставин¹⁰⁸. До речі, підтримка тісних відносин відразу з обома монархами (по суті, гетьман відроджував полівасалітетну модель зовнішньої політики) поставила наступника І.Мазепи в незручне становище, адже султан вимагав особистої його присутності на переговорах у Стамбулі, а шведський король забороняв йому їхати до столиці Порти. «Він (Карл XII – Т.Ч.) наказав мені не приставати до турків. Я підкорився його наказам, які суперечили моїм інтересам»¹⁰⁹, – згадував П.Орлик у 1719 р., під час еміграції. В особистому зверненні до гетьмана король Швеції вказував на причини такої заборони: «Порта навряд чи хоче й може звільнити вашу Батьківщину від московського ярма [...], вона навряд чи може змусити москалів виконати статті, за якими вона (Україна – Т.Ч.) має повернутися до свого давнього стану»¹¹⁰. Проте в листопаді 1711 р. українські переговорники прибули до Туреччини, де розпочали активні консультації щодо вироблення умов, на основі яких уряд П.Орлика мав володіти Україною.

Як твердить О.Пріцак, унаслідок діяльності українсько-турецької комісії було укладено два договори¹¹¹. Перший із них, оформлений між 25 і 28 грудня 1711 р. як султанська грамота типу «nisanfu», забезпечував П.Орлику владу над «козаками обох боків Дніпра»¹¹². Тобто, під гетьманську булаву мала відійти як Право-, так і Лівобережна Україна. Однак спротив

¹⁰⁶ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. – Т.3. – С.326.

¹⁰⁷ Цит. за: Артамонов В. Россия и Речь Посполитая после Полтавской... – С.178–179.

¹⁰⁸ Допрос Григора Герцика // Киевская старина. – 1883. – Т.III. – С.601–610; *Субтельний О. Мазепинці.* – С.84.

¹⁰⁹ Цит. за: Єнсен А. Орлик у Швеції. – С.140, 209

¹¹⁰ Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII. – С.30.

¹¹¹ *Пріцак О.* Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною... – С.307–320.

¹¹² Там само. – С.308–309; *Борицак І.* Гетьман П.Орлик і Франція // Записки НТШ. – Т.134/135. – Л., 1924. – С.133–134.

російських дипломатів на чолі з П.Шафіровим (вони саме в той час перебували у Стамбулі) й, найголовніше, виконання Петром I прутських домовленостей, змусили Агмеда III переглянути цей проект договору. Відтак, з'явився новий варіант – від 16 березня 1712 р., оформлений як султанська грамота «name». Тут уже не згадувалося про передачу українському гетьману Лівобережжя.

Текст договору, який зберігся в латинському перекладі, мав назву «Privilegij Imperatoris Turcarum, quod dutam est Duci Zaporoviensium Philippo Orlik in possessionem ab hac parte Borysthenis Ucrainae»¹¹³. Його найголовнішим положенням було: «Ми (турецький султан – Т.Ч.) оцю Україну по цей бік Дніпра, яка на основі воєнного права перейшла до нашого непереможного цїсарства від московського царя, передаємо і ласкаво відступаємо у повне володіння вище іменованому гетьманові козаків українських і запорозьких, найяснішому Пилипу Орлику і його нащадкам, гетьманам українським і запорозьким [...] під нашою непереможною протекцією»¹¹⁴. Таким чином, спираючись на норми Прутського договору з Росією, Туреччина віддавала правобережні землі України («Ucrainum ab hac parte Borysthents») у «повне володіння» П.Орлика, посилаючись при цьому на давню угоду султана Мегмеда IV з гетьманом Петром Дорошенком¹¹⁵. З іншого боку, відмова від претензії на Лівобережжя дала змогу Агмедові III укласти нове перемир'я з Петром I терміном на чверть століття, яке було підписане у Стамбулі 3 квітня 1712 р.

Новоукладений мир між Росією та Османською імперією викликав бурхливий протест українського гетьмана. Він знову звертається до турецького візира, намагаючись якнайґрунтовніше аргументувати свою позицію, посилаючись при цьому на історичне право обраних українцями правителів володіти всією країною: «Не лише всі мої попередники з усім Військом Запорозьким добивалися визволення від московського ярма Лівобережної України, найближчої до Московщини за Правобережну, але й сам гетьман Мазепа не для чого іншого з'єднав зброю Війська Запорозького зі зброєю війська й[ого] в[еличності] шведського короля і разом з й[ого] в[еличністю] пішов під протекторат Блискучої Порти, як тільки для того, щоби зробити самостійною всю Україну, і передусім Лівобережну»¹¹⁶. Окремо П.Орлик згадував про Київ, яким, згідно з турецько-російським договором, володіла Московська держава. «Ані Київ без України, ані Україна без Києва існувати не зможуть, бо яка користь з голови без тіла чи тіла без голови?»¹¹⁷ – наголошував гетьман у зверненні до найвищих урядовців Османської імперії.

¹¹³ ВКСз. – Rkp. 498. – S.101; Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. – К., 1916. – Вып.2. – С.75–77; *Пріцак О.* Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною... – С.307–308.

¹¹⁴ Цит. за: *Пріцак О.* Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною... – С.307.

¹¹⁵ О.Пріцак відзначав, що 16 березня 1712 р. турки вигодили новий текст договору для України. Віднайшовши оригінал угоди з П.Дорошенком, вони «в ім'я минулого» обмежили владу П.Орлика територією Правобережжя (див.: *Пріцак О.* Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною... – С.313).

¹¹⁶ Цит. за: Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII. – С.57–60.

¹¹⁷ Там же. – С.57.

П.Орлик, як ніхто інший, розумів, що віддання йому, згідно з грамотою Агмеда III, Правобережжя не вирішить проблеми утвердження тут його влади. Про це переконливо свідчили не лише наслідки походу 1711 р., але й тогочасна міжнародна ситуація, адже на цю частину України, окрім Москви, претендувала ще й Варшава. І, до того ж, не вирішувалася головна проблема українських гетьманів, яка існувала вже півстоліття, від початку 1660-х рр. – об'єднання України під єдиною булавою.

Задля виправдання перед шведським королем П.Орлик зробив спробу подати українсько-турецьку угоду не як прийняття османського сюзеренітету, а як рівноправний союз, що був дуже вигідний для України¹¹⁸. Також він намагався переконати Карла XII в тому, що посольство на чолі з Д.Горленком не дотрималося його настанов і не повинно було приймати привілей султана¹¹⁹. Після розмов зі шведським протектором П.Орлик вирішив звернутися до Порти із заявою, що не вступатиме на територію Правобережної України, поки султан не врегулює це складне питання з королем Речі Посполитої Августом II Сильним. Як стверджує О.Субтельний, саме у цей час гетьман відмовився від надмірних зобов'язань перед турками, повернувшись до більш безпечної зверхності шведського монарха¹²⁰.

Польський дослідник Ю.Фельдман характеризував ситуацію, в яку потрапив П.Орлик, як дуже складну, адже виступати в похід на Правобережну Україну його примушував кримський хан. Водночас Карл XII застерігав гетьмана, що в такому випадку він позбавить його своєї протекції. Згодом П.Орлик пояснював свої дії у 1712 р. тим, що Порта не захотіла скористатися зі сприятливої нагоди перемоги росіян біля Пруту й змусити їх покинути Україну, а, отже, султан порушив свої зобов'язання перед гетьманом. Натомість П.Орлик разом зі старшиною «заприсяглися не покидати заступництва й[ого] в[еличності] шведського короля, доки Україна не буде визволена» від російської присутності¹²¹. Ось як в одному з листів до Карла XII гетьман Війська Запорозького описував міжнародну ситуацію, в якій опинилася Україна під час Північної війни: «Уже в минулому моему посланні-проханні достатньо поінформував найяснішу вашу королівську величність щодо статусу всієї – Правобережної й Лівобережної – України, яка здавна належала до Речі Посполитої Польської, і як потім її незаконно захопили московити, а пізніше на підставі угод про вічний мир (1686 р. між Москвою та Польщею – Т.Ч.) за правління Іоанна III (Яна III Собеського – Т.Ч.), Правобережну Україну, знищену постійними війнами, повернули Речі Посполитій, а Лівобережну з Києвом утримали під своєю владою; яке право мала Порта Оттоманська на цю, Правобережну Україну, суміжну з її територіями, і як її за Карловицькими угодами назавжди закріпили за Річчю Посполитою, а пізніше московити, зворохобивши таємними інтригами козаків, підданих Речі Посполитої, до спротиву міжнародним угодам знову повернули її під

¹¹⁸ Борщак І. Orlikiana // Хліборобська Україна (Відень). – 1922. – Ч.4. – С.366–367.

¹¹⁹ Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик... – С.80.

¹²⁰ Субтельний О. Мазепинці. – С.96.

¹²¹ Цит. за: Feldman J. Polska a sprawa wschodnia 1709–1714 // Rozprawy Polskiej Akademii Umiejętności. – Т.40. – Kraków, 1926. – S.86.

свою владу, і яким чином турки відвоювали її у московитів по Прут, і повернули Речі Посполитій на підставі Карловицьких угод»¹²².

Слід наголосити на тому, що при всій своїй «заангажованості» у турецькій протекції український гетьман не зрікався короля Швеції навіть у дуже складних і небезпечних для його життя ситуаціях, зокрема, під час підготовки турків і татар до штурму табору Карла XII у Варниці (т.зв. «калабалик»). Хан Девлет-Ґірей направив до П.Орлика турецького урядовця і двох мурз, щоби дізнатися, на чиєму він боці – короля чи султана з ханом? На таке питання гетьман заявив, що він ніколи не зречеться шведської протекції¹²³. «Девлет-Ґірей не зміг ані переконати мене, ані [злякати] погрозами, що він відрубає мені голову біля дверей мого помешкання й забере мою родину в полон, якщо я [...] не прийму заступництва турків»¹²⁴, – писав згодом П.Орлик у своєму щоденнику. На чолі кількох десятків козаків гетьман, як вірний васал свого сюзерена, бився разом із трьома сотнями ґвардійців Карла XII проти 20 тис. татар і 6 тис. турків у варницькому таборі 11–12 лютого 1713 р.

Після насильної депортації короля з території Османської імперії П.Орлик хоча й змушений був номінально визнавати зверхність султана, однак був на нього дуже ображений із багатьох причин. У листі до шведського радника Міллерна він писав: «Було б мило Богові й відповідало б сподіванням [...], якби священна королівська величність уклали мир із московитом, з'єднавши з ним своє військо, і вдарили проти ворога імені християнського (Османської Порти – *Т.Ч.*)»¹²⁵. Оскільки гетьман втратив надію відвоювати в росіян Україну за допомогою шведського короля, він запропонував протекторові об'єднатися зі своїми одвічними ворогами. П.Орлик закликав Карла XII укласти договір із польським королем: «Якщо його величність король шведський укладе з Августом II мир, щоб я, Військо та Україна, раніше включені в ту угоду, не були ганебно покинуті на мусульманське рабство, оскільки я абсолютно не згоден на турецьку протекцію над Україною»¹²⁶. Утім, незважаючи на невигідні умови султанської привілею й турецько-російських домовленостей, П.Орлик почав виконувати їх умови й у зв'язку з тим, що в листопаді 1712 р. Османська імперія знову оголосила війну Росії, вислав на Правобережжя підрозділи під керівництвом наказного гетьмана Д.Горленка. Проте 4 грудня під Уманню орликівці зазнали поразки від коронних військ на чолі з М.Любомирським. Однак згодом їм усе ж таки вдалося оволодіти значною частиною Правобережної України, де вони й перебували з лютого по листопад 1713 р. І хоча Карл XII вже був далеко від України, П.Орлик у своїх листах до королівської канцелярії постійно повідомляв про те, як розвивається

¹²² Цит. за: The Diariusz podrozne of Pylyp Orlyk // Harvard Library of Early Ukrainian Literature (Гарвардська бібліотека давнього українського письменства). – Vol.VI. – Harvard, 1989. – P.213–214.

¹²³ Єнсен А. Орлик у Швеції. – С.160.

¹²⁴ Цит. за: *Субтельний О.* Мазепинці. – С.98.

¹²⁵ Єнсен А. Орлик у Швеції. – С.95.

¹²⁶ Матеріали з Стокгольмського державного архіву // *Крупницький Б.* Гетьман Пилип Орлик... – С.212.

процес утвердження його влади «на правому березі» Дніпра¹²⁷. Проте, і ця акція гетьмана закінчилася невдачею. Причиною поразки була не лише військова неспроможність П.Орлика та його союзників (1 серпня 1713 р. на Правобережжі перебувало 10 тис. українських козаків, 12 тис. турок і 30 тис. татар)¹²⁸, а й міжнародна ситуація.

Поступово гетьман П.Орлик у своїй політиці відходить від орієнтації на османську підтримку. Доки існувало переконання, що султан і хан допоможуть звільнити не лише спустошену Правобережну, а й Лівобережну Україну, гетьман співпрацював із турками й татарами, визнаючи їх зверхність, але не пориваючи зі шведським королем. Але як тільки така можливість була втрачена, він звернувся по допомогу до польського короля Августа II Сильного – П.Орлик прагнув добитися від уряду Речі Посполитої дипломатичного визнання. Розглядався й проект примирення з московським царем Петром I. Однак і це не допомогло гетьману втримати під своєю владою хоча б територію Правобережжя. 22 квітня 1714 р. Османська імперія підписала договір із Річчю Посполитою, згідно з яким Правобережна Україна відходила до польського короля. Зважаючи на турецько-польські домовленості, український гетьман змушений був вивести свої війська з Правобережжя.

З огляду на міжнародну ситуацію та втрату підтримки турецького султана, а також несподіваний від'їзд Карла XII із Бендер до Стокгольма гетьман П.Орлик та генеральна старшина у червні 1714 р. змушені були податися до Швеції. Період перебування й діяльності гетьманського уряду у цій країні протягом 1714–1720 рр. добре описаний у спеціальних працях¹²⁹.

У 1714 р. основний театр бойових дій Північної війни знову перемістився в Прибалтику. У цей час український еміграційний уряд на чолі з П.Орликом робив усе можливе для допомоги шведам у боротьбі з росіянами. Гетьман Війська Запорозького розгорнув бурхливу дипломатичну діяльність у напрямку відновлення південного фронту та залучення до нього Кримського ханства й Запорозької Січі. Це робилося заради відновлення інтересу Швеції та її союзників до «української справи». Проте активний наступ військ московського царя Петра I на позиції шведів у Північній Європі, невтішні військово-політичні результати полтавсько-бендерського періоду війни, а також внутріполітична ситуація у країні не сприяли поверненню дипломатії короля Карла XII до проблем міжнародного статусу України.

¹²⁷ Письма к государю императору Петру Великому от генерал-фельдмаршала графа Бориса Петровича Шереметева. – Ч.3. – Москва, 1778–1779. – С.224, 228, 239, 252; Материалы для отечественной истории. – Т.2. – К., 1885. – С.52.

¹²⁸ РГАДА. – Ф.79. – Оп.1. – Д.5. – Л.44; Артамонов В. Россия и Речь Посполитая после Полтавской... – С.143.

¹²⁹ Єнсен А. Орлик у Швеції. – С.139–210; Субтельний О. Мазепинці. – С.108–111; Häggman B. Den svenske befriaren av Ukraina... – Р.7–20. Під час перебування у шведському місті Крістіанстад П.Орлик неодноразово звертався до Карла XII, членів його уряду та королівської ради Швеції з проханням про матеріальну підтримку (див.: Riksarkivet (Stockholm). – Cosacisa. – II. – Р.101–102, 277, 283; Україна – Швеція: на перехрестях історії. – С.135). Відомий також лист дружини гетьмана – Ганни Орлик (Герцик) – до шведської королеви Ульріки Елеонори про допомогу (Riksarkivet. – Cosacisa. – II. – Р.258–259).

Незважаючи на загибель свого протектора Карла XII під час облоги норвезької фортеці Фредеріксгалль у 1718 р., сподівання П.Орлика та решти мазепинців на перемогу Швеції у Північній війні відновилися з укладенням 5 січня 1719 р. між австрійським імператором Карлом VI, курфюрстом Ганновера Георгом I і курфюрстом Саксонії та, одночасно, королем Речі Посполитої Августом II Сильним Віденського миру. Найважливішим у цьому союзі було те, що польський король, який перед тим був найбільш сильним і вірним союзником царя Петра I, мав перейти на бік прошведськи налаштованих країн.

З огляду на зміни у міжнародній ситуації та чутки про відновлення активних бойових дій тепер уже Швеції, Австрії, Польщі, Саксонії та Ганновера проти Росії гетьман П.Орлик вислав своїх представників до кошового отамана Запорозької Січі І.Мочульського¹³⁰ та кримського хана Саадет-Гірея з пропозицією підтримати шведів та їхніх нових і старих союзників у війні з Петром I. Відомо, що на початку 1719 р. козацька старшина, яка перебувала у Швеції разом з П.Орликом, активно готувалася до участі у нових битвах на східному фронті Північної війни¹³¹.

Уряд П.Орлика розпочав активне дипломатичне листування з королем Речі Посполитої Августом II Сильним та його урядовцями. Зокрема, у своїх посланнях наступник І.Мазепи наголошував на тому, що разом із запорозькими козаками зможе допомогти Варшаві у разі її виступу проти Москви. Окрім того, український гетьман переконував польського короля у необхідності відновити військово-політичний союз з Османською імперією та Кримським ханством, а також пропонував налагодити стосунки з казанськими татарами й таким чином створити «мусульманський пояс» війни з Петром I. Така пропозиція була частиною ширшого (й значною мірою авантюрного) плану еміграційного гетьманського уряду щодо великого наступу на Росію, в якому були такі пункти: 1) турки наступають на Москву з району Кавказу; 2) під час цього походу до османської армії приєднуються волзькі татари; 3) військо П.Орлика та Запорозької Січі з'єднується з Буджацькою ордою і вступає в Україну з півдня; 4) із заходу на позиції росіян наступатимуть війська Австрійської імперії та Речі Посполитої; 5) шведи відновлюють активні дії у Північній Європі, зокрема в Прибалтиці¹³².

Аби переконати нового шведського короля Фредрика I у перспективах реалізації такого грандіозного міжнародного плану, гетьман П.Орлик разом з оточенням у жовтні 1720 р. виїхав зі Швеції у напрямку Польщі та вислав своїх представників до Запорозької Січі. Результатом заходів українського еміграційного уряду стала згода запорозьких отаманів І.Малашевича та

¹³⁰ Відповідь кошового отамана Запорозької Січі І.Мочульського зі згодою підтримати П.Орлика у боротьбі проти «московського ярма» була датована 20 грудня 1719 р. (див.: Riksarkivet. – Cosasica. – I; Україна – Швеція: на перехрестях історії. – С.139; *Кордт В.* Матеріали з Стокгольмського державного архіву до історії України другої половини XVII – початку XVIII вв. // Український археографічний збірник. – 1930. – Т.3. – С.53–55).

¹³¹ Про це докладніше див.: *Субтельний О.* Мазепинці. – С.109–110.

¹³² *Субтельний О.* Мазепинці. – С.110.

В.Єрофеевича¹³³ підтримати цей проект. Однак з огляду на нові перемоги царя Петра I та переорієнтацію учасників Віденського союзу на мир із Росією варшавський, стамбульський та стокгольмський двори відхилили амбіційні пропозиції П.Орлика. Утім, король Швеції все ж таки надав гетьманові рекомендаційні листи до австрійського імператора, польського короля, турецького султана й кримського хана¹³⁴.

Відомо, що під час поїздки зі Швеції до Польщі український гетьман обговорював деталі свого військового плану з першим міністром Ганноверського курфюрства бароном А. фон Бернсдорфом та представником короля Речі Посполитої Флемінгом. Зрозумівши, що Північна війна йде до завершення, а колишні вороги Петра I прагнуть укласти з ним мир, П.Орлик звернувся до російського царя з пропозицією про визнання його влади в обмін на дозвіл повернутися йому та старшині у свої колишні маєтності в Україні. Проте, не отримавши гарантій від Петербурга, гетьман перебрався на територію Османської імперії під захист султана, де налагодив відносини з турецькими урядовцями, зокрема впливовим силістрійським бейлербеєм Абді-пашою¹³⁵.

Оцінюючи тогочасні українсько-шведські стосунки, польський історик В.Конопчинський писав, що гетьман П.Орлик і його оточення мали за мету «збудувати незалежну Україну під протекторатом Швеції у відриві від Польщі і Москви»¹³⁶. Своєю чергою російський дослідник В.Артамонов відзначав, що кордони «незалежної Української Речі Посполитої», яка перебувала під протекторатом Швеції та користувалася захистом, союзом і військовою допомогою Османської імперії й Криму, мали охоплювати Лівобережну, Сіверську, Слобідську, а також усю Правобережну Україну з традиційним кордоном по річці Случ. Окрім того, українському гетьманові мали підпорядковуватися донці-некрасівці й землі Війська Донського¹³⁷.

Отже, гетьман П.Орлик продовжив курс свого попередника – І.Мазепи – на впровадження ідеї «удільності» України за шведської протекції. І хоча внаслідок постійних бойових дій реалізація «Пактів і конституцій законів і вольностей Війська Запорозького...» (1710 р.) була неможливою, протягом 1711–1713 рр. окремі положення запроваджувалися на теренах Правобережжя. Після 1714 р. еміграційний український уряд дипломатичним шляхом намагався добитися поширення своєї влади на всю територію України. Навіть після підписання у 1721 р. російсько-шведського Ніштадтського миру, який завершив довголітню Північну війну, гетьман Війська Запорозького П.Орлик та його сподвижники не припиняли активних дипломатичних дій у напрямку відновлення попереднього політичного статусу та впровадження у політичну практику ранньомодерного конституційного акту від 1710 р.

¹³³ Листи кошових отаманів І.Малашевича та В.Єрофеевича до шведської королеви Ульріки Елеонори від 8 травня 1720 р. й короля Фредрика I від 20 серпня 1721р. див.: Riksarkivet. – Cosacica. – I; *Молчановский Н.* Три письма кошевых атаманов к шведским королям // Киевская старина. – 1899. – №1. – С.144–145.

¹³⁴ Бантиш-Каменский Д. Источники малороссийской истории. – Ч.2. – С.302.

¹³⁵ Написаний із Хотина лист силістрійського паші Абді до П.Орлика датується 19 вересня 1721 р. (див.: Riksarkivet. – Cosacica. – I; Україна – Швеція: на перехрестях історії. – С.138).

¹³⁶ *Копорczyński W.* Polska a Turcja. 1683–1792. – Warszawa, 1936. – S.63.

¹³⁷ *Артамонов В.* Россия и Речь Посполитая после Полтавской... – С.51.

Протягом 1726–1733 рр. гетьман підтримував активні стосунки з Ст. Лещинським, який подав політичний меморіал французькому королеві Людовікові XV про підтримку прагнень орликівців підняти «революцію в Україні»¹³⁸. Один з останніх листів П.Орлика (від 30 травня 1741 р. з Бухареста) був адресований уряду шведського монарха Фредрика I. У ньому гетьман Війська Запорозького через державного секретаря Швеції барона Д. фон Гешкена просив північного монарха поновити привілей його попередника, короля Карла XII, що був «поширений в Україні для підняття духу пригнобленого народу»¹³⁹.

Отже, з огляду на військово-політичний союз між Москвою та варшавським двором Августа II Сильного проти Швеції на першому етапі Північної війни почали справджуватися довголітні сподівання козацької еліти щодо об'єднання двох частин України під однією владою – з весни 1704 р. й до осені 1708 р. за домовленістю між царем Петром I та королем Августом II Сильним гетьман І.Мазепа тримав на Правобережжі України багатотисячний військовий контингент для допомоги польському королеві у війні зі шведами. У зв'язку з цим тут почав відновлюватися традиційний полково-сотенний устрій. Перед тим козацькі війська з Лівобережної, Правобережної та Запорозької України брали активну участь у війні свого сюзерена проти шведів на теренах Білорусії, Литви, Латвії, Естонії, Росії, Польщі та Німеччини.

Переконливі перемоги шведського короля Карла XII, складення Августом II Сильним своїх повноважень на користь шведського ставленика Ст.Лещинського, прагматична централізаторська політика Петра I щодо України, виснаження матеріальних і людських ресурсів Війська Запорозького, а, найголовніше, вступ шведської армії на північні українські землі поряд з іншими причинами змусили уряд гетьмана І.Мазепа у жовтні 1708 р. відмовитися від зверхності московського царя й перейти на бік його ворога. Однак перемога російських військ поблизу Полтави у червні 1709 р., яка стала переломною у ході Північної війни, перекреслила не лише протекторат Швеції над козацькою Україною, але й над Річчю Посполитою. Подальша участь гетьманського уряду І.Мазепа, а потім П.Орлика у військових подіях та дипломатичних переговорах європейських та азійських монархій була тісно пов'язана з планами Карла XII.

У результаті подій Північної війни та міжнародних угод 1711–1714 рр. на території Правобережної України були знищені інститути гетьманату, а сама ця територія остаточно перейшла під владу Речі Посполитої. По суті, російський цар Петро I і турецький султан Агмед III «подарували» більшу частину України польському королеві Августу II Сильному в обмін на невтручання Польщі та її впливових європейських союзників у військове й

¹³⁸ Rostworowski E. O Polska Koronę. Polityka Francji w latach 1725–1733. – S.248.

¹³⁹ Riksarkivet. – Cosacica. – II. – P.155–161; Україна – Швеція: на перехрестях історії. – С.142.

дипломатичне протистояння між Москвою і Стамбулом за Молдавію, Причорномор'я та Приазов'я. Позиція козацького уряду Правобережної України на чолі з наказним гетьманом С. Самусем та полковником С. Палієм в умовах шведсько-польських воєнних дій на початку XVIII ст. полягала в намаганні витіснити владні структури Речі Посполитої з Правобережжя та в об'єднанні з Лівобережною Україною під єдиною гетьманською владою і протекторатом московського царя. У зв'язку з ігноруванням Петром I таких політичних ініціатив правобережного козацтва воно почало підтримувати гетьмана П. Орлика, який визнавав шведську протекцію.

З огляду на поразку російських військ у Прутській кампанії 1711 р., військову підтримку Швеції, Османської імперії, Кримського ханства та прошведської шляхти Речі Посполитої П. Орлик в умовах Північної війни 1700–1721 рр. здійснював неодноразові спроби відвоювати територію козацької України у короля Августа II Сильного та царя Петра I. Це робилося за допомогою військових походів та активного залучення міжнародної дипломатії, що, однак, завершилося поразкою планів еміграційного українського уряду. 22 квітня 1714 р. Османська імперія уклала «остаточні» умови з Річчю Посполитою, згідно з якими Правобережна Україна відходила до володінь польського короля, а Лівобережжя залишалося під владою московського царя. Як відомо, перед тим Москва також відмовилася від правобережних українських земель на користь Корони Польської. Зважаючи на турецько-польські, російсько-турецькі та російсько-польські домовленості гетьман Війська Запорозького П. Орлик змушений був вивести свої війська з Правобережжя, яке від часів правління Б. Хмельницького становило осердя козацької держави. До початку 1740-х рр. П. Орлик та його соратники за допомогою різноманітних дипломатичних комбінацій та воєнно-політичних проектів намагалися поновити свою владу над Україною.

The article disclose the international-political status of Right-bank Ukraine in connection with diplomacy and hostilities of Muscovy, the Swedish Kingdom, Rzeczpospolita and the Ottoman Empire at the beginning of XVIII century. In exchange for non-intervention of Poland and its influential European allies in confrontation between Russia and Turkey for Moldova, Black Sea and Azov Sea Areas, tsar Peter I and sultan Ahmed III gave the most part of Ukraine under the reign of the Polish king August II Strong. The Cossacks of Right-bank Ukraine put up an armed resistance to plans of international diplomacy and aspired to reunification with Left-bank Ukraine. Special attention is paid to the politics of hetman's Pylyp Orlyk government concerning Right-bank Ukraine.

О.П.РЕЄНТ*

ДО ПРОБЛЕМИ СКАСУВАННЯ КРІПОСНОГО ПРАВА В 1861 р.

Статтю присвячено розгляду проблеми скасування кріпосного права крізь призму сучасного переосмислення. Розкривається процес визрівання об'єктивних умов цього кроку, уточнюється, у чийх інтересах відбувалися процеси та які наслідки вони мали як для України, так і Російської імперії загалом.

У 1861 р. у межах величезної Російської імперії, до складу якої входило тоді близько 80% всіх українських земель, нарешті – пізніше за інші країни Європи – було скасовано кріпосне право. Епохальність реформи 1861 р. полягала в тому, що вона поклала початок звільненню народів Східної Європи від патріархального рабства, відкрила шлях до демократичних перетворень у соціально-економічному, громадсько-політичному та духовному житті суспільства. Це дозволило підлаштувати існуючу форму державного управління під потреби тих змін, які вже відбулися у більшості передових країн Європи – перетворити імперію на буржуазну монархію. Не дивно, що від самого початку реалізації реформи 1861 р. її причини, характер та наслідки постійно перебували і продовжують перебувати під пильною увагою науковців – істориків, економістів, юристів та ін. За 150 років від часу її проведення представниками багатьох поколінь учених різних наукових шкіл і напрямів створено відповідну історіографічну та джерельну базу з даної проблеми, яка сьогодні вважається однією з найпотужніших в історичній науці. Вагомий внесок у створення останньої зробили й українські вчені¹.

Проте проблема скасування кріпосного права, в тому числі й на землях України, і сьогодні потребує подальшої наукової розробки. Така постановка питання є особливо актуальною з огляду на ті зміни, що відбулися на пострадянському просторі в останні 20 років, на зміни сучасних методологічних акцентів при вивченні історичного минулого, на оприлюднення нових фактів і документів, які з тих чи інших причин замовчувалися в минулому. Творче врахування зазначених вище аспектів історичних досліджень дає змогу не тільки суттєво розширити і поглибити наші знання, але й переосмислити, об'єктивніше оцінити їх із позицій сучасної історичної науки. Вищезазначене повною мірою стосується і проблеми скасування кріпосного права.

Вивчаючи цю проблему сьогодні, ми, проте, продовжуємо постійно зустрічатися з утвердженими ще радянською історіографією марксистсько-ленінськими методологічними оцінками характеру, причин і наслідків реформи 1861 р. Аж ніяк не применшуючи наукових здобутків радянських дослідників, які висвітлювали ці питання, водночас мусимо відзначити прагнення науковців дотримуватися саме ленінської концепції реформи, викладеної лідером російських марксистів В.Ульяновим (Леніним) ще на

* Реєнт Олександр Петрович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заступник директора з наукової роботи Інституту історії України НАНУ.

¹ Історіографія історії УРСР. – К., 1986. – С.153–171; Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Велика реформа 1861 року» // Український селянин. – 2001. – Вип.2. – С.3–115 та ін.

зламі XIX–XX ст. У концентрованому вигляді вона була викладена ним у серії статей, написаних із нагоди п'ятдесятиріччя скасування кріпосного права у 1911 р.² В основному пропонована В.Леніним концепція реформи 1861 р. зводилася до таких положень:

1. Реформа, як «побічний продукт революційної боротьби», стала наслідком кризи феодално-кріпосницьких відносин, а також революційної ситуації, що виникла у 1859–1861 рр.

2. Безпосереднім приводом, який змусив царизм скасувати кріпосне право і стати на шлях демократичних (читай – буржуазних) реформ, були: програна Росією Кримська війна і селянські бунти, що «зростали з кожним десятиріччям перед звільненням».

3. Реформа проводилася «зверху» царським урядом і самими ж кріпосниками, а тому виявилася незавершеною, масово обезземеливши селянство й економічно прив'язавши його до поміщицьких господарств.

4. Реформа здійснювалася в інтересах поміщиків, які, проте, отримавши величезні кошти за викуп селянських наділів, швидко розтратили їх заради власного задоволення, так і не перебудувавши свої господарства на капіталістичних засадах і продовжували при цьому експлуатувати економічно залежних від них селян напівкріпосницькими методами.

5. Реформа відкрила «клапан» для розвитку капіталізму в Росії, на-самперед у торгівлі та промисловості, які, здійснивши за кілька десятиліть грандіозний стрибок, досягли на початку XX ст. рівня відповідного передовим країнам Європи.

6. Реформу не було доведено до кінця. Масове обезземелення селян, відданих на поталу поміщикам, збереження залишків кріпосництва на селі – все це вело до збідніння основної маси селянства, до посилення його класової диференціації, виділення сільської буржуазії (куркульства) і сільського пролетаріату (майбутнього союзника робітничого класу у соціалістичній революції), а також середнього селянства (теж союзника пролетаріату, але у буржуазно-демократичній революції).

«1861 рік породив 1905, – писав В.Ленін, підсумовуючи характеристику реформи. – Кріпосницький характер першої «великої» буржуазної реформи утруднив розвиток, прирік селян на тисячі гірших і тяжчих мук, але не змінив напряму розвитку, не відвернув буржуазної революції 1905 року»³.

Неважко помітити, що ленінська концепція реформи 1861 р. не є власне ленінською. За великим рахунком В.Ленін лише поєднав відомі у тогочасній соціально-економічній, історичній та політичній літературі оцінки реформи з теорією німецького економіста К.Маркса про класову боротьбу як рушійну силу суспільного прогресу. Проте саме такий конгломерат думок і оцінок увійшов в аннали радянської історіографії під назвою «ленінської концепції реформи 1861 р.» і, на жаль, продовжує зустрічатися і в пострадянсь-

² *Ленін В.І.* П'ятдесятиріччя падіння кріпосного права // *Його ж.* Повне зібрання творів. – Т.20. – С.132–135; *Його ж.* З приводу ювілею // Там само. – С.152–160; *Його ж.* «Селянська реформа» і пролетарсько-селянська революція // Там само. – С.161–170.

³ Там само. – С.167.

кий період. Сьогодні, оцінюючи історичні події півторавікової давнини з різних методологічних позицій, можна помітити, що низка згаданих вище «ленінських» положень вимагають, якщо не заперечення, то принаймні їх уточнення насамперед із наукового погляду.

Потребує, зокрема, уточнення сам процес визрівання об'єктивних умов для скасування кріпосного права у межах Російської імперії, який затягнувся більш ніж на століття. Як відомо, проблема бере свій початок ще з XVIII ст. А у першій чверті XIX ст. кріпосницькі відносини перетворились у серйозне гальмо для розвитку промисловості, торгівлі та селянського підприємництва, які вже тоді потрапляли під вплив товарно-грошових відносин. Насамперед криза охопила ті поміщицькі маєтки, де переважало панщинне господарство і в яких працювало близько 70% усіх кріпосних селян імперії⁴. Яскравим проявом кризи стала поява нових форм панщини – «урочної» та «місячної», що передбачали суттєве посилення кріпосницької експлуатації. Не в кращому становищі опинились і ті маєтки, в яких селяни перебували на оброку. Починаючи з 20-х років XIX ст., у них повсюдно в імперії зростають недоїмки зі сплати оброку. Зростає і заборгованість поміщиків як кредитним установам, так і приватним особам, яким вони почали дедалі більше закладати та перезакладати власні «кріпосні душі». Якщо на початку XIX ст. ними було закладено 5% кріпосних селян, у 1830-х рр. – 42%, то у 1859 р. – уже 65%. Власники багатьох маєтків, обтяжені боргами, мусили віддавати за борги власних кріпаків кредиторам. Унаслідок цього вже на 1833 рік 18 тис. дворянських родин із 127 тис. вимушено були позбавлені власних кріпаків, віддавши їх за борги. У 1859 р. таких родин налічувалось уже 27 тис., або 21,3% від їх загальної кількості. Сума боргу поміщиків, чії маєтки були закладені в одних лише кредитних установах, становила напередодні реформи 1861 р. 425 тис. руб., що вдвічі перевищувало річний прибуток державного бюджету⁵. Проте і в таких умовах феодално-кріпосницькі відносини продовжували залишатися панівними у центральних районах європейської Росії.

Постає цілком закономірне запитання: за рахунок яких ресурсів царату вдавалося утримувати, йдучи назустріч поміщикам, кріпосне право і при цьому досить успішно підтримувати торговельно-економічні стосунки з провідними країнами Європи аж до 1861 р.? Відповідь на нього, досить неординарну, знаходимо у російського історика О.Прєснякова (1870–1929 рр.), який, характеризуючи епоху Миколи I, його внутрішню і зовнішню політику, вжив термін «миколаївський імперіалізм»⁶. Суть його полягала в тому, що, маючи на той час ще достатньо сил, царизм компенсував вузькість внутрішнього ринку у центральних районах імперії, стримуваного збереженням і пануванням там кріпосницьких відносин, за рахунок його розширення на окраїнах шляхом мілітаристської експансії на Кавказ і в Середню Азію. У межах українських земель об'єктами такої експансії, спо-

⁴ Фёдоров В.А. История России: 1861–1917. – Москва, 2000. – С.15.

⁵ Там же.

⁶ Прєсняков А.Е. Российские самодержцы. – Москва, 1990. – С.291.

чатку воєнної, а потім економічної, здавна були території південно-степової України, Північного Причорномор'я та Криму. Проте політика штучного збереження кріпосницьких відносин, яка трималася на силі армії та експансії російської воячини, об'єктивно не могла забезпечити стійкий успіх.

В історичній перспективі «миколаївський імперіалізм» мав зазнати краху, враховуючи економічне провалля між кріпосницькою Росією та передовими країнами Європи з їх високоефективною економікою. Власне, це і підтвердила поразка у Кримській війні, що стала останнім цвяхом у домовину економіки кріпосницької Росії. Вона не тільки продемонструвала економічну відсталість імперії, але й чітко окреслила втрату нею позицій на міжнародній арені. А це було набагато серйознішим за втрати економічні. Армія втратила свою могутність і надалі вже не була опорою царизму при вирішенні найважливіших завдань зовнішньої і внутрішньої політики. Унаслідок цього під загрозою опинилася державна могутність Російської імперії, її міжнародний авторитет і, зрештою – сама система державного управління. Для подолання цих кризових явищ необхідно було реорганізувати армію, переозброїти її і побудувати найсучасніші шляхи сполучення у вигляді залізниць для її переміщення. У зв'язку з цим слід було створити нову сучасну промисловість, для якої, своєю чергою, потрібно було організувати належну армію вільнонайманих робітників. Але цьому заважала юридична залежність селянства від поміщиків. Цю залежність необхідно було якнайшвидше ліквідувати. Зрештою, все це і вирішило долю кріпосного права в Росії. Уряд більше не міг прислухатися до вимог поміщиків щодо збереження кріпацтва і став на шлях його скасування.

Ще одна проблема, яка потребує серйозного перегляду, це наявність революційної ситуації у 1859–1861 рр., що, на думку В.Леніна, серйозно вплинула на рішення уряду скасувати кріпосне право. У праці «Крах II Інтернаціоналу» він виклав своє бачення революційної ситуації, квінтесенцією якої вважав надзвичайне піднесення революційної активності мас. У даному випадку мова йде насамперед про маси кріпосного селянства, котре найбільше виявляло зацікавленість у скасуванні кріпацтва. Саме тому В.Ленін, визнаючи силу економічного розвитку, що втягував Росію у товарно-грошові відносини, водночас зазначав: «Селянські «бунти», зростаючи з кожним десятиріччям перед звільненням, примусили першого поміщика Олександра II визнати, що краще звільнити «згори», ніж чекати, поки скинуть «знизу»⁷. Свого часу цей вислів служив одним із реальних підтверджень того, наскільки царизм боявся народного гніву. Причому терміни «знизу» і «згори» прочитувалися як політичні. Сьогодні можливо й інше їх прочитання. Передана російською дослідницею Л.Захаровою частина виступу Олександра II перед московським дворянством звучить так: «Ходять чутки, що я хочу об'явити звільнення кріпосного стану. Це не так. [...] Не скажу, що я був зовсім проти цього: ми живемо в такий час, коли рано чи пізно це має статися. [...] Думаю, що краще щоб усе це сталося зверху ніж

⁷ *Ленін В.І.* Повне зібрання творів. – Т.20. – С.163.

знизу»⁸. При уважному прочитанні цієї цитати можна помітити, що тут мова йде не про революційні події, а про об'єктивний хід історичного розвитку, коли паростки нових відносин, розвиваючись у надрах старого суспільства (тобто «знизу»), об'єктивно вже підготували ґрунт для скасування кріпацтва. І уряд мав лише узаконити й очолити цей стихійний процес («згори»). При цьому, ідучи на реформи, Олександр II прагнув зберегти існуючу форму державного управління шляхом підлаштування її під нові тенденції розвитку і тим самим зміцнити як внутрішню владу, так і міжнародний авторитет імперії, який похитнувся після поразки у Кримській війні. За таких обставин він, опікуючись державними інтересами, слід уважати, мало думав про те, як на це реагуватимуть народні маси.

Тепер перейдемо до відповіді на те, яким був вплив народних мас на політику царизму і про що свідчить динаміка селянського руху напередодні реформ 1861 р. Безперечним видається той факт, що на середину XIX ст. найреальнішою суспільно-політичною силою, яка виступала проти кріпацтва, було селянство. Саме воно, будучи основним пригнобленим класом феодального ладу, виявляло найбільшу зацікавленість у знищенні кріпацтва. Узагальнююча статистика масового селянського руху напередодні реформи фіксує, що в межах імперії у 1857 р. сталися 192 виступи, у 1858 р. – 528, у 1859 р. – 938 і в 1860 р. – 354 виступи⁹. Наведені дані свідчать про тенденцію до скорочення селянського руху напередодні скасування кріпосного права. А рекордні його показники в межах Російської імперії, зафіксовані у 1859 р. (938 виступів), досягнуті за рахунок народної боротьби проти винних відкупів та високих податків на вино (636 із 938 виступів). Ті ж 1370 виступів, які мали місце у першому півріччі 1861 р.¹⁰, сталися вже після проголошення маніфесту 19 лютого та обнародування законодавчих актів реформи і не можуть вважатися такими, що впливали на рішення уряду скасувати кріпосне право.

Подібна ситуація спостерігалася й у дев'яти українських губерніях, які входили тоді до складу Росії. Вона свідчить, що протягом 1855 р. в Україні стався 101 селянський виступ, у 1856 р. – 82, у 1857 р. – 191, у 1858 р. – 190, у 1859 р. – 63 й у 1860 р. – 81 виступ. Натомість протягом січня – травня 1861 р. тут відбулося 622 виступи¹¹. Однак, як і по імперії в цілому, всі вони сталися, головним чином, після 9–10 березня, тобто, після обнародування документів про реформу 1861 р. Наведена вище статистика масового селянського руху безпосередньо напередодні реформи свідчить про те, що за такого розмаху селянський рух, даний по всіх 49 губерніях європейської Росії, навряд чи міг стати вагомою причиною, яка б змусила царизм піти на скасування кріпацтва. Неорганізованість і забитість селянства, на яку неодноразово вказував сам В.Ленін, стійка локальність і стихійність його руху, незважаючи на спроби надати йому організованості з боку жменьки революціонерів,

⁸ *Захарова Р.Г.* Самодержавие и отмена крепостного права в России: 1856–1861. – Москва, 1984. – С.41–42.

⁹ *Крестьянское движение в России в 1857 – мае 1861 гг.:* Сб. док. – Москва, 1963. – С.736.

¹⁰ Там же.

¹¹ *Селянський рух на Україні 1850–1864 рр.:* Зб. док. і мат. – К., 1988. – С.7, 356–400.

які «лишилися одиночками і зазнали, як видно, цілковитої поразки»¹², – усе це ставить під сумнів саму наявність революційної ситуації 1859–1861 рр.

Ще одним важливим питанням, яке стосується подій півторавікової давнини і потребує уточнення, є питання про те, у чиїх інтересах скасовувалося кріпосне право у 1861 р.? Тут маємо кілька варіантів відповіді, а саме: в інтересах селянства, поміщиків чи держави.

Почнемо із селянства. Як найбільш пригноблена і найбільш масова частина населення Російської імперії, воно, безперечно, більше за інших було зацікавлене у скасуванні кріпацтва, причому без будь-яких обмежень і обмовок. Однак пакет документів про звільнення, затверджений та оприлюднений урядом, викликав у більшості селян швидше невдоволення, ніж бурхливу радість. Зрештою, така реакція селянства на зміст законодавчих актів реформи урядом була прогнозована. Не випадково він навіть передбачав, принаймні спочатку, оповістити про них населення не у бурхливий масляний тиждень, який закінчувався 5 березня, а під час великого посту, коли церква закликала народ до упокорення. Про це, зокрема, ще 12 лютого попередив усіх губернаторів міністр внутрішніх справ С.Ланський¹³. Зрештою, вони були обнародовані протягом 7–10 березня 1861 р. Занепокоєність уряду щодо реакції селянства на оприлюднені документи реформи засвідчує і той факт, що в усі губернські міста для попередження та придушення можливих «бунтів» були направлені регулярні війська. Чим же було викликане таке збудження селян? Відповідь може бути лише одна – недосконалістю документів про звільнення, їхня, так би мовити, недовершеність.

Дійсно, маніфест 19 лютого, написаний, за дорученням Олександра II, московським митрополитом Філаретом (Дроздовим), дарував колишнім кріпосним селянам головне – юридичну свободу. «Покликавши Бога у поміч, – зазначалося в ньому, – ми вирішили дати цій справі виконавчий рух. Через означені вище положення кріпосний люд отримає у свій час повні права вільних сільських обивателів»¹⁴. Тут же обумовлювалось обов'язкове наділення селян як садибою, так і польовою землею, яку вони мали викупити у поміщиків. Норми маніфесту були конкретизовані у ряді інших законодавчих актів. Найважливішими з них були: «Загальне положення про селян, які вийшли з кріпосної залежності», «Місцеві положення» для окремих районів, «Положення про влаштування дворових», «Положення» про викуп селянами виділених їм земельних наділів та низка інших додаткових правил. Щодо України, то для неї, окрім загальних положень, діяло три місцевих. На три південні губернії – Катеринославську, Херсонську і Таврійську, а також на ту частину Харківської губернії, де переважало подвійне землеволодіння, поширювалося місцеве положення для великоросійських та білоруських губерній. Для губерній Лівобережної (Полтавська, Чернігівська і частина Харківської, де переважало громадсь-

¹² Ленін В.І. Повне зібрання творів. – Т.20. – С.169.

¹³ Российское законодательство X–XX веков. – Т.7: Документы крестьянской реформы. – Москва, 1989. – С.20.

¹⁴ Там же. – С.28.

ке землеволодіння) та Правобережної України (Київська, Подільська, Волинська) були розроблені спеціальні положення. Вони обґрунтовували право селян на підприємницьку та іншу діяльність, конкретизували розміри душевих наділів, їх викупну вартість тощо. Окремим положенням регулювалось утворення органів управління селянськими справами та селянського самоуправління.

Однак при ознайомленні з документами про реформу відразу стає помітно, що сам процес звільнення селян мав відбутися не відразу, а поступово, розтягуючись на роки. Так, у маніфесті 19 лютого, зокрема, було обумовлено, що ще до того, як селяни будуть повністю переведені на викуп, а це мало статися лише за умови підписання уставної грамоти, укладеної між ними і поміщиком, останній зберігатиме право власності на всі належні селянам землі, в тому числі й на селянські наділи. «Користуючись цим поземельним ідеалом, – зазначалося у маніфесті, – селяни за це мають виконувати на користь поміщиків обумовлені у положеннях повинності. У тому стані, який є перехідним, селяни іменуються тимчасово зобов'язаними»¹⁵. Фактично це означало для селян збереження їх повної залежності від колишніх кріпосників та продовження виконання на користь останніх панщини аж до підписання між ними уставної грамоти. І хоча уряд вимагав від поміщиків закінчити повне переведення селян на викуп (тобто, укласти уставну грамоту) упродовж трьох наступних після скасування кріпосного права років, тобто, до 1864 р., проте у багатьох випадках тимчасово зобов'язаний час селян зберігався значно більше, досягаючи 9–25 років. Як бачимо, вже у самих законодавчих актах реформи були закладені численні можливості для поміщиків всіляко обмежувати селянам довгоочікувану волю. За таких обставин дуже важко говорити про реформу 1861 р., як таку, що здійснювалася в інтересах широких мас селянства.

Те, що кріпосне право скасовувалося не в інтересах селян, прозоро передбачалося ще під час підготовки законодавчих актів реформи. На це, зокрема, неодноразово наголошували лідери як російського, так і загальноєвропейського революційного руху. Вони постійно наголошували на тих труднощах, які, на їх думку, чекало російське дворянство вже після скасування кріпосного права. Передбачаючи такий розвиток подій, німецький економіст К.Маркс ще у жовтні 1858 р. писав: «Не можна звільнити пригноблений клас, не завдавши шкоди класові, який існує за рахунок його гноблення, і не вносячи одночасно розкладу в усю надбудову держави, основану на такому похмурому соціальному фундаменті»¹⁶. Все це розумів і сам Олександр II та його уряд, і вони робили все можливе, щоб якомога більше запобігти цьому. Згодом В.Ленін у статті «П'ятдесятиріччя падіння кріпосного права» з цього приводу відзначав, що «селян «визволяли» в Росії самі поміщики, поміщицький уряд самодержавного царя та їх чиновників, і ці 2 визволителі так повели справу, що селяни [...] вийшли

¹⁵ Российское законодательство X–XX веков. – Т.7. – С.28.

¹⁶ Маркс К. Питання про скасування кріпосного права в Росії // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Т.12. – С.572.

з рабства поміщиків у кабалу до тих самих поміщиків та їх ставлеників»¹⁷. Такі висновки лідера російського марксизму в радянський період були покладені в основу наукового обґрунтування того факту, що реформа 1861 р. здійснювалася поміщиками, а отже, в інтересах тих же поміщиків. При цьому одним із найголовніших аргументів радянських істориків щодо такого висновку вважалася заява Олександра II, зроблена ним на засіданні Державної ради від 28 січня 1861 р. В українському перекладі, вміщеному в третьому томі «Історії Української РСР», цей фрагмент доповіді імператора мав такий вигляд: «Я сподіваюся, панове, що при розгляді проектів, поданих у Державну раду, ви переконаєтеся, що все, що можна було зробити для забезпечення вигід поміщиків, зроблено»¹⁸. Проте тут відразу ж виникає запитання – а чого не можна було зробити?

Відповідаючи на нього, спочатку ознайомимося з цією частиною монаршого виступу, яка наведена в археографічному збірнику «Отмена крепостного права на Украине» (К., 1961). Мовою оригіналу вона звучить так: «Дело об освобождении крестьян, которое поступило на рассмотрение Государственного совета, по важности своей я считаю жизненным для России вопросом, от которого будет зависеть развитие её силы и могущества. Я уверен, что вы все господа, столь же убеждены, как и я, в пользе и необходимости этой меры [...], желал бы то же сказать и о дворянстве, хотя опасения его до некоторой степени понятны, ибо они касаются самых близких и материальных интересов каждого [...]. При личных моих разговорах с губернскими предводителями дворянства [...] я не скрывал моего образа мыслей и взгляда на занимающий всех нас вопрос и говорил везде, что преобразование не может совершиться без некоторых пожертвований с их стороны и что всё старание моё заключается в том, чтобы жертвования эти были, сколь возможно, менее обременительными и тягостными для дворянства. Я надеюсь, господа, что при рассмотрении проектов, представленных в Государственный совет, вы убедитесь, что всё, что можно было сделать для ограждения выгод помещиков, – сделано»¹⁹.

При уважному прочитанні наведеної частини виступу царя можна помітити, що скасування кріпацтва розцінювалося ним як захід, життєво важливий, насамперед, для Російської імперії, тобто, для держави. Він прекрасно розумів, як і самі поміщики, що його реалізація боляче відіб'ється саме на господарствах останніх. Звідси і занепокоєння монарха майбутнім дворянства та прагнення допомогти йому пережити цей складний для нього перехідний період з якомога меншими втратами. І імператор цілком щиро запевняв членів Державної ради у тому, що «всё, что можно было сделать для ограждения выгод помещиков, сделано». Це прагнення Олександра II, особливо виходячи з того, що «опасения его (дворянства) до некоторой степени понятны, ибо они касаются самых близких и материальных интересов каждого», слід розуміти не як потребу забезпечити дворянство благами, а

¹⁷ *Ленін В.І.* Повне зібрання творів. – Т.20. – С.133.

¹⁸ *Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн.* – Т.3. – К., 1978. – С.256.

¹⁹ *Отмена крепостного права на Украине: Сб. док. и мат.* – К., 1961. – С.129–130.

як прагнення захистити, наскільки це було можливо, інтереси тих верств населення, на які, власне, і спирався самодержавний уряд.

І в цьому напрямку, дійсно, було зроблено все можливе. Так, уряд фактично не звертав уваги на довільне трактування поміщиками права переносити селянські наділи. Він також не звертав уваги і на те, що поміщики фактично повністю залишали у своєму володінні такі життєво важливі для селян угіддя, як ліси, луки, водоймища тощо, ставлячи господарства останніх у повну економічну залежність від себе. Тим самим уряд дійсно прагнув допомогти поміщикам і шляхом збереження земельних володінь та забезпечити їхні господарства дешевою робочою силою. У цьому відношенні, як сказав Олександр II, все, що можна було зробити для захисту вигід поміщиків, було зроблено. Проте відверті побоювання імператора за долю дворянства повністю справдилися в іншому, більш важливому аспекті, а саме, у справі його фінансової підтримки, так необхідної для перебудови поміщицьких господарств на нових засадах. Проте ні цар, ні уряд не могли поступитися навіть дворянству – своїй головній соціальній опорі – інтересами держави. Як наслідок, уже у 1859 р. були закриті всі вигідні і доступні для дворян державні кредитні установи, що позбавило поміщиків можливості отримувати дешеві кредити. У ході здійснення реформи абсолютна більшість дворян, головним чином, середніх та дрібних, опинилися без необхідних коштів для перебудови власних господарств. Чи могла виправити становище виплата поміщикам за рахунок держави 80% усієї викупної суми за селянські наділи? Навряд. Хоча майже мільярд рублів, виділених для цього, мали б вселити у дворянство оптимізм.

У радянській історіографії тривалий час панувала думка про недбайливість поміщиків, які швидко змарнували отримані за селянські наділи кошти, так і не перебудувавши свої господарства на нових засадах і продовжували використовувати напівкріпосницькі методи експлуатації селян. Дійсність виявилася набагато складнішою. По-перше, кошти виплачувалися поміщикам поетапно впродовж більш ніж чверть століття. До того ж із призначених їм сум майже третина була утримана за попередні борги. А враховуючи зміни курсу рубля, виявилось, що, коли викупна операція в основному була завершена, поміщики в межах імперії отримали на руки всього близько половини призначених для цього коштів. Окрім того, юридичне звільнення селянства і посилення індустріалізація країни призвели до масового відтоку робочих рук із поміщицьких маєтків. Унаслідок цього помітно подорожчала вільнонаймана праця, особливо у південних районах України з її товарним характером сільського господарства. Зрештою, все це стало вагомою причиною глибокої кризи, що охопила більшість поміщицьких господарств у 70-х рр. XIX ст. У доповідній записці урядової комісії, яка у 1872 р. перевіряла стан сільського господарства імперії, з цього приводу зазначалося, що «господарства приватних землевласників були піддані внаслідок реформи 19 лютого сильному потрясінню. Вони витримували і витримують вкрай важку кризу. Приватні землевласники не були готові до реформи, вона застала їх зненацька [...], у значної кількості господарів

не було збережень, [...] реалізація викупних листів була утруднена»²⁰. Наведені вище факти свідчать, що поміщицькі господарства зазнали в ході реформи 1861 р. великих збитків. Ці збитки були об'єктивно очікувані і, навіть, запрограмовані урядом, що викликало занепокоєння, висловлене імператором у згаданому вище виступі. Це дає вагомі підстави стверджувати, що кріпосне право скасовувалось аж ніяк не в інтересах дворянства. Хоча при цьому уряд і прагнув зробити все можливе, аби забезпечити поміщиків від очікуваних труднощів.

Із наведеного вище напрашується логічний висновок про те, що скасування кріпосного права у 1861 р. здійснювалося урядом насамперед в інтересах держави. І дійсно було так. Поразка Росії у Кримській війні не тільки продемонструвала її економічну відсталість, але й, що було набагато серйозніше, чітко окреслила втрату нею провідних позицій на європейському політичному небосхилі. Царська армія, як основний гарант успішної політики «миколаївського імперіалізму», виявилася неспроможною протистояти передовим європейським державам. За принизливим для Росії Паризьким миром вона фактично втратила свої позиції на Балканах, панування у Чорному морі й змушена була поступитися Туреччині частиною Бессарабії та рядом інших територій. Відтак після Кримської війни, як зазначав економіст XIX ст. І.Гурвич, «уряду стало зрозуміло, що Росія з її застарілими шляхами сполучення не могла відігравати видатної ролі в «європейському концерті»»²¹. Для того, щоби повернути втрачені позиції, слід було перебудувати та переозброїти армію. Але для цього потрібна була сучасна промисловість, побудована на передових, капіталістичних засадах. Для створення останньої, окрім інших засобів, необхідно було сформувати широкий ринок вільнонайманої праці, який зацікавив би іноземних інвесторів і сприяв залученню їхніх капіталів у російську промисловість. Однак на шляху до створення такого ринку стояла кріпосна залежність майже половини населення країни.

Отже, скасування кріпосництва стало нагальною потребою часу, архіважливим урядовим заходом для відновлення державної могутності Російської імперії. Як влучно зауважив той же І.Гурвич – «звільнення селян стало засобом для залучення вітчизняних та іноземних капіталів до російської промисловості»²². Однак зробити це, не зачіпаючи інтереси дворянства, було неможливо. Та важливішим за це було збереження основ самодержавства. В умовах, що склалися, Олександр II та його уряд, піклуючись перш за все про інтереси держави та існуючої форми державного правління, зважилися завдати дошкульного удару дворянству. Саме з цих міркувань, скасовуючи кріпосне право, тобто, вивільняючи робочу силу (селянство) для майбутньої модернізованої промисловості, уряд настільки ж пожертвував дворянством в інтересах держави, наскільки він пожертвував селянством в інтересах дворян.

²⁰ Доклад Высочайше учрежденной комиссии для исследования нынешнего положения сельского хозяйства и сельской производительности в России. – Санкт-Петербург, 1873. – С.5–6.

²¹ Гурвич В.И. Экономическое положение русской деревни. – Москва, 1896. – С.13.

²² Там же. – С.14.

В історичній літературі реформа 1861 р. часто іменується «селянською», оскільки, хоча і здійснювалась урядом явно не в інтересах селянства, була спрямована на кардинальні зміни саме в його середовищі. Тому, оцінюючи її наслідки, доцільно визначити, якими ж виявилися вони саме для багатомільйонних селянських мас. Уряд і поміщики, зазначав В.Ленін, так повели справу, що селяни вийшли «на волю», «обідрані як жебраки», вийшли з рабства у поміщиків у кабалу до тих же самих поміщиків та їх ставлеників²³. Ці ленінські висновки було покладено в основу більшості праць радянських істориків, де відображалося пограбування селянства під час здійснення реформи 1861 р.

Не заперечуючи у цілому правильність такої оцінки наслідків реформи щодо селянства, звернемо увагу на низку публікацій із цього питання, що з'явилися на початку 90-х рр. ХХ ст. У матеріалах радянсько-американських симпозіумів з аграрної історії опубліковано статтю І.Ковальченко та Л.Бородкіна, присвячену нестандартному аналізу шляхів аграрної еволюції в Росії після скасування кріпацтва. У ній автори дійшли такого висновку: «Об'єктивно економічне становище було таким, що більш широкою основою для буржуазної аграрної еволюції було селянське господарство, яке займало домінуюче становище у сільськогосподарському виробництві. Поміщицьке ж господарство не мало належної ваги та виробничо-технічної і економічної переваги над селянським господарством»²⁴. Власне, на такий хід розвитку подій вказував і В.Ленін, який писав: «Оскільки селянин дійсно, а не номінально тільки, звільнявся від кріпосних відносин [...], остільки він вступав у обстановку буржуазних суспільних відносин. [...] Чим більше землі дістали б селяни при звільненні [...], тим швидше, ширше, вільніше йшов би розвиток капіталізму в Росії»²⁵. Як бачимо, можливість активної участі селянських господарств у капіталістичній аграрній еволюції В.Ленін ставив у пряму залежність від належного забезпечення селян землею. Проте «у дійсності, – писав він, – «наділи» 1861 р. означали в більшості випадків створення не вільного самостійного землероба, а прикріпленого до землі кабального господаря»²⁶. Звідси постає логічне запитання: як за таких умов у процесі пореформеної аграрної еволюції виникла тенденція, виявлена І.Ковальченко та Л.Бородкіним? Як це пов'язати з гострим малоземеллям селян, котре було викликане пограбуванням селянства під час реформи і зростало з кожним наступним десятиліттям, зрештою, зробивши селян природним союзником пролетаріату у роки першої революції в Росії? Відповідь має бути одна – малоземелля селян не було (принаймні, у перші десятиліття після реформи) таким катастрофічним, як це відображали В.Ленін та його радянські послідовники.

²³ Ленін В.І. Повне зібрання творів. – Т.20. – С.133.

²⁴ Ковальченко И.Д., Бородкин Л.И. Два пути буржуазной аграрной эволюции в Европейской России. (Опыт многомерного типологического анализа) // Аграрная эволюция России и США в XIX – начале XX века. – Москва, 1991. – С.19.

²⁵ Ленін В.І. Повне зібрання творів. – Т.20. – С.154–155.

²⁶ Там само. – С.154.

Як відомо, місцеві положення визначили досить помірні розміри селянських наділів. В остаточному вигляді вони встановлювалися для нечорноземних районів у розмірі 3,25–8 дес., для чорноземних – 3–4,5 дес. і для степових – 7,5–12,5 дес. на рев'язьку душу. Для трьох південноукраїнських губерній душевий наділ, як у великоросійських та білоруських губерніях, встановлювався у розмірі 3–5,6 дес. У Лівобережній Україні наділи поділялися на вищі (3–4,5 дес.) і нижчі (1–1,5 дес.). Для Правобережної України зберігався наділ, одержаний селянами під час інвентарної реформи 1847–1848 рр. і коливався у межах 4,5–9,5 і більше десятин. Якщо дореформене землекористування селян перевищувало встановлені розміри наділів, надлишок землі переходив у власність поміщика. У ході реалізації законодавчих актів реформи виявилось, що такі «відрізки» у 27 губерніях європейської Росії становили загалом 16% дореформеного землекористування селян, у тому числі, у нечорноземних районах – 7,8%, у чорноземних – 23,4%. У Лівобережній та Південній Україні вони становили загалом 27,6%. При цьому, визначаючи кількість відрізків під час реформи, дослідники, у тому числі й радянські, враховували різницю між даними редакційних комісій і першого земельного перепису 1877–1878 рр. Проте, як свідчать більш сучасні дослідження, такий підхід до справи є помилковим. На це звернув увагу на початку 90-х рр. ХХ ст. Б.Литвак. «Навряд чи правомірно, – писав він, – приймати відомий у літературі процент відрізків, отриманий як різниця між цифрою дореформеного наділу, указанного у матеріалах редакційних комісій, та пореформеного по «Статистике поземельной собственности», – тому що розмір точно встановленого пореформеного наділу, який підлягав викупу, далеко не збігається з даними поземельного перепису 1877–1878 рр.»²⁷. Зроблені ним на основі вивчення уставних грамот перерахунки по губерніях Лівобережжя та Півдня України виявляють серйозні розходження з аналогічними показниками, наведеними у радянській період українським істориком В.Теплицьким. У зведеному вигляді:

Губернія	Відрізки (%)		
	за даними В.Теплицького ¹	за даними Б.Литвака ²	різниця (+/-)
Катеринославська	38,9	23,1 (28,2) ³	-10,7
Херсонська	22,2	3,3	-18,9
Таврійська	32,2	25,6 (31,0) ⁴	-1,0
Полтавська	39,2	5,1	-34,1
Харківська	28,3	3,0 (1,7) ⁵	-23,6
Чернігівська	22,2	14,1	-7,8

Примітки:

1 – *Теплицький В.П.* Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні. – К., 1959. – С.109.

2 – *Литвак Б.Г.* Переворот 1861 года в России... – С.166–169.

3, 4 – З урахуванням «відрізків» при наділенні селян дарчими наділами.

5 – Додаткові «відрізки» під час безпосереднього переходу на викуп.

²⁷ *Литвак Б.Г.* Переворот 1861 года в России: почему не реализовалась реформаторская альтернатива. – Москва, 1991. – С.166.

Слід зазначити, що наведені Б.Литваком дані у більшості губерній є далеко неповними. Особливо це стосується Південної України, де розмір дореформених наділів згадується дуже рідко. Найбільш достовірними є дані по трьох лівобережних губерніях. Так, Полтавська губернія представлена у розрахунках Б.Литвака 9 повітами з 19, в яких враховано 83,1% ревізьких душ. По Харківській губернії вченим опрацьовано 1543 уставні грамоти, в яких представлено близько 95% ревізьких душ. У Чернігівській губернії обстежено всі 15 повітів і враховано 91,2% ревізьких душ селян.

Зрозуміло, що обезземелення селян під час реформи мало місце і дошкульно вдарило по певній їх частині. Однак при цьому (і підрахунки Б.Литвака у тому переконують) слід враховувати низку моментів. По-перше, обезземелення селян стало наслідком не тільки «відрізків» їхньої землі в ході реформи, але й було наслідком чисто бюрократичного недогляду з боку чиновників. Адже наділи мали отримувати лише чоловіки, записані в останню, X ревізію. Але вона проходила ще у 1858 р., а землю почали наділяти селянам з 1861 р. За той час, що минув після останньої ревізії, чисельність тих, хто мав би отримати наділ, зростає за рахунок молоді по імперії в цілому не менше ніж 450 тисяч душ²⁸. Але, невраховані X ревізією, вони так і залишилися без наділу. Безперечно, вони були включені у загальну чисельність обезземелених, унаслідок реформи селян, яких тільки в Україні налічувалося не менш як 200 тисяч ревізьких душ²⁹. Стосовно ж обезземелення селян у ході отримання ними мізерних наділів розміром 1–1,5 дес. (так званих «дарчих»), яких тільки в Україні налічувалося 100 тисяч ревізьких душ³⁰. Але й тут були свої особливості. Адже значна частина селян розраховувала поповнити нестачу землі за рахунок її оренди, яка на той час була дешевою і доступною майже кожному. Зроблені свого часу розрахунки по Чернігівській губернії свідчать, що дореформенне землекористування селян становило там близько 884,4 тис. дес., тоді як землеволодіння їх після реформи – понад 759,2 тис. дес. Отже, різниця між показниками до і після реформи становила приблизно 125,1 тис. дес. У радянській історіографії наводилась інша цифра – понад 207,8 тис. дес. Але при цьому селяни Чернігівщини додатково орендували після реформи ще 204 тис. дес. Тому їх пореформенне землекористування становило 759,2 тис. дес. + 204 тис. дес. = 963,2 тис. дес., або на 79 тис. дес. більше ніж до реформи³¹. На жаль, відповідні дані відсутні по решті губерній Лівобережної України. Однак, скажімо, у Костянтиноградському повіті Полтавської губернії у землекористуванні селян-власників, яке на 37% складалося з орендованих у поміщиків земель, лише посівна площа становила 5,4 дес. на двір. У колишніх казенних селян цього повіту посівна

²⁸ Чернышов И.В. Сельское хозяйство довоенной России и СССР. – Москва; Ленинград, 1926. – С.27.

²⁹ Історія Української РСР. – Т.3. – С.181.

³⁰ Там само.

³¹ Шевченко В.М. Землеволодіння і землекористування селян Чернігівської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини – Вип. II. – Чернівці, 1993. – С.47.

площа становила 6,9 дес. на двір³². Стосовно Правобережної України, то там були загалом збережені наділи 1847–1848 рр., хоча іноді «відрізки» мали місце й тут, щоправда, невеликі – всього 5–6%³³. Однак під впливом національного повстання 1863 р. наділи українських селян, як і польських, також були збільшені у Київській губернії на 28,9%, у Подільській – на 26,4% і у Волинській – на 21,2%³⁴.

Наведені вище дані дозволяють говорити про досить високий рівень забезпечення українських селян землею після реформи 1861 р., принаймні значної її частини. Про те, що після скасування кріпацтва селянське малоземелля не було настільки обтяжливим, як це відображено у радянській історіографії, свідчить і статистика селянського руху в Україні. Протягом 60-х рр. XIX ст. безпосередня боротьба за землю становила там всього 9,2% від загальної кількості виступів³⁵. Це є непрямим свідченням того, що проблема забезпечення землею відразу після реформи не дуже турбувала селян. З огляду на це, більш зрозумілим є висновок І.Ковальченко та Л.Бородкіна про те, що саме селянське господарство в економічному плані стало більш сприятливою основою для буржуазної аграрної еволюції, ніж поміщицьке. Ще раніше до такого ж висновку дійшли і члени урядової комісії, які на початку 70-х рр. XIX ст. вивчали проблеми сільськогосподарського виробництва в межах Російської імперії. Оцінюючи пагубний вплив реформи 1861 р. на поміщицькі господарства, вони відзначали, що «селянське господарство було облаштовано у перехідний період значно краще, ніж поміщицьке»³⁶. Така характеристика селянського господарства, надана науковцями як у XIX ст., так і наприкінці XX ст., була б неможливою без належного забезпечення селян землею. Отже, говорити про значне обезземелення селян унаслідок реформи не доводиться.

Ситуація почала різко змінюватися приблизно з 80-х рр. XIX ст. Саме тоді у сільському господарстві остаточно утверджуються прогресивні товарно-грошові відносини. Унаслідок цього поміщики починають дедалі активніше прилучатися до ринку. Це відразу ж негативно вплинуло на характер орендних відносин, які на той час були головним фактором для покращення земельного становища селян. У матеріалах слідства про масовий селянський рух 1902 р. у Полтавській і Харківській губерніях із цього приводу відзначалося: «Явище різкого і прогресивного подорожчання землі останнім часом викликало прагнення землевласників усіма засобами збільшити прибутковість маєтків, з метою чого, економії, перетворюю-

³² *Анфимов А.М.* Карловское имение Мекленбург-Стрелицких в конце XIX – начале XX вв. // *Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР.* – Сб.V. – Москва, 1962. – С.350.

³³ *Щербина П.Ф.* Селянська реформа 1861 р. у Подільській губернії. (До питання про відрізки) // *З історії соціально-економічного розвитку та класової боротьби на Україні (XVI – початок XX ст.).* – К., 1960. – С.198–214.

³⁴ *Костюшко И.И.* Крестьянская реформа 1864 года в Царстве Польском. – Москва, 1962. – С.271.

³⁵ *Лещенко М.Н.* Класова боротьба в українському селі в епоху монополістичного капіталізму. – К., 1970. – С.114–115.

³⁶ Доклад Высочайше учрежденной комиссии для исследования нынешнего положения сельского хозяйства и сельской производительности в России. – С.6.

ючи під оранку нерідко і вигінну землю, почали самі обробляти можливо більшу кількість землі і віддавати селянам в оренду лише одну з небагатьох частин гіршої землі до того ж на вельми невигідних для них умовах»³⁷. Погіршенню умов оренди селянами землі сприяла і діяльність куркулів, як посередників у орендних відносинах між селянами та поміщиками. У 1884 р. чернігівський губернатор С.Шаховський сповіщав у Петербург, що така діяльність куркулів стала справжнім лихом для губернії. Оптом орендуючи поміщицьку землю, куркулі на суборендних відносинах віддавали її дрібними ділянками селянам, беручи з них удвічі, тричі і більше за оренду землі»³⁸. Враховуючи різке скорочення селянських наділів через природний приріст населення, погіршення умов оренди та зростання ринкових цін на землю, малоземелля селян почало різко зростати. Але породжене воно було не стільки обезземеленням селян у ході реформи, скільки об'єктивним процесом соціально-економічного розвитку у пореформений період.

Якими ж виявились основні наслідки скасування кріпосного права? Юридично звільнивши особу селянина, уряд Олександра II порушив тим самим його одвічну осілість та прив'язаність до землі, до самого поміщика. Тим самим було створено умови для масової міграції селянства, в ході якої інтенсивно формувався ринок вільнонайманої робочої сили, так необхідний для наступної індустріалізації країни. Вагомим у розв'язанні цього завдання було залізничне будівництво, розвиток якого перебував під пильною увагою уряду та імператора. Саме у цю галузь найперше залучалися іноземні інвестиції, а власникам капіталів гарантувався п'ятипроцентний прибуток. Оплата праці на залізницях була помітно вищою ніж в інших галузях. Це сприяло залученню до залізничного будівництва широких мас селянства, яке залишало рідні місця і поповнювало загони пролетаріату. Як наслідок, у другій половині XIX ст. залізнична мережа імперії зросла у 25 разів³⁹. Таким же інтенсивним було створення залізничної мережі в Україні. Тут протяжність залізниць зросла від 227 верст у 1865 р. до 8417 верст у 1900 р.⁴⁰ Потреби залізничного будівництва сприяли швидкому зростанню інших галузей промисловості, зокрема, металургійної, добувної, машинобудівної, деревообробної та ін.

Розвитку цих галузей промисловості сприяли також відповідні заходи уряду, серед яких відзначимо пільгове внутрішнє фінансування, залучення іноземних капіталів, вивільнення вітчизняного ринку для вітчизняної продукції шляхом встановлення надвисоких мит для конкуруючих іноземних товарів (металу, вугілля, залізної руди, цукру тощо).

У ході посиленої індустріалізації було створено новий потужний промисловий район на Півдні та Сході України, який надто швидко посів провідне місце в імперії. На початку XX ст. на його долю припадало 52,9% загальноросійського видобутку залізної руди, близько 50% кам'яного

³⁷ Шевченко В.М. Скасування кріпосного права у 1861 році: спроба нетрадиційного аналізу. – К., 2008. – С.71.

³⁸ Там само.

³⁹ Там само. – С.74.

⁴⁰ Там само.

вугілля та виплавки чавуну⁴¹. Інтенсивний розвиток стратегічних галузей важкої промисловості, особливо на Півдні України, дав можливість швидко укріпити воєнно-економічний потенціал імперії, помітно зміцнивши її позиції в Європі. Вже наприкінці 1879 р. уряд Олександра II в односторонньому порядку скасував принизливі для Росії умови Паризької угоди 1856 р. (підбила підсумки Кримської війни), а протягом 1877–1878 рр. продемонстрував зрослий потенціал переоснащеної і реформованої російської армії у першій, після Кримської війни, переможній кампанії на Балканах та Кавказі.

Помітні зрушення відбувалися у сільському господарстві. Зберігши ґрунт для залишків кріпосництва на селі, реформа 1861 р. водночас об'єктивно сприяла поширенню тут ринкових, товарно-грошових відносин. Найпомітнішим цей процес був у провідній його галузі – землеробстві. У пореформений період у землеробстві спостерігається стійка тенденція до змін у структурі посівних площ на користь культур, які мали великий ринковий попит або слугували сировиною для харчової та легкої промисловості. Внаслідок таких змін протягом 60–90-х рр. XIX ст. загальна площа під цукровим буряком зросла в Україні від 75 тис. до 350 тис. дес. На Півдні України посіви під ярою пшеницею та ячменем зросли протягом 1881–1900 рр. від 61,6% до 75% від їх загальної площі. Аналогічні процеси були характерними і для Лівобережної України, де протягом тільки останнього десятиріччя XIX ст. зросли посіви: під ярою пшеницею – на 42%, під вівсом – на 20,7%, під ячменем – на 20,5%, під картоплею – більше, ніж утричі⁴². Важливі зміни відбувалися у характері землеволодіння. Із початком перетворення землі в товар землеволодіння починає швидко втрачати свій становий характер і переходити з рук дворянства чи держави у власність селян, міщан, козаків, купців та інших фізичних і юридичних осіб. Як наслідок, протягом 1863–1910 рр. у межах імперії, а точніше її європейської частини, у ринковий обіг поступило загалом понад 145,6 млн дес. приватновласницьких земель, у тому числі по Україні – близько 38,4 млн дес.⁴³ Відбувалось інтенсивне підпорядкування законам ринкової економіки й інших галузей сільського господарства.

Вагомим для Російської імперії став наслідок реформи у соціально-політичній сфері. Зміна правового статусу величезної маси колишніх кріпосних, поява нових соціальних груп населення, і в першу чергу, промислово-торгової буржуазії і пролетаріату, зміна статусу колишніх державних та удільних селян – все це привело до того, що одним із наступних, після скасування кріпацтва, ключових моментів демократичних перетворень 60–70-х рр. XIX ст. стала судова 1864 р. реформа. Її підготовка велася паралельно з підготовкою до скасування кріпацтва. Вона дозволила підпорядкувати звільнені від кріпацтва верстви населення правовому впли-

⁴¹ Там само. – С.76.

⁴² Там само. – С.76–77.

⁴³ Ковальченко *И.Д.*, Милов *Л.В.* Всероссийский аграрный рынок: XVIII – начало XX века. – Москва, 1974. – С.255.

ву на них із боку держави. Цій же меті підпорядковувалися земська, міська, військова та інші демократичні реформи. Їх здійснення помітно зміцнило позиції молоді буржуазії, насамперед на місцях. Вирішуючи глобальні завдання державного ґатунку, уряд Олександра II водночас свідомо йшов на всебічну підтримку буржуазії, жертвуючи інтересами дворянства. Останнє, зазнавши під час реформи відчутного економічного удару, почало швидко втрачати свій вплив у суспільстві. Така ситуація підривала самі основи існування монархічного ладу. У ситуації, що склалася, важко сьогодні передбачити в якому напрямку пішла б еволюція державного управління Росії, якби Олександр II не був убитий народовольцями у вересні 1881 р. Його наступник Олександр III рішуче взяв курс на посилення ролі і впливу дворянства у тогочасному суспільстві. Низка його реформ помітно зміцнила позиції дворян, перетворивши їх у суттєву альтернативу владним амбіціям буржуазії. Тим самим самодержавний уряд, підкоривши своєму впливу ним же породжену буржуазію та реанімувавши фактично знесилене дворянство, почав у власних інтересах корегувати стосунки між ними.

Таким чином, було створено оптимальні на той час умови як для економічного зростання Російської імперії, так і для збереження існуючої форми державного правління. Росія перетворилася у буржуазну монархію. Із цього погляду реформа 1861 р., як ключовий момент наступних перетворень другої половини XIX ст., здійснених в інтересах держави, повністю досягла поставленої перед нею мети, давши змогу монархії, у дещо зміненому вигляді, не тільки утриматися від падіння в роки першої революції 1905–1907 рр., але й протриматися при владі до 1917 р.

Як бачимо, аналіз причин, характеру і наслідків скасування кріпосного права в межах Російської імперії свідчить про необхідність суттєвого корегування марксистсько-ленінської теорії про реформу 1861 р., покладеної в основу вивчення проблеми в радянській історіографії.

Водночас зазначимо, що подія, яка стала епохальною 150 років тому, помітно вплинула на долю народів, які проживали у межах тогочасної Російської імперії. Звільнивши селянство юридично, реформа 1861 р. розчистила шлях для інтенсивного індустріального розвитку на нових ринкових засадах, відкрила шлях для належних демократичних перетворень у соціальному житті суспільства. Усе це дало можливість Росії досить швидко відновити свій авторитет у Європі, втрачений після Кримської війни. Низка наступних реформ 60–70-х рр. XIX ст. сприяла перетворенню імперії у буржуазну монархію, а реформи 80–90-х рр. XIX ст. дозволили зберегти існуючу форму державного правління.

З іншого боку, реформа залишила великі можливості для збереження залишків кріпосницьких відносин, основою для чого стало існуюче поміщицьке землеволодіння та економічна залежність значної частини селянських господарств від господарств поміщицьких. У радянській історіографії цей фактор став визначальним для характеристики реформи 1861 р. як половинчатої, незавершеної, такої, що не виконала свого історичного завдання. Насправді, реформа була насамперед заходом уряду,

спрямованим на збереження власних позицій у нових конкретно історичних умовах. Об'єктивно відображаючи потреби часу, вона була наслідком революційного тиску на владу. Безпосереднім приводом до неї стала поразка Росії, насамперед економічна, у Кримській війні. Остання наочно продемонструвала відсталість Росії від передових європейських держав, зумовлену збереженням кріпосного права, відсутністю сучасних шляхів сполучення, належної економічної бази, заснованої на ринкових засадах. Відновити втрачені позиції було можливо тільки шляхом ліквідації причин цього відставання. Отже, реформа 1861 р. здійснювалась урядом не в інтересах селянства, не в інтересах дворянства та будь-якого іншого стану населення. Вона здійснювалась насамперед в інтересах держави і з цього погляду повністю себе виправдала. На початок ХХ ст. Росія повернулася до когорти наймогутніших європейських держав, з переоснащеною економікою, модернізованою армією та передовими шляхами сполучення. Водночас низкою реформ 60-х–90-х рр. ХІХ ст. російська монархія хоча і перетворилася у буржуазну, проте помітно зміцнила своє внутрішнє становище. Це дозволило уряду й імператору, вмівши використовувати суперечності між буржуазією та дворянством, не тільки утриматися при владі у роки першого великого потрясіння 1905–1907 рр., а й залишатися при владі до лютого 1917 р.

Закони розвитку суспільства передбачають періодичне повторення пройденого шляху на звичайно більш високій основі. З огляду на це, дуже схожими проблемами, які вирішував російський уряд у 60–90-х рр. ХІХ ст., виявилися стратегічні завдання радянського керівництва у період «перебудови». Проте попередній досвід вирішення аналогічних проблем враховано не було. Це, зрештою, і стало основною причиною припинення існування колись могутнього СРСР.

The article examines the serfdom abolition problem of in the light of contemporary rethink. Ripening of this step objective conditions is disclosed, in whose interests the processes took place and what after-effects they had in Ukraine and totally in the Russian Empire is specified.

МІЖНАРОДНІ ЗВ'ЯЗКИ УНІВЕРСИТЕТУ СВ. ВОЛОДИМИРА (60-ті рр. ХІХ ст.)

У статті на основі опублікованих джерел та архівних матеріалів висвітлено значення співпраці Київського Університету св. Володимира з провідними науковими центрами світу, передусім – Центральної і Західної Європи, у 60-х рр. ХІХ ст.

На тлі започаткованого наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. стрімкого піднесення суспільного інтересу до історії міжнародних зв'язків України невпинно зростає значення досліджень співпраці вітчизняних університетів, як осередків культури й новітніх суспільно-політичних ідей, із провідними зарубіжними науково-освітніми центрами¹. Водночас процес відтворення цілісної картини історії міжнародних зв'язків Київського університету ще далекий від завершення. Введення до наукового обігу нового фактологічного матеріалу з даної проблематики сприятиме розвитку концептуальних засад вітчизняної історії, зорієнтованих на об'єктивне висвітлення значення міжнародної співпраці науково-освітніх закладів України в історії Російської імперії, зокрема її інтеграції до європейського цивілізаційного простору, замість змалювання похмурого образу неповноцінної, внаслідок тиску російської колоніальної політики, української культури.

Освітня реформа Російської імперії, відображена в університетському статуті 1863 р., була пов'язана із завданнями подолання її відставання від провідних держав світу за темпами науково-технічного й економічного розвитку, розв'язання соціальних проблем. Зростала потреба в державній

** Іваненко Оксана Анатоліївна – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України НАНУ.*

¹ Див., напр.: *Варварцев Н.Н.* Украина – Франция: обмен научными и техническими знаниями (60–90-е годы XIX в.) // Культурные и общественные связи Украины со странами Западной Европы. – К., 1990. – С.173–194; *Кураев О.О.* Культурні зв'язки України і Франції у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1992; *Катренко А.М., Катренко Я.А.* Наукові зв'язки Київського університету. 1834–1917 роки. – К., 1994; *Стельмах С.* Історична думка в Україні ХІХ – початку ХХ століття. – К., 1997; *Його ж.* Міжнародні зв'язки істориків України в другій половині ХІХ ст. // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Історія. – 1998. – Вип.38. – С.3–9; *Його ж.* Інтеграційні процеси в європейській історичній науці наприкінці ХІХ – на поч. ХХ ст. // Укр. іст. журн. – 2005. – Вип.5 – С.28–29; *Його ж.* Історична наука в Україні епохи класичного історизму (ХІХ – поч. ХХ століття). – К., 2005; З історії міжнародних зв'язків України: наука, освіта (ХІХ – 30-ті роки ХХ ст.): Док. і мат – К., 1999; *Палієнко М.Г.* З історії міжнародних зв'язків України в галузі науки та освіти (ХІХ – початок ХХ ст.) // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. – 1999. – Вип.3. – С.21–31; *Її ж.* Міжнародні зв'язки вчених Університету св. Володимира у ХІХ – на поч. ХХ ст. // Київський університет як осередок національної духовності, науки, культури. – К., 1999. – С.45–47; *Варварцев М.* Україна й Італія у наукових, освітніх та літературних взаєминах (друга половина ХІХ – поч. ХХ ст.): Документи, епістолярій, матеріали. – К., 2000; Почесні члени і доктори Університету св. Володимира / Авт.-упор. В.А.Короткий, Т.В.Табенська, Ю.В.Цимбал. – К., 2005; *Пилипенко О.* Участь вчених українських університетів у міжнародному обміні науковими знаннями у ХІХ – на початку ХХ ст. // Київська старовина. – 2006. – №6. – С.21–26; *Баженова Г.Ю.* Міжнародні зв'язки істориків Росії (др. пол. ХІХ – поч. ХХ ст.). – К., 2008; *Кривець Н.* Учені Київського університету св. Володимира в наукових центрах Німеччини у ХІХ ст. // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – 2010. – Вип.19. – С.191–204.

підтримці науки як потужного чинника розвитку промисловості, транспорту, сільського господарства, торгівлі, медицини. У контексті здійснення перетворень 1860-х рр., у тому числі військової, судової, міської реформ, зросли суспільні вимоги щодо рівня підготовки фахівців із різних галузей знань. Піднести організацію науково-дослідної та освітньої роботи університетів Російської імперії до західноєвропейського рівня були покликані реформи в галузі освіти. У XIX ст. на теренах Європи, у тому числі в Росії, набули поширення сформульовані В. фон Гумбольдтом ідеї академічної свободи та поєднання в університетах навчально-виховної діяльності з науково-дослідною. Згідно зі статутом 1863 р., суттєво розширювалися повноваження університетської ради, що отримувала право обирати ректора, деканів, професорів; факультетським радам надавалася можливість визначати кращих випускників для підготовки до професорського звання; запроваджувався університетський суд; дозволялося залучати до викладацької роботи позаштатних приват-доцентів; вводилися нові кафедри, збільшувалася кількість штатних професорів тощо. Упродовж 1860-х рр. серйозною перепорою на шляху розвитку науки та освіти була нерозв'язаність проблеми забезпечення університетів кваліфікованими науково-педагогічними кадрами. Стурбованість громадськості з приводу відсутності конкурсів на заміщення вакантних університетських посад знайшла відображення на сторінках тогочасної періодики, де навіть змальовувалася невтішна перспектива припинення діяльності університетів². За таких обставин здійснити кардинальні зрушення в системі підготовки вітчизняних фахівців відповідно до найсучасніших вимог європейської науки було можливо лише за допомогою навчання молодих учених у провідних зарубіжних науково-освітніх центрах. Закордонні відрядження були невід'ємною складовою системи підготовки кандидатів на здобуття професорського звання. Університетська рада визначала строк їхнього перебування за кордоном (не більше двох років) та схвалювала інструкцію, в якій зазначався перелік рекомендованих дисциплін, університетів, професорів, а також строки подання звітів.

Уже з другої половини 1850-х рр. спостерігається поживлення міжнародних зв'язків Університету св. Володимира. Так, 1858 р. за кордон був командирований екстраординарний професор кафедри прикладної математики І.Рахманінов. Його подорож розпочалася з відвідання цукрових заводів Київської губернії, ремісничого закладу в Москві, корпусу шляхів сполучення, технологічного інституту й кількох фабрик у Петербурзі. У Берліні вченому не вдалося прослухати заплановані курси лекцій із причини відсутності професорів, які їх викладали, натомість він ознайомився з принципами організації навчального процесу в ремісничому інституті (Gewerbe-Institut) та будівельній академії (Bau-Acadamie), відвідав місцеві фабрики. І.Рахманінов налагодив зв'язки зі знаменитим К.Кармаршем – першим директором політехнічної школи Ганновера, на базі якої згодом було створено

² Протоколи засідань совета 2 и 23 ноября, 14 и 19 декабря // Університетские известия. – 1862. – №11/12. – С.52.

Ганноверський університет. За сприяння К.Кармарша київський учений отримав можливість ознайомитися з роботою місцевих фабрик. У Геттінгенському університеті з ним поділися своїми ідеями з теорії фізичних явищ професор Г.-Ф.-Б.Ріман – автор низки визначних праць із механіки, геометрії, теорії функцій комплексного змінного, теорії чисел. Одночасно І.Рахманінов оглянув фізичну лабораторію В.-Е.Вебера, відомого своїми дослідженнями електричних і магнітних явищ. У Касселі київський математик відвідав вищий ремісничий інститут і кілька фабрик; у Гейдельберзі налагодив зв'язки з істориком математики професором М.Кантором та автором низки важливих досліджень із геометрії і лінійної алгебри професором Л.Гессе; в Карлсруе обговорював актуальні проблеми практичної механіки з професором Ф.Редтенбахером, відвідав машинобудівні підприємства, на 34 зібранні товариства німецьких натуралістів познайомився з німецькими математиками й астрономами, у тому числі зі знаменитим Ф.-В.-А.Аргеландером.

У Франції І.Рахманінова особливо зацікавили лекції М.Шалля, Ж.-Л.-Ф. Бертрана, Ш.-Е.Делоне, Г.Ламе. Він також вивчав специфіку діяльності французьких підприємств із виробництва локомотивів, парових машин, локомотивів, оптичних інструментів, телеграфів, машин з електричними двигунами. На початку 1859 р. вчений прибув до Бельгії. У Льєжі він відвідав спеціальні університетські школи технічної освіти: школу для розробки руд та школу для мистецтв і мануфактур, а також оглянув обладнання знаменитих казенних заводів із виробництва вогнепальної зброї. Особливий інтерес для київського вченого становило відвідання машинобудівного заводу компанії «Коккеріль» м. Серенг, Товариства доменних печей м. Угре, промислового музею й заводу Кайля м. Брюссель, льонопрядильні й машинної фабрики м. Гент. У Голландії І.Рахманінов оглянув промислові підприємства м. Амстердама. Під час перебування у Великобританії йому вдалося прослухати в Королівському інституті м. Лондона (Royal institution) лекції визначного англійського фізика, основоположника вчення про електромагнітне поле М.Фарадея, а також отримати дозвіл на відвідання Royal Society (Королівського товариства), Society of Arts (Товариства мистецтв), Society of Engineers (Товариства інженерів), Society of Architects (Товариства архітекторів). Цінним для фізико-математичних факультетів університетів Російської імперії І.Рахманінов вважав досвід поєднання теоретичної і практичної освіти в King's College (Королівському коледжі) та University College (Університетському коледжі)³. Учений також оглянув виставку сільськогосподарських машин, школу технічної освіти при Kinsington Museum (Кінсінгтонському музеї), знамениті лондонські доки, залізний пароплав «Грет-Істерн», підприємства з виробництва пароплавів, ознайомився із системою водопостачання Лондона та практикою використання парових машин в англійському сільському господарстві. На завершення свого перебування у Великобританії І.Рахманінов відвідав Единбург, ознайомився у Глазго з місцевою системою водопроводів, рівнем розвитку пароплавства

³ Краткий очерк о путешествии профессора Рахманинова // Университетские известия. – 1861. – №2 (октябрь). – С.7.

й машинобудування, відвідав університет, зразкові школи для дітей і навчальний заклад для робітників – *Mechanic's Institution* (Ремісничий інститут), а також оглянув майстерні з будівництва пароплавів у Ліверпулі.

У Сполучених Штатах Америки київський учений налагодив зв'язки з професорами Гарвардського університету, познайомився з відомим американським астрономом, директором обсерваторії в Олбані Б.Гульдом; відвідав низку бостонських заводів і початкових шкіл, оглянув промислові підприємства м. Лоуелл; у Нью-Йорку вивчив структуру парових машин для пароплавів, місцеву систему водопостачання, відвідав адміралтейство. Поглибленню співпраці з американськими вченими сприяло відвідання І.Рахманіновим м. Спрінгфілда, де його було обрано членом Американського товариства для поширення науки (за поданням Б.Гульда й президента товариства Стефена-Александра). Люб'язний прийом очікував на київського вченого й у Військовій академії США у Вест-Пойнті. В Олбані він відвідав обсерваторію та навчальний заклад для дівчат, де викладали винятково жінки. За сприяння міністра громадських робіт Канади І.Рахманінов отримав можливість ознайомитися зі станом розвитку річкового судноплавства й водопостачання Монреалю, відвідав католицькі і протестантські навчальні заклади. Дорогою до Клівленда вчений вивчав конструкції пароплавів, що експлуатувалися на р. Св. Лаврентія й озерах Північної Америки, та оглядав залізницю, що з'єднувала північ і південь Канади, – *Grand Trunk Railway*. У Філадельфії І.Рахманінов установив зв'язки з багатьма вченими, інженерами, механіками, працював у бібліотеці Інституту Франкліна, за підтримки президента центральної пенсільванської дороги Е.Томсона ознайомився зі специфікою роботи місцевих машинобудівних підприємств, оглянув родовища вугілля-антрациту, промислові підприємства й залізницю Пенсільванії. Особливе зацікавлення у київського математика викликали наукові установи Вашингтона: *Patent-Office*, де акумулювалися моделі всіх винаходів США; Смітсонівський інститут (*Smithsonian Institution*); *Coast-Survey* – заклад для дослідження американського узбережжя; Топографічне бюро й Національна обсерваторія. Свої плани щодо співпраці Університету св. Володимира з науковими закладами США він пов'язував з іменем визначного американського фізика, керівника Смітсонівського інституту Дж.Генрі⁴.

Повернувшись до Великобританії, І.Рахманінов побував на промислових підприємствах Лондона, Бірмінгема, Манчестера, Шеффільда, а завершилася його закордонна подорож відвіданням Італії, звідки він через Відень повернувся до Російської імперії.

Оглянувши 1862 р. Лондонську всесвітню виставку, І.Рахманінов (із 1860 – ординарний професор) уклав звіт, в якому охарактеризував рівень її організації та значимості презентованих експонатів порівняно з попередніми виставками в Лондоні (1851 р.) й Парижі (1855 р.). На його думку, важливість подібних заходів полягала передусім у сприянні налагодженню

⁴ Там же. – С.14.

міжнародної науково-технічної та економічної співпраці, популяризації актуальних винаходів. Посилаючись на досвід Великобританії, учений обґрунтовував важливість запровадження в Росії машинного виробництва з погляду розв'язання соціально-економічних проблем, зміцнення держави, посилення її позицій на міжнародній арені. Водночас він указав на низький рівень представлення досягнень російської промисловості на тлі вдало організованої демонстрації англійських, французьких, австрійських, німецьких, шведських, італійських експонатів⁵.

Отримавши в Київському університеті ступінь магістра цивільного права, В.Демченко 1859 р. здобув дворічне відрадження за кордон. У Гейдельберзькому університеті він вивчав римське і французьке цивільне право, у Мюнхенському – загальне німецьке (національне) цивільне право, історію й систему філософії права. Найбільший інтерес у київського правознавця викликали лекції визначного швейцарського юриста й політичного діяча, відомого передусім працями з міжнародного права, професора Мюнхенського університету (1848–1861 рр.) І.-К.Блюнчлі, який успішно поєднував теоретичні курси з практичними заняттями для своїх слухачів. У Берлінському університеті В.Демченко здійснив порівняльне вивчення загального німецького, французького, пруського цивільного процесу. Серед прослуханих курсів він відзначив лекції видатного німецького юриста й державного діяча Г.-Р.Гнейста. Найбільш вдалою В.Демченко вважав німецьку методику викладання цивільного права й судочинства, оскільки її визначальна особливість полягала в попередньому ознайомленні студентів з програмою курсу та майстерному викладі лекційного матеріалу, що характеризувався суворою послідовністю, відокремленням головного від другорядного, точністю й визначеністю понять і головне – уникненням механічного фіксування слухачами надиктованих фраз та спонуканням їх до самостійного мислення. Водночас недоліком німецької системи викладання цивільного права й судочинства В.Демченко вважав її «надмірну теоретичність» на противагу французькій, зорієнтованій на практичні цілі та водночас позбавленої чіткої систематизації й аналізу загальних наукових положень. Інтерес київського правознавця викликало притаманне як німецькій, так і французькій методикам викладання поєднання лекційних курсів із різноманітними репетиторіями, екзаменаторіями, семінаріями, практичними вправами й конференціями для підготовки до іспитів⁶.

Під час закордонної подорожі В.Демченко також відвідував громадські засідання цивільних судів у Варшаві, Берліні, Парижі, Лондоні; кримінальних судів у Бруксгалі, Мюнхені, Дрездені, Берліні, Парижі, Лозанні; пенітенціарні в'язниці в Бруксгалі, Берліні, Лондоні, Женеві; засідання законодавчих палат у Карлсруе, Берліні, Брюсселі та *Assemblée constituante* (установчі збори) в Лозанні.

⁵ Отчёт профессора Рахманинова о Лондонской всемирной выставке // Университетские известия. – 1862. – №2. – С.6.

⁶ Отчёт о занятиях адъюнкта В.Демченко во время заграничного его путешествия с учёною целью // Там же. – 1861. – №4 (декабрь). – С.7–8.

Упродовж закордонного відрядження (1859–1860 рр.) ад'юнкт по кафедрі хімії Д.Абашев прослухав повний курс неорганічної хімії професора Гейдельберзького університету, видатного німецького хіміка-експериментатора Р.-В.Бунзена, а також займався в його лабораторії упродовж навчального семестру⁷.

1860 р. ординарний професор по кафедрі зоології К.Кесслер у черговий раз вирушив до Західної Європи, де, зокрема, взяв участь у зібранні німецьких природознавців і лікарів у Кенігсберзі. Для участі в цьому міжнародному науковому форумі з'їхалися німецькі вчені, двоє голландців, один американець, вісімнадцять природознавців і лікарів із Російської імперії. Про належний рівень організації роботи зібрання свідчить забезпечення його засідань зручними приміщеннями, фінансування розважальних програм, що включали в себе замські поїздки, обіди й вечери, оплату проживання учасників у приватних квартирах і вручення їм подарунків, наприклад, від Кенігсберзького фізико-економічного товариства – першого тому виданих ним праць. Відкриття роботи зібрання було затьмарене звісткою про смерть першого діловода з'їзду М.Г.Ратке, відомого своїми дослідженнями в галузі ембріології і порівняльної анатомії. К.Кесслеру так і не вдалося познайомитися з цим визначним німецьким природознавцем та обговорити з ним результати його наукової подорожі до Криму. Останньою пам'яткою зі скарбниці наукової спадщини М.Ратке стала вітальна промова для першого засідання Кенігсберзького з'їзду. Під час роботи зоологічної секції К.Кесслер зробив доповідь щодо риб Чорного моря, охарактеризувавши такі їх види, як бичок (*Gobius*), макрель (*Scomber scombrus*) та кефаль (*Mugil cephalus et auratus*). Він також повідомив результати власних спостережень за горькушкою (*Rhodeus amarus*) у період нересту й перельотами пеліканів (*Pelecanus onocrotalus*). На завершення зібрання для його учасників було організовано екскурсію до Данцигу. К.Кесслер високо оцінив значення щорічних з'їздів товариства німецьких природознавців і лікарів для налагодження зв'язків, обміну думками й спостереженнями між ученими, заохочення їх подальших досліджень, розвитку видавничої співпраці, зрештою, – блискучого піднесення природничих наук та розвитку ідеї об'єднання Німеччини⁸. Київський учений закликав до запозичення німецького досвіду Російською імперією, де ізольованість учених, особливо в провінції, згубно позначалася на стані наукових досліджень: «Невиможно сумно для природознавця-фахівця не мати можливості усного обміну думками з іншими спеціалістами, ніколи не чути слів схвалення чи заохочення на адресу своїх занять від людей, які вміють дати їм повну оцінку; потрібно йому володіти великою енергією, щоби в такій самотині не вдатися в апатію, а зберегти свіжість духу й бажання працювати»⁹.

⁷ Отчёт и речь, читанные в торжественном собрании Университета св. Владимира 30-го августа 1861 года. – К., 1861. – С.8.

⁸ Кесслер К.Ф. Краткий отчет о собрании германских естествоиспытателей и врачей, бывшем в 1860 году в Кенигсберге // Университетские известия. – 1861. – №1. – С.140.

⁹ Там же.

Під час закордонного відрядження 1859–1861 рр. виконувач обов'язків ад'юнкта по кафедрі законів про державні повинності та фінанси Г.Сидоренко прослухав лекції з фінансів, політичної економії, загального державного права, міжнародного права, юридичної енциклопедії у Гейдельберзькому й Лейпцизькому університетах; з історії французького державного права й порівняльної історії законодавства – у Коллеж де Франс. Він особливо відзначив лекційні курси професорів Лейпцизького університету – філософа права Г.Аренса й одного з основоположників історичної школи в політекономії В.-Г.-Ф.Рошера, а також – німецького правознавця й політичного діяча, професора Гейдельберзького університету Р. фон Моля¹⁰. Цінність лекційних курсів В.-Г.-Ф.Рошера Г.Сидоренко вбачав у їх зорієнтованості на оволодіння студентами навичками самостійної науково-теоретичної і практичної діяльності, а не на механічне засвоєння інформації. Наукову літературу київський учений опрацьовував в імператорській публічній бібліотеці Парижа, у бібліотеці Британського музею, а також німецьких університетських і приватних бібліотеках. Він був присутній на міжнародному статистичному конгресі в Лондоні (1860 р.), конгресах німецьких економістів у Франкфурті-на-Майні (1859 р.) і в Кельні (1860 р.), на засіданнях товариств політичної економії в Парижі, а також вивчав фінансові системи Великобританії і Бельгії. Г.Сидоренко тримав руку на пульсі подій суспільно-політичного життя західноєвропейських країн, відвідуючи засідання британського і бельгійського парламентів, спостерігаючи за перебігом народних мітингів.

Упродовж відрядження до Франції, Бельгії, Австрії, німецьких держав (1860 р.) екстраординарний професор державного лікарезнавства Ф.Ергардт вивчав судову медицину. У Відні він прослухав лекції з патологічної анатомії, а в Берліні також удосконалював свої знання з хімії, працюючи в місцевій лабораторії¹¹.

Із метою підготовки до здобуття професорського звання, вивчення політичних наук, ознайомлення з діяльністю західноєвропейських державних установ ад'юнкт державного права О.Романович-Славатинський 1860 р. отримав дворічне відрядження до Великобританії, Франції, Бельгії, Швейцарії, Італії, Німеччини, Данії і Швеції¹². Основну увагу він приділив заняттям у Гейдельберзькому університеті, де прослухав лекційні курси Р. фон Моля із загального державного права, політики, німецького державного права, науки про поліцію; І.-К.Блюнчлі із загального державного права, історії новітньої політичної літератури та публічну лекцію, присвячену постаті С. фон Пуфендорфа, а також відвідував деякі лекції з методології та енциклопедії правознавства, філософії права, загального державного, німецького державного й міжнародного права, кримінального права й процесу, політичної економії, загальної історії. У Берлінському університеті

¹⁰ Отчёт и речь, читанные в торжественном собрании Университета св. Владимира 30-го августа 1861 года. – С.9–10.

¹¹ Державний архів міста Києва (далі – ДАК). – Ф.16. – Оп.465. – Спр.127. – Арк.199–199 (зв.).

¹² Там само. – Арк.200.

О.Романович-Славатинський прослухав курси з філософії права, європейського міжнародного права, загального державознавства, науки про поліцію, історії європейських конституцій. Водночас він відвідував лекції з новітньої історії Європи від 1815 р. І.Г.Дройзена й історії Реформації Л. фон Ранке¹³. У Боннському університеті київського правознавця передусім зацікавили курси з юридичної енциклопедії, методології, філософії права, системи політики. Він також удосконалював свою освіту в Женевській і Лозаннській академіях, Льежському, Брюссельському, Гентському, Сорбоннському, Туринському, Генуезькому, Пізанському університетах, Коллеж де Франс, Школі права й Ремісничому училищі Парижа, Лондонській королівській колегії, Королівському інституті вищих досліджень Флоренції. Багато часу О.Романович-Славатинський приділив вивченню специфіки громадсько-політичного життя й державного ладу західноєвропейських країн. Він відвідував засідання законодавчих палат у Лондоні, Берліні, Парижі, Брюсселі, Карлсруе, Женеві, Турині; судові засідання в Пруссії, Бельгії, Великобританії, Франції, Швейцарії, Бадені, Італії; мітинги в Лондоні й народні зібрання в Женеві; ознайомлювався з принципами діяльності органів місцевого самоврядування Західної Європи.

Ад'юнкт по кафедрі енциклопедії законознавства М.Ренненкампф 1860 р. був відряджений на два роки до Австрії, Пруссії й інших німецьких держав, Франції, Італії, Бельгії та Великобританії, де він студював теорію й історію права. На основі власних спостережень учений дійшов висновку, що Берлінський і Гейдельберзький університети по праву вважаються провідними європейськими центрами викладання правознавства, у тому числі дисципліни «юридична енциклопедія». Він закликав відійти від поширеного в університетах Російської імперії досвіду механічного запозичення німецьких курсів із цього предмета, а натомість створювати оригінальні лекції шляхом здійснення порівняльного аналізу й ґрунтовної критики. Характеризуючи сучасні праці з дисципліни «юридична енциклопедія», М.Ренненкампф указав на суперечливість, недостатній рівень оригінальності й самостійності їх положень і висновків. Сумним київський правознавець вважав і тогочасний стан розвитку європейської філософії права. Мінімальна кількість слухачів спостерігалася навіть у Берлінському університеті, куди в першій половині XIX ст. заради курсів лекцій Г.В.Ф.Гегеля з'їжджалися студенти не лише з різних куточків Німеччини, але й з усієї Європи¹⁴. Водночас М.Ренненкампф наголошував, що роль провідних осередків розвитку філософії перебрали на себе південнонімецькі університети – Мюнхенський, Вюрцбурзький, Тюбінгенський та ін., де ця наука розвивалася під патронатом теологічних факультетів. Лекції з природного та філософського права вчений прослухав у Берліні, Лейпцигу, Гейдельберзі й Празі. Він був присутній на засіданні німецьких юристів у Берліні, де розглядалися

¹³ Краткий отчёт по Университету св. Владимира за 1862–63 уч. г. // Университетские известия. – 1862. – №9. – С.48.

¹⁴ Отчёт о занятиях адьюнкта Н.Ренненкампфа, во время заграничного его путешествия с учёною целью // Там же. – №4. – С.5.

різноманітні питання кримінального й цивільного права, відвідав зібрання берлінських городян, на яких обговорювалися реформи міського устрою Пруссії, та засідання провінційних сеймів Австрії. Підвищений інтерес німецьких студентів до історії права М.Ренненкампф пояснював поширеністю практики використання історичних аргументів у ході громадських дискусій з актуальних проблем суспільно-політичного життя. У Берліні він прослухав курси лекцій з англійського конституційного права, історії німецької державності й права, права дворянського, міщанського й селянського станів, історії міського устрою; у Лейпцигу – з історії німецької державності й права; у Гейдельберзі – з порівняльного аналізу основ прусського, французького та австрійського цивільного права¹⁵. Значну увагу під час закордонного відрядження вчений приділяв самостійному студіюванню історії французького права та німецького міського права.

1868 р. М.Ренненкампф, уже в статусі виконувача обов'язків екстраординарного професора, вирушив до Австрії, Німеччини, Франції, Італії, Швейцарії та Великобританії для вивчення історії європейського права¹⁶.

Зв'язки Університету св. Володимира із зарубіжними науковими центрами мали важливе значення з погляду покращення матеріальної бази закладів Київського навчального округу, їх забезпечення сучасним лабораторним обладнанням. Для закупки необхідних інструментів і матеріалів виконувач обов'язків механіка університету Л.Фальберг у 1860 р. відвідав Австрію, Пруссію, Баварію, Саксонію та інші німецькі держави¹⁷. До числа найцінніших придбань університетського зоологічного кабінету в 1860 р. належали куплені у паризького натураліста Едуарда Верро рідкісні ссавці й птахи¹⁸. К.Кесслер налагодив обмін дублетами з зоологічними музеями Відня, Праги, Мюнхена, Берліна, Бонна, Бреславлі (Вроцлава) й Варшави, а А.Рогович – рослинами з численними іноземними ботанічними садами¹⁹. Здійснювався обмін науковою й навчальною літературою з Королівським норвезьким університетом. На екстраординарного професора по кафедрі технології Г.Чугаєвича, який 1861 р. був відряджений до Великобританії, Франції, німецьких держав, було покладено завдання придбання обладнання для університетських допоміжних навчальних закладів та вивчення цін і способів доставки в Росію копій пам'яток античного й середньовічного мистецтва²⁰. Улітку 1862 р. ординарний професор анатомії О.Вальтер відвідав Великобританію, Францію, німецькі держави з метою придбання приладдя й препаратів для лекцій²¹.

Розширенню спектра міжнародної співпраці Київського університету сприяла наукова кореспонденція його вчених. Зокрема, ординарний професор по кафедрі російської словесності О.Селін підтримував зв'язки з

¹⁵ Отчёт о занятиях адъюнкта Н.Ренненкампфа... – С.14.

¹⁶ ДАК. – Ф.16. – Оп.307. – Спр.6. – Арк.15–20.

¹⁷ Там само. – Оп.299. – Спр.79. – Арк.1–4.

¹⁸ Там само. – Оп.465. – Спр.128. – Арк.6.

¹⁹ Там само. – Спр.127. – Арк.197.

²⁰ Краткий отчёт по университету св. Владимира за 1862–63 уч. г. // Университетские известия. – 1862. – №9. – С.54.

²¹ Там же. – С.55.

видатним діячем Чеського національного відродження, філологом і поетом В.Ганкою. Негативну реакцію з боку австрійських властей викликало обговорюване під час листування між київськими та чеськими вченими питання про перетворення російської на «літературну мову східних слов'ян»²².

1861 р. ординарний професор по кафедрі патологічної фізіології й анатомії Ю.Мацон на півроку був відряджений за кордон з метою налагодження співпраці із західноєвропейськими вченими, придбання обладнання для університетського патологічного кабінету й вивчення новітніх методик викладання медичних наук. У Бреславлі він оглянув колекції патологічного музею; у Берліні встановив зв'язки зі знаменитим німецьким ученим-патологом, засновником целюлярної патології Р.Л.Х.Вірховим; у Бонні консультувався з питань патологічної анатомії з професором О.Вебером; у Парижі оглянув музеї, шпиталі, фабрику з виробництва мікроскопів; у Шпайєрі був присутній на з'їзді природознавців; відвідав медичні заклади Франкфурта й Дрездена; у Відні познайомився з багатьма знаменитими вченими, зокрема, К.Рокитанським й І.Опшольцером²³. 1867 р. Ю.Мацон отримав відрядження до Австрії і Німеччини.

Доцент по кафедрі акушерства І.Лазаревич 1861 р. на три місяці вирушив у закордонне відрядження, упродовж якого вивчав діагностичні й лікувальні заходи, що застосовувались у госпіталях і клініках Відня, Праги, Берліна, Вюрцбурга, Бонна, Парижа, слухав лекції найвидатніших німецьких, австрійських, чеських, французьких медиків, оглядав колекції анатомічних і патологічних препаратів, вивчав нові медичні інструменти. У клініках поблизу Відня він був присутній на кількох операціях, вивчив принцип роботи гальванокаустичного апарата Лейтера, познайомився з професором К.Брауном, який спеціально для нього одного виклав курс лекцій з оперативного акушерства. Київський учений також відвідав місцеву медико-хірургічну академію, дитячу лікарню Св. Анни, засідання Товариства віденських лікарів, на якому було озвучено ідею створення спеціального товариства для ознайомлення громадськості з основами медичних наук. І.Лазаревич вважав за необхідне запозичення медичнимикладами Російської імперії австрійського досвіду популяризації наукових знань. У Празі він відвідав акушерську клініку загальної лікарні (K.K. Allgemeines Krankenhaus) й дитячу лікарню Франца Йосифа (Franz-Joseph Kinderspital), у Берліні – гімнастико-ортопедичний інститут доктора Беренда. Упродовж восьмиденного перебування у Вюрцбурзі познайомився зі знаменитим німецьким ученим-акушером Ф.В.Сканцоні, прослухав курс його лекцій, вивчив патолого-анатомічні препарати. Приємне враження на І.Лазаревича справив привітний прийом боннського професора акушерства Г.Кіліана. Париж закарбувався в пам'яті київського медика як «столиця смаку й задоволення», де навіть університетські аудиторії нагадували місце для прогулянок, і безперервний рух студентів, яким дозволялося

²² ДАК. – Ф.16. – Оп.465. – Спр.127. – Арк.196 (зв.).

²³ Краткий отчёт по Университету св. Владимира за 1862–63 уч. г. // Университетские известия. – 1862. – №9. – С.51.

вільно заходити й виходити під час занять, не заважаючи красномовним лекційним читанням професорів: «Слухачі розміщуються на брудних, низьких, дуже незручних лавах, у різних, іноді мальовничих позах; багато хто сидить, не знімаючи капелюхів. Зате професори своєю гучною, звучною й плавною мовою намагаються всіма силами мистецтва й знання прикувати увагу слухачів до своїх слів. Деякі з професорів для цього вдаються до ефектів, що так властиві парижанам, інші, не заглиблюючись багато в предмет, часом прикрашають свої лекції гостротами, які викликають загальний веселий сміх, теж дуже властивий парижанам; нарешті є професори, які, за відмінного зразкового читання, сповненого глибокої ученості, пробуджують у слухачах благоговійну увагу»²⁴. У Парижі І.Лазаревич познайомився з відомим хірургом Ш.-М.-Е.Шассеньяком.

1861 р. наукове відрядження за кордон отримав ад'юнкт по кафедрі приватної патології і терапії Л.Горецький. Серед європейських наукових центрів його особливо приваблювали Відень і Берлін – «два найголовніших світила, що проливали світло медицини на всю Німеччину»²⁵. Вченого вразив потужний науковий потенціал медичного факультету Берлінського університету, де з кожної дисципліни нараховувалося по декілька викладачів: з хірургії та офтальміяτρії – п'ять професорів і п'ять доцентів; із приватної патології і терапії – два професора і два доцента; з терапевтичної клініки – три професора. При факультеті діяла велика кількість допоміжних навчальних закладів: анатомічний театр, фізіологічна лабораторія, медичний і хірургічний поліклінічний заклад, а також хірургічна, офтальміяτρична та акушерська клініки. «Взявши до уваги всі ці наукові засоби, – наголошував Л.Горецький, – ми не будемо дивуватися, що в Берліні можуть сформуватися вчені фахівці, імена яких відомі всьому світу. Дійсно, мало міст, що володіють такою кількістю закладів і мають стільки засобів до медичної освіти»²⁶. Ученого зацікавили популярні серед іноземних слухачів лекційні курси асистентів факультету з гістології, аналітичної хімії, аускультатії, перкусії, ларингоскопії. Основну увагу він зосередив на заняттях в університетських клініках основоположника експериментальної патології у Німеччині Л.Траубе та відомого німецького клініциста й патолога Ф.Т. фон Фрерікса. Здійснивши порівняльну характеристику їхніх методик, досконалішою Л.Горецький визнав сукупність викладацьких прийомів Траубе, зорієнтованих на оволодіння студентами навичками, що відкривали можливість реалізації їх теоретичних знань на практиці. У Берліні він втілював свою давню мрію, побувавши в амбулаторній клініці внутрішніх хвороб М.Ромберга – одного з основоположників німецької клінічної невропатології. Утім, лекції знаменитого німецького вченого розчарували Л.Горецького, оскільки вони більше нагадували йому розповіді про свої молоді роки застарілого лікаря-практика, який відстав

²⁴ Лазаревич И. Заметки о путешествии за границу с учёною целью // Университетские известия. – 1862. – №1. – С.22.

²⁵ Письма из чужих краёв ад'юнкта по кафедре частной патологии и терапии Людовика Горецкого // Университетские известия. – 1863. – №2. – С.26.

²⁶ Там же. – №1. – С.5.

від досягнень сучасної науки. У клініці київський медик не зустрів жодного іноземного слухача, й навіть німецьких студентів у ній бракувало. Водночас Л.Горецький високо оцінив наукові здобутки М.Ромберга часів його творчого розквіту, наголошуючи, що наступні покоління лікарів ще довго звертатимуться до його доробку. Значну увагу київський учений приділив аналізу теоретичного викладання в берлінських науково-освітніх закладах приватної патології і терапії. Прослухавши лекції професора Р.Вірхова з патологічної анатомії і мікроскопії, він наочно переконався, що їх зміст повністю відповідав „славі, якою заслужено користується цей професор в усьому вченому світі”²⁷. Упродовж серпня, під час канікул у більшості університетів північної Німеччини, Л.Горецький ознайомлювався з роботою лікувально-оздоровчих закладів і вивчав терапевтичну дію джерел Франценсбада, Марієнбада, Карлсбада.

У Відні він відвідував знамениті терапевтичні клініки І.Опольцера, Й.Шкоди та Ф.Гебри, до яких з'їжджалися науковці з усієї Європи. Заняття в клініці І.Опольцера Л.Горецький вважав корисними не лише для студентів, а й для молодих лікарів-практиків. Водночас, на його думку, курси Й.Шкоди характеризувалися нижчим рівнем практичної значимості: «Лекції свої Шкода читає монотонним навіть, можна сказати, присипним голосом, хоча зміст цих лекцій часто є дуже цікавим; не важко при тому помітити, що Шкода викладає свій предмет з якимось примусом і зазвичай, наскільки можливо, скорочує час свого читання»²⁸. Навчатися в клініці Й.Шкоди Л.Горецький рекомендував досвідченим лікарям, які попередньо займалися в І.Опольцера. Перебуваючи у Відні, київський учений також відвідував музеї анатомо-патологічний, анатомічний та природничої історії.

Представник київського комітету Всесвітнього товариства офтальмології, ординарний професор по кафедрі теоретичної хірургії Х. фон Гюббенет 1862 р. головував на одному із засідань Карлсбадського з'їзду німецьких природознавців та лікарів (по хірургічному й офтальмологічному відділенню). По дорозі до Карлсбада учений зустрівся у Бреславлі зі знаменитим німецьким хірургом, винахідником безкровного способу операції (гальванокаустики) А.Г.Міддельдорпфом і спостерігав за функціонуванням гальванокаустичного апарату й методом зарядження його батареї, а також відвідав міську лікарню в Дрездені. Фон Гюббенету особливо запам'ятався святковий прийом учасників з'їзду у прикрашеному знаменами, гірляндами, вінками та квітами Карлсбаді, де кожному вручили спеціально надруковані з цієї нагоди книги, карту міста, білети на бал і концерт²⁹.

Того ж року фон Гюббенет отримав закордонне відрядження для участі в конгресі офтальмологів у Парижі. Значення подібних міжнародних наукових форумів він вбачав передусім у налагодженні особистих зв'язків між ученими з різних країн світу. У конгресі взяли участь французькі, німецькі,

²⁷ Там же. – С.34.

²⁸ Там же. – №2. – С.33.

²⁹ Гюббенет Х.Я. фон. Отчёт о Карлсбадском съезде немецких естествоиспытателей и врачей с 19 по 26 сентября 1862 г., по хирургическому и офтальмологическому отделению // Там же. – 1863. – №2. – С.48–49.

австрійські, італійські, бельгійські, російські, чеські, грецькі, португальські, американські, єгипетські офтальмологи. «У той час, як Карлсбад найщиріше прийняв своїх гостей, – згадував фон Гюббенет, – приготував їм усі зручності, навіть усілякі розваги, коли це зібрання здавалося для усього населення Карлсбада святом, для Парижа сам з'їзд видавався чимось незручним та обтяжливим»³⁰. Перебіг конгресу став яскравою ілюстрацією стану розвитку тогочасної офтальмології, він сприяв порушенню нових актуальних проблем, популяризації наукових досліджень та виявленню прогалин у них. На думку фон Гюббенета, цей науковий форум став поразкою французьких офтальмологів і водночас блискучим тріумфом німецьких, які відігравали провідну роль у його роботі й організації: «Не завадило би мати подібні всесвітні конгреси й у інших галузях. Результат був би однаковим і в хірургії, і в медицині. Виявилось би, що і тут французи абсолютно відстали. У хірургії англійці їх далеко випередили за чіткістю, сміливістю й блискучими результатами [...] можна сказати навіть, що в Парижі тепер важко побачити неабияку операцію. Про внутрішню медицину нічого й говорити. Там німецька школа в усякому разі заволодіє лавровим вінком!»³¹. 1869 р. фон Гюббенет репрезентував Київський університет на міжнародній конференції представників товариств опікування пораненими й хворими воїнами в Берліні³².

1862 р. ординарний професор педагогії, декан історико-філологічного факультету (1862–1863 рр.) С.Гогоцький протягом трьох місяців вивчав стан наукових досліджень із філософії, психології, педагогіки, відвідував навчальні заклади в Берліні, Дрездені, Кракові та Лемберзі (Львові). Учений налагодив зв'язки з галицько-руськими (українськими) громадсько-культурними діячами, його також зацікавив порядок підготовки до духовного звання галицьких греко-католиків³³.

Упродовж відрядження до Пруссії, Австрії і Туреччини з метою вивчення культури південних і західних слов'ян (1862–1863 рр.) екстраординарний професор кафедри історії і літератури слов'янських нарід В.Яроцький налагодив зв'язки з численними діячами слов'янського національного відродження.

Ад'юнкт по кафедрі політичної економії і статистики (з 1863 – в.о. екстраординарного професора) Г.Цехановецький у 1862–1863 рр. вивчав специфіку викладання економічних дисциплін в університетах Німеччини, Франції, Бельгії, Великобританії. Університетською радою на нього було покладено завдання ознайомлення з експонатами Всесвітньої виставки в Лондоні (1862 р.)³⁴. Він також отримав доручення придбати в Лондоні публікації статутів англійських університетів і зробити копії з рукописів

³⁰ Гюббенет Х.Я. фон. Об офтальмологическом конгрессе в Париже с 30 сентября по 4 октября 1862 года // Там же. – 1862. – №9. – С.63.

³¹ Там же. – С.70.

³² ДАК. – Ф.16. – Оп.308. – Спр.59. – Арк.10.

³³ Краткий отчет по Университету св. Владимира за 1862–63 уч. г. // Университетские известия. – 1869. – №9. – С.45.

³⁴ ДАК. – Ф.16. – Оп.465. – Спр.139. – Арк.83.

ненадрукованих зводів правил вищих навчальних закладів³⁵. 1868 р. Г.Цехановецький, уже в статусі ординарного професора, здійснив закордонне відрядження з науковою метою.

У 1862–1863 рр. ад'юнкт по кафедрі чистої математики П.Ромер прослухав у Берліні курси, присвячені теорії кратних визначених інтегралів, інтегральному обчисленню. Особливо вчений цікавився специфікою діяльності університетів, що не обмежувалися теоретичною роботою, поєднуючи її з науково-практичною. До числа таких закладів належали Гентський університет, у складі якого було створено школу будівельного мистецтва, та Льежський університет, якому підпорядковувалася Ecole des arts et manufactures et des mines (Школа мистецтв, промислових підприємств і шахт), що складалася з відділень гірничого мистецтва, мануфактурного й механічного. Поряд зі студіюванням програми фізико-математичного факультету, випускники Льежської школи отримували серйозну практичну підготовку та здобували диплом лише за умови успішної самостійної розробки планів проєктованих машин. Вивчивши досвід Гентської і Льежської шкіл, П.Ромер закликав до створення технічних училищ при університетах Російської імперії. На підтвердження затребуваності в суспільстві подібних інновацій учений наводив приклади студентів, які по закінченні фізико-математичного факультету Університету св. Володимира мусили здобувати додаткову освіту в інших, професійно орієнтованих, навчальних закладах³⁶. У Бельгії П.Ромер ознайомився з особливостями навчальної і науково-дослідної діяльності Брюссельського університету, відвідав низку промислових підприємств. Сильне враження на київського вченого справила всесвітня виставка в Лондоні, що за його словами, краще за будь-які книжки презентувала основні промислові досягнення різних країн і відкривала можливість здійснити їх порівняльну характеристику. За сприяння завідувача російського відділу П.Ромер зміг відвідати зал виставки до її офіційного відкриття.

1863 р. дворічне закордонне відрядження отримав стипендіат міністерства народної освіти, магістр ботаніки Я.Вальц. У Берліні він швидко налагодив зв'язки з місцевими вченими, вивчав наукову літературу з біології, відвідував засідання ботанічного товариства для дослідження провінції Бранденбург і сусідніх країн. Прослухав курси лекцій професорів: О.Брауна з листорозташування й приватної ботаніки, П.-Ф.-А.Ашерзона – з ботанічної систематики та ін. Особливо цінним не лише для ботаніків, але й для всіх природознавців, Я.Вальц вважав курс засновника наукової школи електрофізіології Е.-Г.Дюбуа-Реймона, присвячений огляду новітніх досягнень у галузі природничих наук. Його лекції відзначалися змістовністю й досконалим стилем викладу матеріалу, поєднанням відомостей з природознавства, історії, літератури, археології. Е.-Г.Дюбуа-Реймон унікав громіздких, але порожніх фраз, віддаючи перевагу викладу фактів, які

³⁵ Там само. – Оп.301. – Спр.801. – Арк.1.

³⁶ Отчёт ад'юнкта Ромера, командированного за границу от Университета св. Владимира в 1862 и 63 году // Университетские известия. – 1864. – №8. – С.5.

найкрасномовніше відображали систему його поглядів. Я.Вальц взяв участь у ботанічному конверсаторіумі О.Брауна, де на запропоновані професором теми слухачі готували доповіді, що супроводжувалися обговоренням і дискусіями³⁷. Багато часу він приділив дослідженню під мікроскопом судинних пучків папороті, вивчав прісноводні водорості, керуючись настановами Н.Прінгсхейма. Я.Вальц здійснив екскурсії до ботанічного саду й оранжереї м. Карлсруе, упродовж місяця вивчав флору м. Крейцнаха, передусім рослини солоних ґрунтів. Взяв участь у з'їзді німецьких природознавців (м. Гіссен); оглянув виставку мікроскопів, колекції місцевого гербарію й ботанічного саду; ознайомився з мінералогічною колекцією, зібранням опудал і рослинами оранжереї замку австрійського ерцгерцога Стефана; відвідав ботанічний сад м. Марбурга. Київського вченого особливо зацікавили досліди щодо прищеплення кленів у Гіссенському ботанічному саду. Упродовж п'ятиденної екскурсії між Берліном і Віттенбергом він вивчав місцеву флору, подорожував узбережжям р. Ельби, взяв участь у зібранні Бранденбурзького ботанічного товариства, де зробив доповідь щодо результатів власних досліджень закритих квітів *Lamium amplexicaule* L.³⁸ У Лейпцигу професор Г.Г.Меттеніус ознайомив Я.Вальца з колекціями ботанічного саду та поділився своїми спостереженнями за папороттю групи *Numenophyllaceae*. Професор В.Гофмейстер, автор низки визначних досліджень у галузі порівняльної морфології рослин, провів київському ботаніку екскурсію по Гейдельберзькому ботанічному саду. У Фрайбурзькому університеті Я.Вальц слухав лекції одного із основоположників мікології професора Г. де Барі й здійснював дослідження під його керівництвом, а також відвідував засідання місцевого товариства природознавців. Київський ботанік високо оцінив лекційний курс де Барі, присвячений анатомії, фізіології і морфології рослин, що вирізнявся високим рівнем наочності, численними мікроскопічними демонстраціями. На лекціях з альгології німецький учений ознайомлював студентів із результатами своїх численних неопублікованих досліджень. Крім того, Я.Вальц повернувся до вивчення папороті, здійснюваного ним раніше в Берліні, оскільки на з'їзді німецьких лікарів і природознавців у Гіссені виявилися протиріччя між результатами його досліджень та відомого ботаніка-мікроскопіста професора Л.Дішпеля³⁹.

Наукова й навчальна діяльність ботанічного саду Університету св. Володимира розвивалася в тісній співпраці з провідними європейськими центрами біологічних наук. Лише впродовж 1863 р. він отримав 2260 сортів насіння від Християнійського, Бреславльського, Вюрцбурзького, Берлінського, Грейфсвальдського, Марбурзького, Паризького, Краківського ботанічних садів⁴⁰.

1864 р. ад'юнкт по кафедрі грецької і римської словесності К.Страпкевич

³⁷ Сведения о научных занятиях за границей магистра ботаники Я.Вальца с 1-го января по 26 марта нов. ст. // Там же. – 1864. – №5. – С.53–54.

³⁸ Сведения о научных занятиях за границей магистра ботаники Я.Вальца с 27 марта по 30 июня нов. ст. // Там же. – 1864. – №8. – С.21.

³⁹ Сведения о научных занятиях за границей магистра ботаники Я.Вальца с ноября 1864 по январь 1865 года // Там же. – 1865. – №1. – С.23.

⁴⁰ ДАК. – Ф.16. – Оп.465. – Спр.139. – Арк.143 (зв.) – 144.

здійснив поїздку до Греції, де досліджував пам'ятки стародавньої історії; ад'юнкт російської словесності О.Лінниченко вивчав у німецьких, французьких, італійських музеях твори образотворчого мистецтва. Наступного 1865 р. ординарний професор по кафедрі медичної хімії та фізики О.Шеффер отримав закордонне відрядження з метою вивчення методики викладання медичних дисциплін і придбання приладдя для практичних занять⁴¹. Того ж року за кордон були відряджені в.о. екстраординарного професора І.Тютчев та доцент кафедри фармації і фармакогнозії Е.Неметті.

На тлі загальної картини пошквального міжнародної співпраці Університету св. Володимира 1860-х рр. з боку адміністративних органів не завжди приділялася належна увага визначним подіям європейського наукового життя. 1866 р. повідомлення про «вкрай обмежені кошти» отримав від міністерства народної освіти ординарний професор Х. фон Гюббенет у відповідь на прохання надати фінансову допомогу для поїздки на Міжнародний офтальмологічний конгрес у Відні (1866 р.), куди делегували по декілька своїх учасників навіть такі малі, порівняно з Росією, держави, як Баварія, Саксонія та ін.⁴² Зрештою, за клопотанням ради університету, для участі в конгресі вчений був звільнений у відпустку за кордон на літній вакаційний час⁴³. У серпні 1867 р. юридичний факультет, посилаючись на брак часу для підготовки, відхилив запрошення королівської комісії Міжнародного статистичного конгресу взяти участь у його шостій сесії, що розпочала свою роботу 29 вересня у Флоренції⁴⁴. Одночасно міжнародні зв'язки Київського університету отримували імпульс завдяки особистій ініціативі його науковців, які за відсутності фінансування з боку держави здійснювали закордонні поїздки власним коштом. Так, помічник директора терапевтичної факультетської клініки О.Липський зголосився здійснити відрядження за свої кошти до Берліна, Відня, Парижа упродовж вакаційного часу з травня по серпень 1865 р.⁴⁵

Працюючи над третім томом «Оперативної хірургії»⁴⁶, ординарний професор оперативної і військової хірургії Ю.Шимановський подав клопотання щодо його відрядження за кордон з метою відвідання німецьких шпиталів і вивчення новітніх тенденцій розвитку європейської військово-польової хірургії. Ученого передусім цікавили здобутки німецьких хірургів у лікуванні поранених під час австро-пруської війни 1866 р. У результаті ознайомлення з роботою численних лікувальних закладів він упевнився в перевазі консервативного лікування за допомогою гіпсової пов'язки перед ампутацією. Ю.Шимановський дізнався про обізнаність у Німеччині з його працями й широке використання німецькими медиками, переважно учнями

⁴¹ Краткий отчёт по Университету св. Владимира за 1863–64 уч. г. // Университетские известия. – 1864. – №9. – С.6.

⁴² ДАК. – Ф.16. – Оп.465. – Спр.81. – Арк.1–15.

⁴³ Краткий отчёт по Университету св. Владимира за 1865–66 уч. г. // Университетские известия. – 1866. – №9. – С.14.

⁴⁴ ДАК. – Ф.16. – Оп.306. – Спр.195. – Арк.42.

⁴⁵ Там само. – Оп.304. – Спр.18. – Арк.1–6.

⁴⁶ Шимановский Ю.К. Оперативная хирургия. – К., 1864. – Т.1; 1865. – Т.2; Санкт-Петербург, 1869. – Т.3.

знаменитого Г.-А.Барделебена, винайденого ним виду гіпсової пов'язки. Київський професор визнав, що нарівні з медичними інноваціями, швидкому одужанню поранених, сприяла атмосфера доброзичливості, створена персоналом і добровільними доглядальницями – освіченими дамами з вищого товариства. Під час подорожі Ю.Шимановського найбільше вразило прощання у шпиталі із солдатом-слов'янином ворожої австрійської армії: «Правда, рука пораненого лежала у пов'язці, а в лівій руці тримав він люльку, тютюн та інші речі, якими спорядили його на дорогу. Для висловлення подяки не було в нього, виходить, ані слів, ані рук, але вираз обличчя неосвіченого солдата ясно промовляв, якою любов'ю огортали його в шпиталі супротивника. Він посміхався кожному з оточуючих його, уклонявся, із виглядом такої вдячності бурмотів на незнайомому наріччі, що не в мене одного набігли на очі сльози при цій сцені»⁴⁷. Значну увагу під час відрядження вчений приділив вивченню систем вентиляції приміщень німецьких клінік з метою врахування їх досвіду київськими лікувальними закладами⁴⁸.

Діапазон міжнародних зв'язків Університету св. Володимира не обмежувався Європою, одночасно сягаючи Американського, Австралійського й Африканського континентів. 1866 р. канцлер Мельбурнського університету, повідомляючи про готовність очолюваного ним закладу приймати на навчання випускників „знаменитих навчальних закладів Європи”, звернувся з проханням надати докладну інформацію щодо навчального процесу й документації Київського університету. Відповідно, до Австралії було надіслано загальний статут імператорських російських університетів, правила для студентів Університету св. Володимира, положення про іспити на звання дійсного студента й на наукові ступені⁴⁹. 1867 р. випускник Київського університету Ігнатій Жагелль, що проживав у Каїрі, подарував зоологічному кабінету крокодила, гіпопотама, колекцію нільських риб та інші експонати⁵⁰.

Поширеною була практика використання вакацій для закордонних наукових поїздок. 1866 р. доцент кафедри грецької і римської словесності К.Страшкевич під час відпустки вивчав колекції провідних європейських мінц-кабінетів, а доцент по кафедрі хімії П.Алексеев оглядав зарубіжні лабораторії. 1867 р. ординарний професор анатомії О.Вальтер упродовж канікул здійснював за кордоном дослідження щодо впливу хлору на живих істот. Того ж року екстраординарний професор по кафедрі фізики М.Авенаріус і доцент по кафедрі хімії П.Алексеев у період відпустки отримали можливість відвідати Паризьку всесвітню виставку⁵¹.

⁴⁷ Хирургический результат путешествия за границу после войны 1866 года. – Отчёт проф. Шимановского // Университетские известия. – 1867. – №1. – С.24.

⁴⁸ Хирургический результат путешествия за границу после войны 1866 года. – Отчёт проф. Шимановского // Там же. – 1867. – №3. – С.13–14.

⁴⁹ ДАК. – Ф.16. – Оп.306. – Спр.263. – Арк.2–6.

⁵⁰ Там само. – Спр.54. – Арк.1–6.

⁵¹ Краткий отчёт по Университету св. Владимира за 1866–67 уч. г. // Университетские известия. – 1867. – №9. – С.10.

Вивченню хімії у західноєвропейських університетах, передусім французьких і німецьких, було присвячене дворічне відрядження магістра М.Бунге, яке він отримав 1868 р.⁵² Того ж року ординарний професор по кафедрі спеціальної патології В.Покровський займався в психіатричній клініці основоположника наукової психіатрії В.Грізінгера й патолого-анатомічному інституті Берліна⁵³.

Наприкінці грудня 1869 – у січні 1870 рр. ординарний професор по кафедрі хімії П.Алексеев як член наглядової комісії зі зведення хімічної лабораторії вивчав обладнання й принципи організації експериментальних науково-дослідних закладів Берліна й Лейпцига⁵⁴. Радою Київського університету було прийнято рішення про асигнування 40 000 руб. на будівництво нової лабораторії, оскільки попередня єдина в Європі залишалася без водогону й газопроводу. Стрімке піднесення природничих наук, медицини, промисловості в німецьких державах П.Алексеев пов'язував зі значною кількістю сучасних хімічних лабораторій. Завдяки державній підтримці їх діяльності Німеччина за рівнем розвитку хімії випередила Францію, де, за словами київського професора, не було «майже жодної хорошої лабораторії». Вельми красномовно виглядали наведені ним статистичні дані, згідно з якими із загального обсягу наукових публікацій у галузі хімії за 1867 р. частка німецьких учених складала 48%, французьких – 25%, російських – близько 8%⁵⁵.

Професійне становлення визначного історика права М.Владимирського-Буданова відбувалося в тісному зв'язку з науковим життям Європи. 1869 р. вчений вирушив у відрядження до Австрії, Швейцарії, Німеччини, Франції та Італії⁵⁶.

Отже, позначені освітньою реформою 60-ті рр. XIX ст. стали часом подолання відокремлення університетів Російської імперії від світової, передусім західноєвропейської, науки, що відкрило перед вітчизняними вченими широкі перспективи ознайомлення з новітніми науковими відкриттями, слухання лекцій у найпрестижніших університетах світу, залучення до науково-дослідної роботи в зарубіжних лабораторіях, участі в міжнародних наукових форумах, придбання обладнання та наукової літератури. Вдосконалюючи свою освіту за кордоном, учені Університету св. Володимира виявляли критичне ставлення щодо методики організації дослідної і освітньої роботи в провідних світових наукових центрах. Водночас вони активно прилучалися до громадсько-політичного життя Заходу. У контексті реформування судочинства Російської імперії, зокрема запровадження суду присяжних, змагальності й гласності судового процесу, зростало значення запозичення європейського досвіду розвитку судової системи. Під час своїх закордонних відряджень представники суспільствознавчих наук Київського

⁵² ДАК. – Ф.16. – Оп.307. – Спр.105. – Арк.2–25.

⁵³ Там само. – Спр.6. – Арк.48–59.

⁵⁴ Там само. – Оп.308. – Спр.222. – Арк.1–17.

⁵⁵ Отчёт о путешествии для осмотра новых лабораторий в Берлине и Лейпциге (Профессора Алексеева) // Университетские известия. – 1870. – №6. – С.3

⁵⁶ ДАК. – Ф.16. – Оп.308. – Спр.259. – Арк.4.

університету вивчали європейські традиції державотворення, ознайомлювалися з місцевими виборчими системами, принципами організації і діяльності органів державної влади, відвідували судові засідання й парламентські сесії. Наукові здобутки вчених Університету св. Володимира, упевнено долаючи міждержавні кордони, перетворювалися на вагомий ланку міжнародних культурних зв'язків, з яких викристалізувалася духовна єдність Європи – фундамент її багатогранної цивілізації.

On the basis of published sources and archival documents this article deals with the significance of St. Volodymyr University's relations with leading scientific centers around the world and especially in Central and Western Europe in the sixties of the nineteenth century.

І.Г.ПЕРЕДЕРІЙ*

В'ЯЧЕСЛАВ ЛИПІНСЬКИЙ ЯК СПІВРОБІТНИК ПЕРШОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЩОДЕННОЇ ГАЗЕТИ «РАДА» (1908–1914 рр.)

У статті висвітлено історію співробітництва В'ячеслава Липинського з першою українською щоденною газетою «Рада» протягом 1908–1914 рр. Проаналізовано тематику та зміст його дописів у цьому виданні. Доведено, що публіцистика В.Липинського у «Раді» мала переважно полемічний характер і ґрунтувалася на провідних концептуальних засадах його громадсько-політичних поглядів – територіалізму, консерватизму та самостійництва.

Непересічна постать В'ячеслава Липинського викликає особливий інтерес з боку вітчизняних науковців протягом останніх двох десятиліть. Адже на ім'я видатного українського громадсько-політичного діяча, науковця, дипломата і політика протягом усієї радянської доби було накладено ідеологічне табу, як на «буржуазного націоналіста». Після проголошення незалежності України відбувся своєрідний сплеск у вивченні як багатющої наукової, політологічної та публіцистичної спадщини В.Липинського, так і самої його постаті й різних сфер діяльності.

Однією з недостатньо досліджених сторінок у житті В.Липинського залишається частина його публіцистики дореволюційної доби, зокрема та, що пов'язана зі співробітництвом у першій українській щоденній газеті «Рада» (Київ), котра тривало з 1908 р. і майже до початку першої світової війни. Очевидно, немає сенсу наводити всю бібліографію студій липинськознавства. Серед тих, у котрих наша проблема знайшла дотичне висвітлення, назвемо наукову розвідку І.Гирича¹. У ній автор у загальних рисах характеризує публіцистику В.Липинського в «Раді», спираючись переважно на його листування, видруковане у першому томі епістолярія, в якому власне й опублікована ця стаття. Невеликий за обсягом параграф, присвячений цій же темі, містить також монографічне дослідження про В.Липинського польського дослідника Б.Ганцажа². Автор, подаючи перелік публікованих В.Липинським статей у «Раді» (на наш погляд, не зовсім повний, про що йтиметься нижче), фактично обмежується стислою характеристикою лише трьох із них, уже аналізованих принагідно іншими дослідниками³.

** Передерій Ірина Григорівна – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії Росії Київського національного університету імені Тараса Шевченка.*

E-mail: iryna1006@ua.ru

¹ Гирич І. В'ячеслав Липинський у світлі його листування з дореволюційних часів // *Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії. Серія «Архів». Листування / Ред. Я. Пеленський, Р. Залуцький, Х. Пеленська та ін. – Т.1 (А–Ж) – К., 2003. – С.83–118.*

² *Ganczarz B. «My, szlachta ukraińska...». Zarys życia i działalności Wacława Lipińskiego. 1882–1914. – Kraków, 2006. – S.224–231.*

³ Див.: Bilas L. Intellectual Development of V.Lypyns'kyj: His World View and Political Activity before World War I // *Harvard Ukrainian Studies. – 1985. – Vol.IX. – №3/4. December. – Special issue: The Political and Social Ideas of Vjačeslav Lypyns'kyj. – P.263–286; Ульяновський В. Українська справа Миколи Аркаса і В'ячеслав Липинський (Штрихи до проблеми ролі перших і других осіб в розвитку національної думки) // В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна: [Мат. Міжнар. наук. конф., яка відбулася 2–6 червня 1992 р. у Києві, Луцьку і Кременці з нагоди 110-х роковин з дня народження вченого]. – К.; Філадельфія, 1994. – С.161–170.*

Метою даної наукової розвідки є спроба детального вивчення історії співробітництва В.Липинського з газетою «Рада» протягом 1908–1914 рр., а також характеру відповідної його публіцистичної спадщини. Свого часу Р.Піріг висловив слушне міркування про необхідність тематичних досліджень у царині грушевськознавства⁴. Нам видається доцільним такий підхід і стосовно липинськознавчих студій. Вивчення ж публіцистики видатного діяча і є таким тематичним дослідженням. Адже саме публіцистику історична наука вважає особливим видом літературної творчості, котра трактує актуальні суспільно-політичні питання⁵, а тому публіцистичні писання В.Липинського цікаві з погляду вивчення процесу формування та еволюції його політичного світогляду. Крім того, серед науковців досі не склалося єдиної думки стосовно того, чи був В.Липинський консерватором від початку громадсько-політичної діяльності, чи все ж таки в його політичній біографії можна виділити певний демократичний період.

Задля з'ясування всіх окреслених питань нами ставилися такі завдання: проаналізувати тематику та зміст публіцистичних писань В.Липинського до «Ради», визначити провідні концептуальні засади його громадсько-політичних поглядів періоду співробітництва у щоденній українській газеті, на основі комплексу документальних матеріалів, епістолярної спадщини (як опублікованої, так і віднайдені в архівних фондах), мемуаристики дослідити можливий вплив В.Липинського на видавничо-редакторське коло «Ради».

Відомо, що саме у «Раді» В.Липинський і започаткував свою літературно-публіцистичну, чи, як сам він занотував у автобіографії, поданій 1923 р. до Наукового товариства імені Т.Шевченка (дійсним членом котрого він був із 1914 р.), «письменницьку» діяльність⁶.

Після закінчення Першої класичної київської гімназії у 1902 р. та служби в драгунському Ризькому полку, що стояв у Крем'янці на Волині, В.Липинський став студентом краківського Ягеллонського університету, де вивчав агрономію. Закінчивши навчання у 1906 р., В.Липинський виїхав до Женеви, щоб студіювати соціологію у тамтешньому університеті. Саме у цьому місті він познайомився з видатним українським письменником та просвітнім діячем Борисом Грінченком, котрий залучив його до культурно-просвітницької діяльності⁷. Із цією сферою пов'язана і тема першої статті, підготовленої В.Липинським для газети «Рада».

За дорученням Б.Грінченка, котрий, між іншим, був тоді офіційним видавцем «Ради», В.Липинський почав добирати науково-популярний матеріал із польської літератури, який, на його думку, доцільно було б

⁴ Піріг Р. Грушевськознавство: стан та перспективи розвитку // Укр. іст. журн. – 1996. – №5. – С.71–82.

⁵ Черноморский М.Н. Источниковедение истории СССР (советский период). – Москва, 1966. – С.266.

⁶ Біографія В.Липинського // Липинський В. З епістолярної спадщини. Листи до Д.Дорошенка, І.Кревецького, Р.Метика, О.Назарука, С.Шелухіна / Упор., авт. вступ. ст. і ком. Т.Осташко, Ю.Терещенко. – К., 1996. – С.160–164. Також див.: Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАІЛ України). – Ф.309. – Оп.1. – Спр.38. – Арк.30–33.

⁷ Гирич І. Указ. праця. – С.109.

перекласти українською та використати у просвітніх цілях. Список таких книг В.Липинський завершив укладати навесні 1908 р.⁸ і одразу підготував для «Ради» огляд цієї літератури під назвою «На увагу нашим видавництвам (Матеріал до нашої популярно-наукової літератури)», котрий був надрукований у березні. У цій статті В.Липинський звертав увагу українських видавництв на брак української літератури науково-популярного та культурно-просвітницького характеру, а тому закликав здійснювати переклад та друк відповідних польськомовних книг, особливо природничого циклу, оскільки на літературу гуманітарну, як переконався В.Липинський, національна культура кладе свій такий сильний відбиток, що відповідні книжки для інших народів стають непридатними⁹. Про цей «спеціальний дух» деяких польських книжок він писав і у листі до Б.Грінченка¹⁰.

Відгоді В.Липинський активно друкувався у «Раді» і підтримував зв'язки з її редакцією аж до Першої світової війни, з початком якої він був мобілізований як офіцер до лав російської армії. Публіцистика для В.Липинського, на слушну думку І.Гирича, була важливим засобом апеляції до широкої громадськості¹¹. На той час своєрідним речником ідеї відродження підросійської України була газета «Рада». Отже, В.Липинський, котрий вважав себе українцем-католиком, що бере активну участь в українському русі, звернув свою увагу, як публіцист та громадсько-політичний діяч, саме на цей часопис. Головний (і фактичний) видавець «Ради» Євген Чикаленко надзвичайно високо оцінював В.Липинського: «Це людина нещоденна і [...] після Грушевського це найталановитіший наш публіцист»¹². Серед співробітників газети, крім Є.Чикаленка, В.Липинський також підтримував тісні зв'язки із фактичним її редактором С.Єфремовим, а пізніше – редактором А.Ніковським.

Свої статті у «Раді» В.Липинський здебільшого публікував під псевдонімом «В.Правобережець», певно, вказуючи тим, на свою належність до спольщеної української шляхти. Частина дописів побачила світ під власним іменем автора. Усього протягом 1908–1912 рр. у «Раді» було надруковано 17 його статей та одна заява (див. бібліографічний покажчик публікацій наприкінці статті). По роках ця статистика розподіляється таким чином: 1908 р. – 3 статті, 1910 р. – 6 статей та 1 заява, 1911 р. – 7, 1912 – 1. Особливо активне співробітництво В.Липинського у «Раді» припадає, як бачимо, на 1910–1911 рр. За бібліографічним покажчиком А.Струтинської, протягом 1910–1911 рр. саме у цьому часопису побачили світ 13 із 17 написаних тоді ж статей В.Липинського¹³.

⁸ Листи В.Липинського до Б.Грінченка // *Липинський В.* Повне зібрання творів, архів, студії. Серія «Архів». Листування. – С.343–351.

⁹ *Липинський В.* На увагу нашим видавництвам (Матеріал до нашої популярно-наукової літератури) // *Рада*. – 1908. – №62. – 14 (27) березня. – С.2–3.

¹⁰ Листи В.Липинського до Б.Грінченка. – С.346.

¹¹ *Гирич І.* Указ. праця. – С.105.

¹² *Чикаленко Є.* Щоденник (1907–1917): У 2 т.: Документально-художнє видання. – К., 2004. – Т.1. – С.245.

¹³ *Strutyns'ka A.* Bibliography of V.Lypyns'kyj's Works // *Harvard Ukrainian Studies*. – 1985. – Vol.IX. – №3/4. December. – Special issue: The Political and Social Ideas of Vjačeslav Lypyns'kyj. – P.499–505.

Однак і А.Струтинська, і Б.Ґанцаж, подаючи перелік статей у «Раді» авторства В.Липинського, оминають його публікацію 1912 р. під назвою «Нові дані про зріст польської колонізації в Східній Галичині», видруковану в №294 від 25 грудня. Ця стаття підписана скороченим псевдонімом В.Липинського – «Прав.». Подібне практикувалося у пресі. Досить часто автори публікацій підписувалися скороченим прізвищем або псевдонімом: «С.Є.» – Сергій Єфремов; «М.Г-р» – Максим Гехтер; «В-ко», «Василько» – псевдоніми А.Ніковського. Певно, В.Липинський також скористався тут таким правом. На наш погляд, згадана стаття належить саме його перу, оскільки, по-перше, жоден інший співробітник «Ради» не мав співзвучного прізвища чи псевдоніма, а, по-друге, тема публікації цілком відповідає сфері його громадсько-політичних зацікавлень дореволюційного періоду. Та й стиль В.Липинський-публіцист мав доволі особливий і дуже виразний, що дозволяє досить легко вирізнити його статті з-поміж решти. Крім того, певне підтвердження авторства В.Липинського стосовно цієї статті знаходимо в його листах до С.Єфремова від 14 та 16 грудня 1912 р. (тобто, за кілька днів до появи публікації), де він згадує про надіслану «статейку для «Ради»»¹⁴.

Єдиним роком у період з 1908 по 1912 рр. включно, коли В.Липинський не друкувався у «Раді», був 1909 р. Вірогідно, це пов'язано з тим, що в цей час В.Липинський видавав у Києві разом з Б.Ярошевським та Л.Радзейовським польськомовний часопис територіалістичної орієнтації «Przegląd Krajowy», і його публіцистика тоді призначалася саме для згаданої газети. Не друкувався В.Липинський у «Раді» також у 1913–1914 рр., однак уже з інших причин: у цей час він переїздить до свого, успадкованого від дядька по материнській лінії Адама Рокицького, маєтку Русалівські Чагарі неподалік від Умані, де, як справжній дітич, віддається справі розвитку господарства¹⁵. Однак і в цей час він пильно стежить за публікаціями у «Раді», листується з Є.Чикаленком, С.Єфремовим, редактором газети А.Ніковським. У цих листах В.Липинський обіцяє подавати статті до «Ради», висловлює свої погляди на напрями розвитку щоденної української газети.

Переважна більшість писань В.Липинського у «Раді» присвячувалася актуальним проблемам польсько-українських взаємин у підросійській чи південноукраїнській Україні. Так, одна зі статей за 1910 р., написана у руслі полеміки з часописом «Dziennik Kijowski», стосувалася характеристики трьох провідних польських політичних течій у підросійській Україні та їх друкованих органів – «угодовської» (представленої часописом «Kresy»), «всехпольської» («Dziennik Kijowski») та демократично-українофільської (представленої редагованим В.Липинським часописом «Przegląd Krajowy»). Перша течія (яка після 1905 р. переродилася в «крайовську»), орієнтувалася на підтримку російських урядових сфер із метою зберегти свій вплив в Україні. Друга – стояла на ґрунті «історичної Польщі» і не відрізнялася, за

¹⁴ Листи В.Липинського до С.Єфремова // *Липинський В. Повне зібрання творів*, архів, студії. Серія «Архів». Листування. – С.660–684.

¹⁵ *Масненко В.* Маєтності В'ячеслава Липинського й Адама Рокицького в Русалівці // *Пам'ятки України*. – 2002. – №2. – С.145–149.

висловом В.Липинського, від першої соціальними і національними поглядами, а лише державно-політичними. Обидві течії В.Липинський характеризував як консервативно-клерикальні і в суті своїй ворожі до українського демократичного руху. На відміну від них третя течія, котру представляв двотижневик «Przegląd Krajowy», була польською лише наполовину, «утраквістичною» (утраквісти – одна з назв представників поміркованого крила гуситського руху у Чехії першої половини XV ст. – *I.П.*), оскільки, з одного боку, вона служила виразом поширення української національної свідомості серед спольщених українців, а, з іншого, об'єднувала тих поляків, котрі визнавали свої громадянські обов'язки щодо України та її народу¹⁶.

Як бачимо, напрям «Przeglądu Krajowego» у своїй статті В.Липинський визначав як демократично-українофільський. На наш погляд, його слід було б назвати територіалістичним, адже саме ідеологію територіалізму відстоював цей часопис на своїх шпальтах. Однак автор статті вживає інший термін, певно, з огляду на напрям «Ради», котра офіційно вважалася безпартійною газетою, але з часу постанови ТУП у 1908 р., до якого належала більшість співробітників газети, фактично представляла погляди цієї громадсько-політичної організації.

У статті В.Липинський наголошував, що після революції 1905 р. відбувся повний занепад поступової течії (яка й до того не була сильною), також підупала течія угодовсько-крайовська. Отже, найсильнішою політичною польською течією виявилася вшехпольська, котра на теренах України зазнала значної еволюції, але незмінним при цьому залишився її націоналізм, спрямований насамперед проти українського руху. В.Липинський був свідомий того, що саме ця, вшехпольська, течія має найбільше прихильників серед етнічної польської громадськості в Україні. Тому-то він закликав представників українства відверто подивитися на гасла, котрі нею висувуються як програмні, і відповідно на них реагувати¹⁷.

Поява цієї статті була не випадковою. Адже з'явилася вона за кілька днів до зібрання «уділовців та прихильників» часопису «Przegląd Krajowy», яке мало вирішити його подальшу долю. Часопис видавався протягом 1909 – початку 1910 рр. з фактичної ініціативи В.Липинського для поширення територіалістичної ідеології. Його можна вважати спробою залучити польські, насамперед дворянські, елементи до українського руху. Однак ідея територіалізму так і не була прийнята ширшим польським загалом. Перед фактичним припиненням видання «Przeglądu Krajowego» В.Липинський своєю публікацією в «Раді» ще раз звертав увагу прогресивної української громадськості на цей польський друкований орган, у котрому стало можливим «польсько-українське єднання»¹⁸. Тоді він ще сподівався, що «Przegląd Krajowy» не припинить свого існування, про що писав у листі до митрополита Андрея Шептицького від 14/27 січня 1910 р.¹⁹

¹⁶ *Правобережець В.* На новий шлях з старими думками (До польсько-українських відносин на Правобережжі) // Рада. – 1910. – №18. – 23 січня (5 лютого). – С.2.

¹⁷ Там само. – С.3.

¹⁸ Рада. – 1909. – №213. – 22 вересня / 5 жовтня – С.1.

¹⁹ ЦДІАЛ України. – Ф.358. – Оп.1. – Спр.292. – Арк.22.

Інша стаття за той же рік, друкowana у №27/28 «Ради» під заголовком «Неправдою світ пройде, але назад не вернешся», піддавала нищівній критиці польсько-російське «братання» в Галичині, що проводилося «коштом українського народу». У ній В.Липинський виступав проти так званого неослов'янського руху, декларативного за своєю сутністю, котрий різними способами намагався замаскувати перед міжнародною спільнотою українське національне відродження. Керманічі польської національної політики, проводячи угодовську щодо російських урядових сфер політику підтримки галицького москвофільства, витворювали «русскість» (за висловом В.Липинського) «коштом здавлювання українського національного руху»²⁰. Однак ця ж польсько-галицька політика врешті обернулася проти її творців, оскільки російські урядові кола зажадали в обмін на надання національних прав полякам у складі Російської імперії таких же прав для «русскіх» у Галицькій Русі.

Більше того, у Західній Європі склалася хибна думка про тотожність національної належності «галицьких русинів» і росіян, що яскраво виявилось, зокрема, у публіцистичній полеміці польського письменника Генріка Сенкевича та французького громадського діяча Андре Шередама (Chéradame). У цій полеміці француз, виступаючи за польсько-російську згоду, закидав полякам наявність «етнографічних та релігійних комплікацій на окраїнах давньої польської держави»²¹.

Польська преса вороже поставилася до французького публіциста і почала у відповідь критикувати його за незнання дійсного стану польсько-українських відносин у Галичині. В.Липинський же у своїй статті підкреслював, що якби французький автор знав польсько-російські відносини не лише з неослов'яністичних промов, «то йому було б відомо, що етнографічні границі польського і російського народу ніде з собою не сходяться і що не може бути тому між цими народами ніяких «етнографічних комплікацій», а є тільки споконвічна боротьба (Польщі та Росії – І.І.) за «право володіння над українським і білоруським народом»²². Винуватцем же такого незнання в Європі справжніх проблем польсько-українсько-російських взаємин В.Липинський вважав вшехпольську пресу, зокрема, такі часописи, як «Gazeta Warszawska», редагована польським націоналістом та українофобом Романом Дмовським, а також київський «Dziennik Kijowski». Саме вони і намагалися за всяку ціну приховати від світової спільноти факт розростання українського руху та знівелювати «українське питання», котре набувало все більшої гостроти у межах як Російської, так і Австро-Угорської імперій.

Узагалі, слід сказати, що польська націоналістична преса виявляла «особливий інтерес» як до публіцистики В.Липинського, так і взагалі до його діяльності, особливо в царині поширення ним ідеології територіалізму. Від моменту видання часопису «Przegląd Krajowy» він стає об'єктом постійних

²⁰ *Правобережець В.* Неправдою світ пройде, але назад не вернешся // Рада. – 1910. – №27. – 4 (17) лютого. – С.1.

²¹ Там само.

²² Там само. – №28. – 5 (18) лютого. – С.1.

нападок із боку вшехпольської преси. Своєрідним їх апогеєм виявилися публікації про так звані «ревелюції» (викриття) Б.Раковського, що поширилися влітку 1910 р. Суть їх зводилася до того, що польський шпигун-невдаха Болеслав Раковський, котрий працював на користь Пруссії, оголосив про наявність у нього «документів», згідно з якими український рух фінансувався пруським урядом. Серед імен діячів, котрі начебто провадили свою діяльність на «пруські марки», називалося чотири однозвучних із прізвищами відомих у громадському житті українців: «Федорчук, Шелухін, Луценко і Липинський». Щодо останнього «Goniec Wieczorny», котрий першим видрукував фальшиві «документи» Б.Раковського, зробив припущення: чи не той це пан Липинський, котрий є автором брошури «Шляхта на Україні», співробітник «Przeglądu Krajowego», що боровся «з нами і проводив гайдамацькі ідеї»?²³ Причетними до цієї «справи» оголошувалися також деякі українські часописи: львівська газета «Діло», віденський «Ukrainische Rundschau», київська «Рада».

За «Goncem Wieczornym» фальшивку передрукували ще кілька польських видань – «Czas», «Kurjer Warszawsky», «Słowo Polskie». «Ревелюції Раковського» досить швидко лопнули як мильна бульбашка. Тому більшість польських пресових органів у Галичині та у підросійській Польщі (за винятком вшехпольських, а також чорносотенної москвофільської «Прикарпатської Русі») були змушені це визнати. Однак у підросійській Україні польська преса розгорнула справжнє цькування згаданих представників українського руху. Особливо «виявив» себе у цьому «Dziennik Kijowski», котрий за допомогою власних публіцистів І.Бартошевича та Е.Пашковського (останній був постійним запеклим опонентом В.Липинського у пресі і друкувався під псевдонімом «Czarny Jegomość») усіляко поширював брехливі «ревелюції», переконуючи своїх читачів в їх правдивості²⁴.

У відповідь на ці нападки В.Липинський уже за кілька днів після появи згаданих вище статей у «Dzienniku Kijowskim» пише у Кракові (де він переважно мешкав у той період, працюючи у краківських бібліотеках та архівах над своїми науковими розвідками) і надсилає до редакції «Ради» статтю «Лицарі брехні і фальшивих доносів», в якій викриває шовінізм київського вшехпольського часопису. Показуючи у статті всю безпідставність звинувачень представників українського руху в матеріальному зиску від їхньої діяльності, а одночасно й демонструючи читачам зумисність публіцистів «Dziennika Kijowskiego» у поданні завідомо фальшивих даних (статті в київському часописі з'явилися вже після одержання краківських газет із запереченням автентичності «таємних документів»), В.Липинський із запалом блискучого полеміста-публіциста кидає своїм опонентам: «Але тільки не смійте судити других після себе і не думайте ви, колоністиплантатори та визискувачі нашого народу, і ви, їхні наймити – публіцисти з «Dziennika Kijowskiego», що ідеї без грошей не буває (тут і далі курсив

²³ Ярошевський Б. Провокація зненависти // Рада. – 1910. – №130. – 10 (23) червня. – С.1–2.

²⁴ Див.: Rząd pruski a «ukraińcy» // Dziennik Kijowski. – 1910. – №147. – 8 (21) czerwca. – S.1; Wobec pruskiej roboty // Ibid. – 1910. – №148. – 9 (22) czerwca. – S.1.

В.Липинського – І.П.), що суспільна праця, праця-обов'язок супроти того народу, з котрого і з котрим живеш, тільки за гроші можлива, тільки грішми може бути підкуплена!»²⁵. Фактично, В.Липинський залишався вірним вироблений ним ідеології територіалізму, котру ширив за рік до цього у часописі «Przegląd Krajowy».

Ще до появи цієї статті у «Раді» 20 червня 1910 р. він написав листа до Євгена Чикаленка, в якому називав поширення польськими газетами «ревелияцій Раковського» «підлістю [...], на яку зважилась супроти українського руху вшехпольсько-москвофільська спілка». Далі він запевняв, що обов'язково вирішуватиме справу своєї честі у суді, а також запитував Є.Чикаленка, чи вчинить так само редакція «Ради», котра також фігурувала у цьому скандалі під найменням «Порада» (абсолютно зрозуміло було, про яку газету йдеться), чи, можливо, вона лише обмежиться полемікою з польськими часописами на своїх шпальтах. «Пишаю Вас про це тому, – писав В.Липинський, – що, сидячи тут у Кракові, я опинився в досить тяжкому становищі, і тутешні адвокати, до котрих я звертаюся, в наших відносинах не орієнтуються, а я сам теж не знаю наших законів про пресу»²⁶.

Через три дні «Рада» надрукувала офіційну заяву В.Липинського до польських часописів у справі «ревелияцій Раковського», в якій він стверджував, що позиватиметься до редакторів цих видань у суді²⁷. Далі «Рада» уважно стежила за підготовкою судового процесу і висвітлювала його перебіг на своїх шпальтах. У листопаді 1911 р. редакція відрядила до Варшави, де в окружному суді мали заслухати справу, власного кореспондента – львів'янина Михайла Лозинського.

Напередодні суду у «Раді» з'явилася редакторська стаття «Перед процесом», в якій В.Липинського схарактеризовано, як «талановитого публіциста і вченого», котрий «належить до тих людей польської культури, які зрозуміли свій зв'язок з українством і вернулись до рідного народу»²⁸. Далі в статті давалася позитивна оцінка територіалістичної течії серед спольщеного громадянства в Україні, а також течії українців-латинників, до якої зараховував себе В.Липинський. Указувалося на запеклу боротьбу, котру вели проти цих течій вшехполяки, одним із виявом чого й стали фальшивки Б.Раковського. «Рада» наголошувала: «В особі Липинського зроблено спробу заплямувати весь той рух, який розбиває ілюзію історичної Польщі й польського стану posiadania на українській землі»²⁹.

Проте, до суду, зрештою, не дійшло, оскільки газети «Goniec Wieczorny» та «Kurjer Warszawsky», до яких позивався В.Липинський, принесли офіційні вибачення за завдану ними моральну шкоду, заявивши, що свої підозри визнають непідтвердженими і вважають діяльність В.Липинського

²⁵ Липинський В. Лицарі брехні і фальшивих доносів // Рада. – 1910. – №136. – 17(30) червня. – С.1–2.

²⁶ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.І. – №35572. – Арк.1–2.

²⁷ Заява Вацлава Липинського // Рада. – 1910. – №130. – 10 (23) червня. – С.2.

²⁸ Перед процесом // Рада. – 1911. – №257. – 13 (26) листопада. – С.1.

²⁹ Там само. – С.2.

заснованою на ідейному ґрунті, що не дає підстав для подібних закидів. Ця заява з'явилася в обох згаданих газетах³⁰. Про всі подробиці справи «Рада» повідомляла своїм читачам, а М.Лозинський по закінченні процесу подав розлогу викривальну стосовно відповідачів статтю³¹.

За цю підтримку з боку «Ради» В.Липинський щиро дякував у листі до Є.Чикаленка від 28 листопада 1911 р.: «Хотілося ж мені перш за все подякувати Вам щиро, яко видавцеві «Ради», за цю моральну і матеріальну участь, котру взяла Ваша газета в моєму процесі. Найбільше, розуміється, залежало мені на участі моральній і власне за цю ідейну поміч, котру я зазнав від «Ради» і під час нападу на мене вшехпольських газет і тепер, під час процесу, дозвольте мені хоч листовно Вам і редакції сказати щире сердечне спасибі»³². В.Липинський вважав, що має повернути редакції «Ради» кошти (30 руб.), котрі газета витратила на відрядження спеціального кореспондента до Варшави. Натомість Є.Чикаленко пропонував покрити їх гонораром за статті. В.Липинський відповідав у листі, що не може пристати на таку пропозицію: «Оці свої нечисленні статі вважаю своїм самотнім вкладом до тієї спільної праці, якою є в сучасний момент самотній українська щоденна газета. І як не брав я гонорарів від «Ради» досі, так не буду брати і надалі»³³.

Одночасно В.Липинський висловлював і Є.Чикаленкові, і С.Єфремову жаль із приводу опублікування у №263 «Ради» фейлетону Шершня під назвою «Процес». У ньому в недопустимій, на думку В.Липинського, сатиричній формі подавався перебіг його судової справи проти польських газет. Цей матеріал «прикро вразив» В.Липинського, оскільки, як він сам пояснював, у «дражливих справах чести всякий навіть найдотепніший дотеп буде не на місці, через те, що заподіяна комусь тяжка і болюча образа до сміхованок не надається, тим більше, коли ображений є товаришем по перу і по газеті»³⁴. Щоправда, тут же зауважував, що не бачить у цьому злої волі з боку редакції, а лише недогляд.

Навіть по завершенню судової справи з приводу «ревеляцій Раковського» польська преса продовжувала боротьбу з територіалістичною ідеологією, котру пропагував В.Липинський та його послідовники: Стефан та Францішка Вольські, Антоній Станевич (був адвокатом В.Липинського у справі про фальшивки Б.Раковського), Йоахим Волошиновський (видавець газети «Світова зірниця»), Л.Сідлецький («Сава Крилач»), Адам Рокицький та ін. Так, на початку 1912 р. «Рада» повідомляла: «Польська преса певного напрямку ніяк не може примиритися з латинницькою течією серед спольщеного поміщицтва на Україні і, як це у неї водиться взагалі в стосунках до українського руху, намагається цю течію обкидати грязюкою»³⁵. Далі «Рада» наводила уривок із п'ятого числа тижневика «Swiat», де говорилося, зокрема

³⁰ Справа українського журналіста В.Липинського // Рада. – 1911. – №259. – 16 (29) листопада. – С.3.

³¹ Лозинський М. «Разоблачения» Раковського перед варшавським судом // Рада. – 1911. – №261. – 18 листопада (1 грудня). – С.1.

³² ІР НБУВ. – Ф.І. – № 35575. – Арк.1–1 зв.

³³ Там само. – №35576. – Арк.1 зв.

³⁴ Там само. – №35575. – Арк.1 зв. – 2.

³⁵ Рада. – 1912. – №36. – 14 (27) лютого. – С.3.

про «каламутні ідеї п. В.Липинського, що проповідують ні більше ні менше як тільки відпольщення [...] поміщицтва на користь українства». Далі автор статті у польському часописі робив уже «традиційний» для цієї преси висновок: «Чи поширювання цих ідей має будучність, трудно тепер сказати, однак мені видається дуже сумнівною ця quasi-ідейність, бо я підозрюю, що матеріальний бік грає тут домінуючу роль»³⁶.

Незважаючи на це шалене цькування з боку польської преси, публіцистичне перо В.Липинського продовжувало аргументовано і блискуче розвінчувати польську та російську антиукраїнську ідеологію. Так, зокрема, у статті «Мобілізація російської і польської «чорної сотні»» він викриває справжню сутність журналу «Русь», видаваного відомим польським істориком Ф.Равітою-Ґавронським, підкреслюючи, що цей часопис «спеціально призначений на те, щоб грязюкою обкидати сучасний український рух, щоб вшехпольською брехнею опоганювати нашу гірку і сумну, але дорогу для нас минувшину»³⁷. В.Липинський посилається тут на франкомовну брошуру Ф.Равіто-Ґавронського «Небезпека для Європи», в якій викладено його теорію про «туранське» походження «кочової української орди», котра тільки завдяки «Росії і Польщі» не загрожує поки що Європі.

Цю «теорію» польського історика перейняли й представники російської шовіністичної преси, зокрема відомий публіцист-українофоб М.Меншиков із «Нового времени», котрий у своїх писаннях виводив українців від печенігів і половців і, як зазначав В.Липинський, «лякав оцим «страховищем» добродушну «расейську» і «маларасейську» публіку». Також у своїх статтях М.Меншиков писав про «австрійську інтригу», що підтримує начебто український рух. М.Меншиков користувався сприянням із боку «органу більшості польського суспільства» у підросійській Україні – видання «Gazeta Warszawska» з уже згадуваним Р.Дмовським на чолі, котрий стверджував, що коли ці «погляди знайдуть ширшу віру [...] в російським суспільстві, як побачить воно, що український рух може небезпечніший для російської держави від «польської інтриги», то тоді російські націоналісти менше будуть схильні [...] мститись на поляках за те, що вони боряться з забаганками [...] українців, котрі хочуть здобути собі владу і політичну перевагу в Галичині». Звідси В.Липинський робив висновок, що єдина платформа, на котрій можуть примиритися російські і польські чорносотенці, вже знайдена і суть її – «це спільна ненависть до українського національного відродження!»³⁸.

Темам антиукраїнської польської та російської політики були також присвячені статті: «Братя малороссы» (Рада. – 1908. – №221), «Слідами Потоцького» (Рада. – 1911. – №170), «На чисту воду. Остання відповідь п. Здоховському і Ко» (Рада. – 1911. – №217). Не оминав В.Липинський у дописах і інших важливих тем. Зокрема, кілька статей за 1910–1911 рр. він

³⁶ Рада. – 1912. – №36. – 14 (27) лютого. – С.3.

³⁷ *Правобережець В.* Мобілізація російської і польської «чорної сотні» // Рада. – 1911. – №30. – 8(21) лютого. – С.1.

³⁸ Там само.

присвятив проблемі запровадження земської реформи на Правобережжі³⁹. Заведені тут російським урядом земські установи В.Липинський уважав антиукраїнськими та антидемократичними за своєю суттю, оскільки в результаті земських виборів до їх складу ввійшли, як відомо, здебільшого російські, зросійщені та шпехпольські елементи.

Ми вже зазначали, що 1910–1911 рр. були найбільш активними у плані співпраці В.Липинського зі щоденною українською газетою. Однак сам публіцист не вважав свій внесок у розвиток цього часопису достатнім, оскільки майже всі свої сили спрямовував тоді на поширення ідеї територіалізму серед колонізованих елементів. У листі до Є.Чикаленка від 18 жовтня 1911 р. він зауважував: «Літературна праця на полі національного відродження українців спольщених, праця, котру вважаю своїм першим обов'язком, а крім того всякі особисті клопоти не давали мені досі змоги присвятити «Раді» стільки праці і часу, скільки б мені хотілося»⁴⁰.

Причинами, котрі заважали В.Липинському ще активніше віддатися публіцистичній творчості у «Раді», були його наукова робота в бібліотеках та архівах Кракова, а також праця над підготовкою альманаху «Z dziejów Ukrainy» яка тривала понад два роки (побачив світ у липні 1912 р.). Цей збірник був присвячений, як відомо, пам'яті подвижників ідеї служіння Україні шляхти польської культури – Володимира Антоновича, Павлина Свенціцького, Тадея Рильського. У вже згаданому листі до Є.Чикаленка В.Липинський обіцяв після виходу альманаху присвятити себе «Раді», щоб «більше, чим дотепер, прикласти своїх сил до цього найважливішого тепер для українства і найкористнішого, веденого Вами, діла». До того ж, він ділився планами подати до «Ради» низку статей на деякі сучасні українські теми та кілька історичних розвідок⁴¹. Про те ж писав і в листі до С.Єфремова від 22 березня 1912 р.: «До «Ради» [...] хочу дати цілий ряд статей. [...] Хотілося б поділитись багатьма думками, на деякі речі звернути спеціальну увагу»⁴².

У 1912 р. В.Липинський мав намір долучити свій голос до боротьби українського громадянства за власний національний університет у Львові. Боротьба, котра точилася як у галицькому сеймі, так і поза ним знайшла також широкий відгук серед українців підросійської України. У цей час «Рада» розпочала друк листів на підтримку українського університету, котрі надходили до її редакції. В.Липинський вважав, що такі листи можуть мати певний вплив (принаймні моральний) на хід «університетської» справи. У зв'язку з цим він повідомляв Є.Чикаленкові у листі від 25 травня 1912 р., що звернувся із пропозицією до Ф.Вольської «зібрати підписи між нашими людьми (укр[аїнськими] римо-католиками), а також між незалежними сферами укр[аїнської] православної інтелігенції»⁴³. На його думку, такий лист із

³⁹ Див.: *Правобережець В.* Цікавий документ. До характеристики майбутнього земства на Правобережжі // Рада. – 1910. – №69. – 25 березня (7 квітня). – С.1; *Правобережець В.* Скільки уваг з приводу заведення земства на Правобережжі і відповіді гр. Красицького «Раді» // Рада. – 1911. – №181. – 12 (25) серпня. – С.1–2.

⁴⁰ ІР НБУВ. – Ф.І. – №35574. – Арк.1.

⁴¹ Там само.

⁴² Листи В.Липинського до С.Єфремова. – С.674.

⁴³ ІР НБУВ. – Ф.І. – №35577. – Арк.3.

кількома десятками підписів показав би «що у нас є хоч трохи укр[аїнської] «буржуазії». В.Липинський склав і проект такого листа. До С.Чикаленка він звертався з проханням допомогти пані Ф.Вольській порадами, оскільки сам у цей час перебував у Кракові. «Вибачте, – писав він далі у листі, – що Вас турбую, але «время люте» і справа університетська висить, як то кажуть, на волоску»⁴⁴.

У результаті з'явився лист не від українців-«латинників», а від імені «поляків-мешканців Правобережної України», адресований українському парламентському союзу у Відні і видрукований у «Раді» 22 липня 1912 р. В.Липинський не мав ніякого відношення до його появи. Із його листування з С.Єфремовим стає зрозумілим, що редакція «Ради», і, зокрема, С.Єфремов, поставилися до тексту листа від українців-«латинників», підготовленого В.Липинським, негативно, тож перевагу було віддано листові від тієї частини польського громадянства в Україні, котре позиціонувало себе саме як поляків⁴⁵.

Можливо, така позиція редакції «Ради» була продиктована бажанням продемонструвати існування в підросійській Україні польської течії, прихильної до українського руху, і тим зробити ще більше враження від нього. Лист підписали всього 46 осіб, однак «Рада» виводила його значення з факту, що «серед польської інтелігенції переважають і ведуть перед елементи, позначені рисою нетерпимості щодо українських національних домагань», а тому поява польського голосу (хай і малочисленного) на захист українського університету розцінювалася нею як факт, значення котрого «набирає досить поважних розмірів»⁴⁶. В.Липинський же у своєму листі до С.Єфремова від 30 липня 1912 р. наголошував, що вважає «тепер ділом значно важнішим організацію укр[аїнських] римо-католиків (латинників), чим оттакі плятонічні заяви, власне, звернені проти нас і укр[аїнських] р[имо]-католиків»⁴⁷. На його думку, видрукований у «Раді» лист від імені поляків-мешканців Правобережної України, фактично спаралізував акцію українців-«латинників» у справі львівського українського університету, які, за висловом В.Липинського, «стратили добру нагоду виступити прилюдно» і поширити свою ідею⁴⁸.

Останнім дописом В.Липинського в «Раді» була вже згадувана нами стаття «Нові дані про зріст польської колонізації в Східній Галичині», котру автор підписав своїм скороченим псевдонімом. У ній увага читачів зверталася на проведення планової колонізації поляками української частини Галичини. Вона втілювалася двома основними методами – шляхом парцеляції поміщицької землі між переселеними із Польщі «мазурами» та відвертаючи польських робітників із Західної Галичини й Царства Польського від еміграції до Пруссії за допомогою укладання з ними вигідних сезонних контрактів. Польська преса всіляко рекламувала цю робітничу

⁴⁴ ІР НБУВ. – Ф.І. – №35577. – Арк.3.

⁴⁵ Листи В.Липинського до С.Єфремова. – С.675–676.

⁴⁶ Голос справедливості // Рада. – 1912. – №167. – 9 (22) липня. – С.1.

⁴⁷ Листи В.Липинського до С.Єфремова. – С.676.

⁴⁸ Там само.

колонізацію. Зокрема, «*Slowo Polskie*» прямо вказувало на те, що ця акція «може вплинути дуже добре на справу польської колонізації в Східній Галичині». Наслідком такої планомірної політики, як слушно вказував В.Липинський, було те, що українські малоземельні селяни, позбавлені заробітку в себе дома, масово емігрували до Америки, а їх місце займав «польський кольтоніст». У результаті статистичні дані фіксували постійне зменшення українського елементу в Східній Галичині. Наприкінці статті В.Липинський наголошував, що необхідно «слідити пильно за оттакими проявами польської політики супроти України [...] тим більше, що останніми часами появляються польські голоси (прим., *Polski stan posiadania na Rusi* – Бартошевича) із закликом перенести оці методи польської політики і до нас – на Правобічну Україну»⁴⁹.

Отже, публіцистичне співробітництво В.Липинського у «Раді» фактично завершується 1912 р., причому за цей останній рік він пише лише одну статтю до щоденної української газети. І це незважаючи на те, що саме 1912 р. В.Липинський видає нарешті свій альманах «*Z dziejów Ukrainy*» і, здається, відтоді у нього з'являється більше часу для співпраці у «Раді». У чому ж слід шукати причини припинення В.Липинським публіцистичної діяльності? Чи лише землеробсько-господарська праця у маєтку Русалівські Чагарі стає на заваді його співробітництву зі щоденною українською газетою? Майже вичерпну відповідь на це питання, на наш погляд, дає епістолярій В.Липинського.

Так, у листі до Є.Чикаленка ще від 18 лютого / 2 березня 1912 р.⁵⁰ (тобто, майже за 10 місяців до появи останньої статті) В.Липинський, відповідаючи на закид Є.Чикаленка щодо вживання ним в одному з попередніх листів виразу «Ваша газета», вказував на те, що у розвитку «Раді» намічаються певні тенденції, з котрими він погодитися не може. В.Липинський, який стояв на позиціях національно-територіальної політики, вважав, що редакція «Раді» все виразніше стає на протилежні позиції – політики національно-екстериторіальної. На його погляд, головна різниця між цими двома напрямками полягала в тому, що територіалісти за головну мету вважають здобуття політичних прав для своєї національної, етнографічної території (автономія в Росії, поділ Галичини в Австрії) і своє ставлення до держави опирають на силах своєї території, а екстериторіалісти мають на меті, перш за все, так звані національні здобутки (культурно-національна автономія, національний кадастр, шкільництво), а тому їх ставлення до держави спирається на кількісній силі нації в державі без огляду на територію. Територіальну політику, вважав В.Липинський, ведуть народи слабші культурно й економічно, але сильні своїми масами, скупченими на одній території (наприклад, ірландці), а екстериторіальну – народи, сильні економічно і культурно, розкидані як заможніші класи по чужих територіях (евреї, поляки).

⁴⁹ Нові дані про зріст польської кольтонізації в Східній Галичині // Рада. – 1912. – №294. – 25 грудня (7) січня. – С.3.

⁵⁰ ІР НБУВ. – Ф.І. – №35576. – Арк.1–6 зв.

В.Липинський наголошував: «Для нас садинок корисною вважаю політику територіялізму, бо екстериторіяльна веде нас до того, що ми стаємо по волі меншою на нашій землі (порівняйте, наприклад, страшний поступ колонізації Східної Галичини), а це розуміється грозить нам повним національним занепадом, зводить українство до провансальства, до забавки «в націю» людей, що мають на те час та гроші»⁵¹.

Далі він зауважував, що стосовно сучасного політичного моменту різниця між територіяльною та екстериторіяльною політикою зводиться до мінімуму, а тому «вважаю «Раду» нашою спільною поки що платформою. Але вже й тепер на деякі факти територіяліст-українець буде дивитись і реагувати на них інакше, як українець-екстериторіяліст»⁵². І наводив кілька прикладів. Зокрема, таким вважав питання «триєдиної Русі», котре час від часу проскакувало в «Раді». Так, екстериторіялісти на підставі «близького родства» трьох «руських» народів прагнули здобути в Росії певні національні права, зокрема національну школу. В.Липинський вважав таку позицію утопією і підкреслював, що для нього, як територіяліста, «важно, щоб політичну (тут і далі підкреслення В.Липинського – *І.П.*) владу на своїй землі ми мали в своїх руках, а тоді, як комусь захочеться, най вишукує собі своїх кривих по крові і мові, де йому тільки забажається, навіть в Австралії не то в Москві»⁵³. Крім того, гасло «триєдиної Русі» В.Липинський вважав шкідливим ще й тому, що за його допомогою українці кували самі на себе зброю для своїх найстрашніших ворогів. Такими він уважав навіть не чорносотенців-націоналістів, а російських лібералів, котрі у разі досягнення політичної влади в Росії використовують гасло «триєдиної Русі», щоби позбавити українство всяких політичних прав, щоб звести його «до «руського» провінціалізму, до провансальства, а значить, щоб [...] національно вбити»⁵⁴.

Наступним питанням, в якому різнилися погляди територіялістів та екстериторіялістів, було питання «сепаратизму». «Рада» на своїх шпальтах намагалась усіляко відмежуватися від сепаратистських чи самостійницьких ідей українського майбуття. Так, Є.Чикаленко у листі до А.Ніковського того ж таки 1912 р. повідомляв, що умовив С.Єфремова виступити зі статтею, в якій би доводилося, що редакція «Ради» далека від «мазепинства». Він, зокрема, писав: «Ми споконвіку (кир[ило-]меф[одіївці], Драгоманов) стояли за автономні основи, на яких прилучився і Богдан, а ніколи не марили про окрему державу, до якої тягнув Мазепа, а через те ми не мазепинці, а богданівці [...] мені здається, що про се треба говорити якомога частіше, бо люде справді думають, що ми зрадники, а се нам дуже шкодить»⁵⁵. Подібну позицію газети В.Липинський уважав шкідливою, оскільки, на його думку, краще «докладно і ясно означити межі свого сепаратизму, чим від нього зовсім відмежуватись»⁵⁶.

⁵¹ ІР НБУВ. – Ф.І. – №35576. – Арк.3 зв.

⁵² Там само.

⁵³ Там само. – Арк.4.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ Там само. – Ф.226. – №204–264. – Арк.20.

⁵⁶ Там само. – Ф.І. – №35576. – Арк.4 зв.

Ще одним важливим завданням, яке покладалося на періодику, було питання організації політично-творчих українських елементів. Принаймні, як вважав В.Липинський, преса повинна намічати лінії розвитку такої організації. До «політично-творчих» станів він зараховував насамперед так звані земські елементи (поміщиків, селян, козаків). Інтелігенцію вважав до політичної акції нездібною (вона могла виконувати хіба що культурно-національні функції). Отже, як бачимо, вже тоді світоглядні позиції В.Липинського мали виражене консервативне забарвлення. Преса ж, на його переконання, мала б звертати спеціальну увагу саме на ці земські елементи. При цьому слід було всіма силами підтримувати українсько-краєві, територіалістичні тенденції (як це свого часу робив редакційний В.Липинським «Przegląd Krajowy») і нещадно поборювати тенденції централістичні⁵⁷.

Щодо українського поміщицтва, то тут, за переконанням В.Липинського, на пресу покладалося особливе і надзвичайно важливе завдання формування його національної свідомості, оскільки воно у своїй масі було спольщеним чи зросійщеним. У цій справі головна роль відводилася польсько- та російськомовним газетам відповідного спрямування, оскільки зденаціоналізоване поміщицтво не читало українських видань, у тому числі й «Ради». До таких видань В.Липинський відносив журнал «Украинская жизнь», підготовлений ним альманах «Z dziejów Ukrainy». Таку ж роль свого часу відігравав і «Przegląd Krajowy». Однак і «Рада» тут могла дещо зробити, звертаючи увагу українського громадянства на цю справу.

Так, В.Липинський згадує у листі кілька випадків за останній час, коли «Рада» могла необхідним чином коментувати політичні новини, однак подала їх у зовсім невідповідному, як на його думку, трактуванні. Таким, зокрема, В.Липинський називає «висказ Капніста про українство»⁵⁸. Цей випадок стосувався інтерв'ю, котре член Державної думи від Полтавщини октябрист граф Капніст давав журналістові часопису «Одеський листок» на початку 1912 р. Відповідаючи на питання про реальну загрозу «українського сепаратизму», Капніст назвав розмови про «мазепинство» і про бажання України відділитися від Росії дивними і смішними. При цьому він визнав існування українського руху, однак його мету окреслив суто національно-культурними домаганнями. Подаючи витяги з цього інтерв'ю, «Рада» в кінці статті підсумовувала, що воно «тільки яскраво підкреслює те, що байкам [...] про «мазепинські страхи» мало хто вірить навіть серед правих російських політичних і громадських діячів»⁵⁹. В.Липинський же вважав, що «Рада» повинна була, наголосивши на слабкій поки що національній свідомості представника зросійщеного поміщицтва, звернути увагу українського громадянства «на конечність для нації і для цієї

⁵⁷ Там само. – Арк.5.

⁵⁸ Там само. – Арк.5 зв.

⁵⁹ Член Державної думи граф Капніст про українство // Рада. – 1912. – №30. – 7 (20) лютого. – С.2

верстви того, щоб вона стала виразно українською, а не сиділа на двох стільцях, як досі». «Замість того, – пише далі В.Липинський, – «Рада» в статті про Капніста зробила з того «росіянина», значить замінила добровільно, так би сказати [його] український стан посідання; далі згодилася на його «триєдину Русь», тобто стала на становищі малосвідомого, у національних справах неграмотного українця; врешті устами його (октябриста!) відмежувалася від «сепаратизму», значить затемнила свою політичну програму»⁶⁰.

Наприкінці свого листа щодо власного бачення подальшого розвитку «Ради» як важливого органу українського руху В.Липинський наголошував, що пора «від оборони, котра нам нічого не дає [...] перейти до атаки». І ця атака має бути спрямована на найважливіші позиції – зросійщені та спольщені українські політично-творчі елементи, «на котрих фактично спирається все панування над нами наших сусідів»⁶¹. Він також вважав, що слід «перестати вірити в російський лібералізм, в російську «справедливість» в сучасній Росії, у «справедливу» державу «трьох руських племен», бо ці мрії після 1905 року належать вже до безповоротно минулої історії»⁶².

Отже, В.Липинський представляв у цьому листі свою власну політичну програму, провідними гаслами котрої були територіалізм, консерватизм та орієнтація на самостійну Україну. Відповідно до цього формувалася і його візія необхідної, як він вважав, подальшої трансформації провідної української газети. Він був певен, що має на це повне право, оскільки вболівав за розвиток «Ради», доказом чого вважав своє у ній багаторічне співробітництво. В.Липинський мав намір подати ці думки у вигляді статті до «Ради», однак потім передумав, оскільки вважав, що подібна стаття може бути «нецензурна» і, крім того, у тодішніх умовах, можливо, для «Ради» й небажана⁶³.

Напевно, консервативно-самостійницька світоглядна концепція В.Липинського була не дуже зрозумілою народницько-демократичному загалу, у тому числі членам редакції «Ради». Хоча і Є.Чикаленко, і Є.Сфремов високо цінували В.Липинського насамперед за його публіцистичний хист.

Саме у відповідь на згаданий вище лист В.Липинський отримав пропозицію від Є.Чикаленка очолити «Раду», посівши місце її головного редактора, оскільки якраз тоді це питання гостро постало для газети. На що у наступному листі він відповідав: «Ваша пропозиція особливо дорога і люба мені, як доказ Вашого до мене довір'я, котре я все високо цінив і ціню. Ця пропозиція разом з тим настільки поважна, що листом трудно мені на неї відповісти»⁶⁴. Далі В.Липинський пропонував Є.Чикаленкові обговорити це питання при зустрічі. Про результат цих перемовин знаємо зі щоденника Є.Чикаленка (запис від 12 листопада 1912 р.). В.Липинський

⁶⁰ ІР НБУВ. – Ф.І. – №35576. – Арк.5 зв.

⁶¹ Там само. – Арк.6.

⁶² Там само.

⁶³ Там само. – Арк.6 зв.

⁶⁴ Там само. – Ф.І. – №35577. – Арк.1.

таки відмовився від редакторства, вважаючи «неможливим, щоб на чолі української газети стояв католик»⁶⁵. Імовірно, Є.Чикаленко висловив різке незадоволення відмовою В.Липинського, оскільки він про це згадує у листі до С.Єфремова від 14 листопада 1913 р., зазначаючи, що почуватися самотнім, а, крім того, його бентежить думка, що всі думають про нього «так, як Євген Харлампович»⁶⁶. Із цього ж листа стає відомо, що В.Липинському навіть перестали надсилати газету на хутір, незважаючи на його прохання.

Новим редактором «Ради» став, як відомо, Андрій Ніковський. В.Липинський започаткував листування і з ним, хоча з 1913 р. уже не публікувався у часопису. Усе ж редакція продовжувала вважати В.Липинського одним зі своїх найбільш авторитетних співробітників-публіцистів. А.Ніковський звертався до нього влітку 1913 р. із проханням написати статтю про дослідника української минувшини польського історика Александра Яблоновського⁶⁷, який також був публіцистом, друкувався у київському часописі «Dziennik Kijowski», а В.Липинський ще 1909 р. дискутував із ним на шпальтах газети «Przegląd Krajowy»⁶⁸. На прохання А.Ніковського він відповів, що умови його теперішнього життя включають усяку можливість літературної праці через необхідність займатися оранкою, сівбою та іншими господарськими клопотами у своєму маєтку в Русалівських Чагарях, «працюючи для хліба насущного»⁶⁹. Хоча ще за кілька місяців до цього (на початку квітня) В.Липинський збирався подати до «Ради» дві статті: першу – про В.Антоновича «в освітленні представників російського та польського шовінізму» С.Щоголева та Ф.Равіти-Гавронського (із цією метою він навіть позичив у С.Єфремова книгу С.Щоголева «Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма»), а другу – про рух українців-католиків та їх діяльність за останні роки. Про це він повідомляв у листі до С.Єфремова від 27 березня / 9 квітня 1913 р.⁷⁰ Правда, тут же, пояснюючи свій фактичний відхід від роботи у «Раді», нарікав, що його праця (ішлося про поширення ідей територіалізму), «мабуть, нікому нецікава». Отже, В.Липинський розумів, що його територіалістична концепція до кінця не сприйнята навіть передовими представниками українського руху. Можливо, це, врешті, відбивало у нього бажання й до подальшої публіцистичної творчості у «Раді».

У першій половині березня 1914 р. В.Липинський приїздив до Києва і зустрічався з С.Єфремовим та А.Ніковським. Про це знаходимо згадку в листі останнього до Є.Чикаленка. Так, редактор повідомляв видавцеві: «Тепер у Липинського нема змоги якусь статтю витягнути. Він збирає свої писання

⁶⁵ Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). – Т.1. – С.245.

⁶⁶ Листи В.Липинського до С.Єфремова. – С.682–683.

⁶⁷ ІР НБУВ. – Ф.44. – №548. – Арк.2 зв.

⁶⁸ Lipiński W. Ukraina czy Ruś // Przegląd Krajowy. – 1909. – №2. – С.2–4.

⁶⁹ ІР НБУВ. – Ф.І. – №42754. – Арк.1.

⁷⁰ Листи В.Липинського до С.Єфремова. – С.681.

для окремої книжки. Хоче ще написати відповідь на всі закиди з польського боку та на закиди з українського щодо позиції українців-католиків і ними закінчити книжку»⁷¹. Певно, це була перша особиста зустріч А.Ніковського з В.Липинським, який справив на редактора «Ради» гарне враження, про що той писав Є.Чикаленкові, характеризуючи В.Липинського: «Європеець, багато знає й добре думає над українською справою»⁷². За кілька місяців розпочалася Перша світова війна і В.Липинський, як офіцер резерву, був покликаний до лав російської армії. Попереду були буремні роки революції і визвольних змагань.

Завершуючи огляд співробітництва В.Липинського з першою українською щоденною газетою, слід ще раз наголосити, що у своїй публіцистиці для «Ради» В.Липинський виявив себе як яскравий полеміст, котрий надзвичайно переконливо дискутував із представниками передусім польської та російської преси (представленої такими українофобськими часописами, як «Dziennik Kijowski», «Gazeta Warszawska», «Gazeta Narodowa», «Киевлянин», «Новое время»), захищаючи від їх нападок українське національне відродження. Тому цілком слушно М.Антонович характеризував його як «блискучого журналіста», статті котрого подобалися настільки, що читачі їх називали зразковими⁷³. Є.Чикаленко у своєму щоденнику наводив згадку про те, як він, побувавши на початку 1912 р. у Петербурзі на засіданні Українського клубу, запитав присутніх про те, які статті в «Раді» вони вважають за солідні й цікаві. Один з учасників зібрання назвав «статтю В.Правобережця (В'ячеслава Липинського – *І.П.*) про Б.Залеського»⁷⁴. Стаття була присвячена польському поетові-романтику, представникові так званої української школи в польському письменстві ХІХ ст. Номер «Ради», у котрому було надруковано цей матеріал, за словами видавця, «передплатники купували, розсилали полякам на Україні», а в Петербурзі давали читати в польські студентські гуртки «і на багатьох вона зробила вражіння». Публіцистика В.Липинського за своїм змістом відбивала його суспільно-політичні погляди, котрі вже тоді, у дореволюційний час, ґрунтувалися на трьох основних ідеях – територіалізмі, консерватизмі та самостійництві.

Свої публіцистичні статті, окрім «Ради», В.Липинський друкував також у львівській газеті «Діло», петербурзькому часопису «Украинская жизнь», а також у вже згаданому вище польськомовному київському виданні «Przegląd Krajoży». Однак саме для «Ради» В.Липинський підготував левову частку власної публіцистики, що пов'язувалося насамперед з авторитетом цього часопису серед представників українського руху, до котрого належав і за який так уболівав поляк за походженням В'ячеслав Липинський.

⁷¹ ІР НБУВ. – Ф.44. – №551. – Арк.1.

⁷² Там само.

⁷³ Антонович М. В.Липинський і Д.Дорошенко. (До наукової співпраці двох великих істориків) // Український історик. – 1982–1983. – №3/4 (75/76); 1 (77). – Рік ХІХ–ХХ. – С.5–18.

⁷⁴ Чикаленко С. Щоденник (1907–1917). – Т.1. – С.208.

**Бібліографічний покажчик публікацій
В.Липинського в газеті «Рада»
за 1908–1912 рр.**

1908 рік

1. Липинський В. На увагу нашим видавництвам // Рада. – 1908. – №62. – 14 (27 березня). – С.2–3.
2. Липинський В. Ще в справі «Історії України» М.Аркаса // Рада. – 1908. – №199. – 31 серпня (13 вересня) [відповідь на фейлетон В.Піснячевського, опублікований в №192]. – С.2.
3. Правобережець В. «Браття малороссы» // Рада. – 1908. – №221. – 27 вересня (10 жовтня). – С.1.

1910 рік

1. Правобережець В. На новий шлях з старими думками (До польсько-українських відносин на Правобережжі) // Рада. – 1910. – №18. – 23 січня (5 лютого). – С.2–3.
2. Правобережець В. Неправдою світ пройдеши, але назад не вернешся // Рада. – 1910. – №27. – 4 (17) лютого. – С.1; №28. – 5 (18) лютого. – С.1.
3. Правобережець В. Цікавий документ. До характеристики майбутнього земства на Правобережжі // Рада. – 1910. – №69. – 25 березня (7 квітня). – С.1.
4. Заява Вацлава Липинського // Рада. – 1910. – №130. – 10 (23) червня. – С.2.
5. Липинський В. Лицарі брехні і фальшивих доносів // Рада. – 1910. – №136. – 17(30) червня. – С.1–2 [стаття написана у Кракові 12 (25) червня 1910 р.].
6. Липинський В. Дещо про неофітів (Кілька слів пояснення для читачів «Dziennik'a Kijowsk'ogo») // Рада. – 1910. – №146. – 29 червня (12 липня). – С.1–2.
7. Липинський В. Пам'яті Василя Доманицького // Рада. – 1910. – №203. – 7 (20) вересня. – С.1.

1911 рік

1. Правобережець В. Мобілізація російської і польської «чорної сотні» // Рада. – 1911. – №30. – 8 (21) лютого. – С.1.
2. Правобережець В. За що ми повинні дякувати В.Антоновичу // Рада. – 1911. – №70. – 27 березня (9 квітня). – С.2.
3. Правобережець В. Вшехпольське хамство «Dziennik'a Kijowsk'ogo» // Рада. – 1911. – №90. – 22 квітня (5 травня). – С.1.
4. Правобережець В. Слідами Потоцького // Рада. – 1911. – №170. – 29 липня (11 серпня). – С.1–2.
5. Правобережець В. Скільки уваг з приводу заведення земства на Правобережжі і відповіді гр. Красицького «Раді» // Рада. – 1911. – №181. – 12 (25) серпня. – С.1–2.
6. Правобережець В. На чисту воду. Остання відповідь п. Здоховському і Ко // Рада. – 1911. – №217. – 27 вересня (10 жовтня). – С.2–3.

7. Правобережець В. Богдан Залеський. З нагоди святкування 25-літніх роковин його смерти в «Колі польських дневникарів і літераторів у Києві // Рада. – 1911. – №292. – 29 грудня (11 січня). – С.1–3.

1912 рік

1. Прав. Нові дані про зріст польської кольтонізації в Східній Галичині // Рада. – 1912. – №294. – 25 грудня (7 січня). – С.3.

In the article history of collaboration of Viacheslav Lypyns'kyi with the first Ukrainian daily «Rada» during 1908–1914 is reflected. A subject and maintenance of the publicism limning of figure in this newspaper is analysed. It is well-proven that publicism of V.Lypyns'kyi in «Rada» had mainly polemic character and based on leading conceptual principles him public-political looks – territorializm, conservatism and independence.

Л.Д. ФЕДОРОВА*

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАВОВІ ПИТАННЯ ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В ДІЯЛЬНОСТІ ПАМ'ЯТКООХОРОННИХ СТРУКТУР УКРАЇНИ (1910-ті рр.)

У статті розглядаються питання становлення пам'яткознавства й формування правової бази збереження культурної спадщини, діяльність у цьому напрямі провідних громадських структур України на початку ХХ ст.

Наприкінці ХІХ ст. спостерігався процес поступового підвищення інтересу до пам'яток культури, обумовлений усвідомленням їх значення як свідків історичного минулого, так і масовими випадками знищення, руйнування, псування та вивезення за кордон цих об'єктів. Крім того, проблеми охорони культурної спадщини у Російській імперії набули ідеологічного й політичного звучання. Вивчення, збереження і поширення знань про дані цінності розглядалося як фактор формування загальнонаціональної свідомості громадян держави. Зважаючи на офіційну політику тотального зросійщення населення, під формуванням відповідної свідомості розумілося нав'язування культурних стандартів усім народам імперії, їх дезорієнтація в питанні національної самоідентифікації, гальмування процесів, спрямованих на збереження етнічної ідентичності та самобутності. Зазначене простежується й у галузі охорони пам'яток. У досліджуваній період вони не були обліковані, перебували у віданні або власності різних відомств, держави, церкви, приватних осіб та громадських структур. З 1870-х рр. політика влади в цій галузі характеризувалася марними спробами створити законодавчо підкріплену державну систему охорони пам'яток, що дуже часто відбувалося під тиском громадських організацій.

Із 1910 р. у підросійській Україні діяла єдина відповідна громадська структура загальнокрайового масштабу – Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва. Співпрацюючи з іншими краєзнавчими, науковими та пам'яткоохоронними організаціями, воно вирішувало й розробляло цілу низку теоретичних і правових питань діяльності зі збереження культурної спадщини. Історіографія цієї теми налічує значну кількість публікацій. Зокрема, широке коло питань загального характеру, що стосуються розвитку відповідної сфери в Україні, розглянула у своїх працях та дисертації, присвячених становленню історичного пам'яткознавства Волині, Холмщини й Підляшшя, С.Гаврилюк¹. Для нашого дослідження важливе її звернення до історії формування правових і законодавчих засад охорони об'єктів культури

* Федорова Лариса Данилівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ.

¹ Гаврилюк С.В. Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (ХІХ – початок ХХ ст.). – Луцьк, 2002. – 532 с.; *Її ж.* Становлення й розвиток історичного пам'яткознавства Волині, Холмщини і Підляшшя (ХІХ – початок ХХ ст.): Дис. ... д-ра іст. наук. – Луцьк, 2003. – 513 с.

у Російській імперії². Завдання цієї розвідки – висвітлити внесок провідних пам'яткоохоронних громадських структур України, насамперед Київського товариства охорони пам'яток, у розробку правових та теоретичних засад збереження культурної спадщини.

Головними теоретичними проблемами, котрі вирішували діячі цієї справи на початку ХХ ст., були визначення терміна «пам'ятка», тобто, які об'єкти культурної спадщини можна відносити до них; критерії оцінки; класифікація форми і засоби їх охорони й реставрації; формування системи відповідної роботи у державі та ін. Більшість із цих питань стояла в центрі обговорення російського пам'яткоохоронного законодавства, у підготовці котрого брало участь також Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва; деякі із них неминуче доводилося вирішувати, займаючись поточною роботою. Підкреслимо, що пам'яткознавство як галузь наукових знань ще не сформувалось у той час; тому кожній громадській організації, котра працювала на цій ниві, доводилося самостійно вирішувати багато складних проблем.

Із цього погляду розглянемо деякі документи й практику діяльності Київського товариства охорони пам'яток. У 1912 р. його розпорядчий комітет надрукував і розіслав звернення про пошук та допомогу організації в охороні культурної спадщини. У ньому йшлося про те, що товариство найбільше турбує її стан, оскільки багато об'єктів руйнувалося, перебувало, втрачаючи свій первісний вигляд, невміло реставрувалося. Рукописи, документи, акти, цілі архіви гинули внаслідок недбалого догляду або того, що їх власники недостатньо усвідомлювали історичне значення пам'яток. Чимало з них розпорошилося по приватних колекціях, зокрема з церков. Товариство розраховувало, що місцеві жителі повідомлятимуть йому про такі старожитності. У зверненні йшлося про те, що воно може дати рекомендації щодо відновлення пам'ятки, «щоби вона не втратила свого наукового значення»³; призначити з місцевих мешканців хранителя об'єкта або комісію, які б займались відшукуванням коштів для його реставрації або охорони. Перелічувалися ті пам'ятки старовини, котрі становлять найбільшу цінність: від найдавніших часів – предмети побуту (кам'яні знаряддя, посуд, печери, в яких жила первісна людина, майданчики, обмазані глиною, на котрих є кістки тварин, можливо, із зображеннями – рештками тогочасного мистецтва; від язичницьких часів – монети (свідоцтво торговельних відносин), слов'янські кургани, городища; від християнської доби – церкви, починаючи з ХІІІ ст., зокрема дерев'яні українського стилю, муровані у стилі бароко (рекомендувалося збирати з них рукописи, рештки старовинного облачення, начиння); скарби великокнязівської й пізнішої доби, які часто були приватною власністю, тому бажано мати їх описи та фотографії.

² Гаврилюк С.В. Питання охорони історичних пам'яток у діяльності державних установ і громадських організацій в Російській імперії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) // Студії з архівної справи та документознавства. – Т.8. – К., 2002. – С.147–153.

³ Центральний державний історичний архів України, м.Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.725. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.5.

Далі в зверненні наголошувалося, що заслуговують на увагу й об'єкти культури XVI–XIX ст., котрі відрізняються за своєю стилістикою, способами побудови тощо. Особливу цінність становлять писемні пам'ятки, зокрема XVIII–XIX ст. (листи, записки, папери урядових установ). Розпорядчий комітет товариства просив повідомляти про можливе їх знищення. Пропонувалося збирати предмети до музеїв Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва, Київського художньо-промислового й наукового, Церковно-археологічного при Київській духовній академії, старожитностей при Київському університеті, Подільського церковного історико-археологічного товариства в Кам'янці-Подільському, Товариства дослідників Волині у Житомирі та ін.; не допускати продажу скупникам або за кордон зосереджених у приватних руках меблів, картин, золотих речей тощо, що могло призвести до втрати цінних історичних пам'яток.

Під час обговорення цього питання на засіданні його ради 19 березня 1912 р. голова розпорядчого комітету Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва О.Мердер висловив думку, що не допускає можливості відділити дослідження історико-культурних об'єктів від їх збереження. Було ухвалено впровадити в практику інститут кураторів кожної пам'ятки. До їх обов'язків мали входити нагляд за проведенням у життя постанов Київського товариства, збирання матеріалів і періодичні доповіді про хід справ. До цієї ідеї повертались і пізніше. Наприклад, 22 лютого 1917 р. група його діячів запропонувала встановити інститут опікування кожної пам'ятки⁴.

На засіданні розпорядчого комітету 8 лютого 1912 р. член ради Б.Стеллецький висловив думку, що товариство не може розвиватися за тією організацією діяльності, котра існувала. Хоча в Києві були й інші структури, схожі з ним за своїм напрямом, але вони мали суто наукові завдання. Тому він визначив функцію його як науково-адміністративну.

Обговорювались і термінологічні питання, зокрема визначення пам'яток, оскільки з цього питання не існувало єдиної думки; спостерігалася плутанина. Б.Стеллецький вважав завданням товариства охопити всі види об'єктів культурної спадщини; його діяльність мала бути спрямована на чотири їх категорії: 1) архіви; 2) пам'ятки мистецтва; 3) історичні та 4) археологічні. Було вирішено створити окремі комісії для роботи з ними. Першими організували архівну на чолі з членом товариства І.Каманіним і реєстрації пам'яток під головуванням О.Мердера⁵.

15 лютого 1912 р. комітет знов обговорював питання про те, що слід розглядати як пам'ятку старовини. Московське археологічне товариство, наприклад, вважало за таку все те, що належить до часу не ближче XVIII ст. Б.Стеллецький заперечував проти подібного хронологічного обмеження. Було підтримано думку І.Каманіна: вважати пам'яткою все те, що вийшло з уживання, змінило свої форми (зокрема зразки школи живопису, котра

⁴ Там само. – Арк.5–6, 55; Спр.23. – Арк.30.

⁵ Там само. – Спр.11. – Арк.57–58.

поступилася місцем іншій, будинки 1830–1840-х рр., зведені за планами, що відрізняються від сучасних тощо)⁶.

Член товариства О.Ертель виклав перед радою власну думку щодо значення об'єктів культурної спадщини. Він вважав, що останні важливі не лише з погляду їх давності та зовнішнього вигляду – вони являють собою насамперед живі й сповнені глибокого внутрішнього змісту сторінки народної пам'яті та історії. Відтак зовнішній вигляд пам'ятки відступає на другий план і зовсім не важливо, являє вона собою видатний твір мистецтва або це будуть руїни, котрі втратили свою форму. Будучи свідком старовини, будь-яка старожитність стає красномовним оповідачем про минуле, якщо дослідники розуміють її значення⁷.

Особливою гостроти в той час набула проблема безконтрольного ремонту, переробок та руйнування старовинних церковних споруд і вільного продажу й обміну відповідної рухомості. На початку 1903 р. Святійший Синод уже вкотре визначив порядок зберігання стародавніх пам'яток у монастирях та храмах імперії. Згідно з ним, описи ризниць і речей останніх, де збереглися старожитності, мала зосередити московська патріарша бібліотека. При цьому підкреслювалася необхідність їх складання. Заборонялося вилучати ці предмети без дозволу Синоду. Описи мали містити відомості до 1870 р. включно⁸.

Існувало офіційне розпорядження не проводити ремонт та перебудови таких об'єктів у Південно-Західному краї без дозволу Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії, але нерідкими були випадки, коли на місцях роботи здійснювалися, не звертаючись до нього. Цю проблему розглянув розпорядчий комітет Київського товариства охорони пам'яток у вересні 1912 р. й ухвалив звернутися в Подільську губернію до члена організації – протоієрея Ю.Сіцінського та у Волинську – до Товариства дослідників Волині з проханням поінформувати, який порядок встановлено в них у разі здійснення ремонту та оновлення храмів⁹.

У 1913 р. побачила світ праця члена товариства – волинського епархіального архітектора В.Леонтовича, котрий у той час працював у Житомирі, під назвою «Про необхідність збереження старих церков». У ній автор порушив низку важливих питань, зокрема й теоретичних, щодо охорони пам'яток церковної архітектури. Згідно зі статтею 95 Будівельного статуту Російської імперії, стародавній вигляд храмів – як зовнішній, так і внутрішній – потрібно було дбайливо зберігати. Не дозволялися ніякі необґрунтовані поправки й зміни без дозволу Святійшого Синоду за попереднім погодженням з імператорськими археологічним та історичним товариствами.

Зважаючи на думку віруючих про те, що старі напівтемні церкви більше придатні для молитви, ніж нові просторі та залиті світлом, В.Леонтович висловився за збереження перших. Стосовно місця спорудження нових храмів

⁶ ЦДІАК України. – Ф.725. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.62.

⁷ Там само. – Спр.105. – Арк.148.

⁸ Сохранение памятников церковной старины в России XVIII – начала XX вв.: Сб. док. – Москва, 1997. – С.196.

⁹ ЦДІАК України. – Ф.725. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.107.

він уважав можливим будувати їх поряд зі старими, якщо церковний погост великий. Коли ж він маленький, слід клопотатися перед архієпископом та Імператорською археологічною комісією (ІАК) (через духовну консисторію) про перенесення старого храму, точно зберігаючи його розміри і вигляд, на кладовище або в одне з найближчих сіл. Можна було також побудувати нову церкву в іншому кінці села.

За три роки своєї роботи у губернії В.Леонтович оглянув понад 50 старих храмів та не побачив жодного, який не можна було б відновити досить скромним коштом. Як приклад, він згадав дерев'яну церкву, зведену в XVII ст. у с. Острів Дубенського повіту (тепер село Радивилівського району Рівненської області), котру в 1912 р. було розібрано, перевезено за чотири версти й поставлено на козацьких могилах (храм Св. Михаїла – тепер у складі Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви» у с. Пляшева¹⁰). Робота тривала п'ять тижнів, багато брусів замінили, на новому місці влаштували глибокі фундаменти і підземний хід. Усе це коштувало 900 руб. У більшості випадків місцевий матеріал був дуже міцним; тому ремонт церков міг би обмежитися встановленням стулок для зміцнення стін, заміною трухлявих нижніх вінців або зіпсованих шашелем брусів у стінах та банях, підведенням (частинами) нових підмурків. Усе це коштувало б приблизно від 100 до 300 руб., а новий храм – 15–20 тис. руб. Завершуючи свою публікацію, архітектор висловив сподівання на підтримку духовництва Волинської єпархії, яке мало переконувати прочан не руйнувати старі храми, дзвіниці й іконостаси¹¹.

В.Леонтович звернувся із запискою про необхідність збереження старих церков нарівні з новими і до керівництва Київського товариства охорони пам'яток. У червні 1913 р. його розпорядчий комітет та рада підтримали цю пропозицію та ухвалили звернутися до єпархіального начальства трьох губерній Південно-Західного краю з проханням особливо обачно дозволяти розбирання старих храмів, каплиць і дзвіниць, а якщо можливо – переносити їх на кладовища. Вони клопоталися й про те, щоб заборонити причтам роздавати, продавати, обмінювати або спалювати відповідні речі без попередньої оцінки їх наукового значення місцевими церковно-археологічними та науковими товариствами¹².

Проблема збереження старовинних дерев'яних храмів набула в той час надзвичайної актуальності. Наприклад, 1914 р. у «Волинских єпархияльных ведомостях» було надруковано звернення голови Західного російського товариства Д.Чихачова до єпископа подільського і брацлавського Митрофана (Афонського), в якому йшлося про те, що інституція, маючи одним зі своїх завдань охорону об'єктів культури, звернула увагу на поступове зникнення типових українських («південноруських») церков, на місці котрих зводилися переважно позбавлені смаку, шаблонні храми за зразками, запозиченими з поширених альбомів. Зберегти дерев'яні пам'ятки,

¹⁰ Україна: Путівник. – 2-е вид. – К., 1995. – С.313.

¹¹ Леонтович В.Г. О необходимости сохранения старых церквей. – Житомир, 1913. – 8 с.

¹² ЦДІАК України. – Ф.725. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.153.

безумовно, було неможливо. Недовговічність будматеріалу прирікає їх на загибель, але запобігти спорудженню безликих споруд, що вражають своїм несмаком, цілком реально. Д. Чихачов зазначав, що важливо також зберегти тип старовинного храму, розвиваючи місцеву церковну архітектуру на основах, вироблених будівничими минулих часів. Відтворення стилю XVII–XVIII ст. – єдино доступний шлях до збереження об'єктів культури для майбутніх поколінь. За дерев'яними зразками можна будувати і цегляні храми. Єпархіальні власті могли б спонукати місцевих архітекторів вивчати старовинний стиль та дотримуватися його під час складання проектів нових споруд; представляти детальний опис, план і фотографії призначених до зносу церков у зв'язку з порушенням клопотання про спорудження замість них нових храмів. Таким чином склався б альбом художніх зразків минулого. Усі проекти таких церков мають передаватися для обговорення місцевим шанувальникам старовини, котрі об'єднані у гуртки, що існують майже в усіх губерніях. Крім того, слід дати духівництву необхідні знання з цього питання, наприклад, звернути увагу семінарій на вивчення історії християнського мистецтва. Священики, які одержать належну підготовку, будуть, звичайно, кращими захисниками старовини й ревнителями розвитку церковної архітектури за старими зразками¹³.

У березні 1915 р. Ю.Сіцінський повідомив Київському товариству про порядок, котрого дотримуються в Подільській губернії під час перебудови старовинних храмів, каплиць та ремонтних робіт у них. Вони проводяться з дозволу єпархіального начальства, тобто, за постановою консисторії. Іноді запитують при цьому думку Подільського церковного історико-археологічного товариства. Але такий порядок не завжди забезпечує збереження пам'яток. Відомі випадки, коли старовинні будівлі після ремонту набували зовсім інших форм або вигляду. Ю.Сіцінський навів приклад переробки оригінального храму-фортеці XV–XVI ст. у с. Сутківці Летичівського повіту (тепер Ярмолинецького району Хмельницької області; місцева Покровська церква збереглася донині, проте вже у наш час зазнала чергової невдалої перебудови¹⁴), яку місцевий священик здійснив на свій розсуд. У результаті стародавні форми даху й бань храму було спрощено та спотворено. Так само зробили й зі старовинною дерев'яною церквою у с. Чемериси-Волоські Могилівського повіту Подільської губернії (нині с. Журавлівка Барського району Вінницької області; храм Св. Михаїла 1766 р. дійшов до нашого часу¹⁵).

Подільське церковне історико-археологічне товариство домоглося, щоби про кожен випадок розбирання та знесення храмів консисторія повідомляла і зважала на його висновки. Місцевий причт і прочани через благочинного, як зазначав Ю.Сіцінський, порушили клопотання, котре консисторія передала товариству. Його члени оглядали споруду, збирали відомості від

¹³ О сохранении памятников старинного церковного зодчества // Волыньские епархиальные ведомости. – 1914. – № 47. – 20 ноября.

¹⁴ Україна. – С.390.

¹⁵ Жарких М.І. Храмы Поділля. К., 2007 [Електронний ресурс]: http://www.myslenedrevo.com.ua/studies/xram_upod/02bar.html

місцевого священика й вимагали фотографії церкви та іконостаса. Великі труднощі виникали, коли храм був застарілий. Його іноді можна було б зберегти, але вірним він непотрібний, тому що вже збудовано нову церкву. Старий храм стоїть роками без ремонту і поступово руйнується. Тоді складаються протоколи й дається дозвіл на його знесення. Так сталося з дерев'яною п'ятибанною церквою в м. Яришів Могилівського повіту (тепер Могилів-Подільського району Вінницької області). Подільське церковне історико-археологічне товариство лише виготовило макет цього храму для свого музею¹⁶.

Розпорядчий комітет Київського товариства охорони пам'яток розглянув також думку архієпископа харківського та охтирського Антонія (Храповицького) про трибанні церкви, яку 30 жовтня 1915 р. представив В.Леонтович. Владика писав, що деякі священики вважають, що нові храми мають будуватися неодмінно за зразками, надрукованими в атласах, виданих Святійшим Синодом, і не погоджуються на прохання пастви відновлювати їх за попереднім планом, вважаючи його «уніатським». В.Леонтович зауважив, що за дерев'яними зразками будувати нові церкви не треба, тому що є гарні приклади мурованої архітектури, наприклад, у Києві ансамбль Видубицького монастиря, Кирилівська церква. Але дерев'яні пам'ятки необхідно зберігати. А трибанна архітектура зовсім не уніатська, а стародавня православна. Будувати такі храми не забороняється. При створенні нових церков треба по можливості зберігати й старі, навіть якщо їм і по 300 років¹⁷.

У 1916 р. благочинним та настоятелям парафій Київської єпархії було розіслано розпорядження начальства з приводу розбирання споруд старовинних храмів і використання будівельного матеріалу на потреби нової церкви й причту. Воно було зумовлене офіційними розпорядженнями вищої церковної влади, у віданні якої перебували ці пам'ятки. Але до його появи доклали зусиль і пам'яткоохоронці держави, постійно порушуючи питання щодо збереження старовинних храмів. Для даного дослідження становить інтерес пункт другий цього розпорядження, де наказувалося додавати до прохань із таких справ відомості про старовинні церкви. Поданий документ мав містити таку інформацію: розташування об'єкта, місцеположення, характер навколишньої місцевості; число віктарів та в ім'я яких свят або святих вони створені; час побудови й усіх переробок храму; події історичного значення, пов'язані з ним, перелік відповідних публікацій (якщо є); імена фундаторів, архітекторів, іконописців та інших осіб, котрі працювали для церкви; кількість і призначення поверхів; розміри споруди; розташування віктаря відносно сторін світу; матеріал, з якого побудовано храм, розміри каменю, цегли, товщина швів, колір та склад вапна, відомості про кахлі й голосники (якщо є), породи деревини у різних частинах об'єкта; пофарбування

¹⁶ ЦДІАК України. – Ф.725. – Оп.1. – Спр.66. – Арк.21–22.

¹⁷ Там само. – Спр.57. – Арк.8–9; От Волынской духовной консистории // Волынские епархиальные ведомости. – 1904. – №34. – 1 декабря; ЦДІАК України. – Ф.725. – Оп.1. – Спр.57. – Арк.8–9.

зовнішніх стін, даху, бані, хрестів (колір, які фарби); будова даху, час його спорудження й переробок; банні хрести (матеріал, форма); вікна та двері (розміщення, чисельність, наличники, решітки, віконні облямування, створи, віконниці); сучасний стан церкви, тепла чи холодна; способи відведення води, провітрювання й опалення; опис цікавих груб, престолів, жертвників (особливості будови та оздоблення), іконостасів (час створення і переробок, число ярусів, як позолочені або якими фарбами пофарбовані), кіотів, сіней над престолами, криласів, кафедр, хорів, місць – святительського, царського й настоятельського, лавок; ікони і плащаниці, відомі за чудотворіннями, стародавністю, історичними спогадами та мистецтвом виконання (час створення, відомості про переробки, детальний опис); стінопис, ліплені прикраси, їх вік, опис і відомості про те, чи не були вони тиньковані, побілені, пофарбовані, якими фарбами пофарбовані; підлога – матеріал, чи не знижувалась або підвищувалась; стелі й склепіння (форма, будова, оздоблення, перебудови); стовпи (форма, чисельність, прикраси); написи на стінах; надгробки; дзвони (написи, чим відомі, загальна кількість, розміри, вага); ризниця (посуд, предмети церковного вжитку, хоругви, час їх створення, переробки, написи); цінні оклади на іконах, панікадила, лампади, підсвічники (час їх створення, переробки, написи); архів – які містить рукописи, документи, цінні за давністю або історичним значенням, старовинні Євангелія та інші богослужбові книги; церковна огорожа, каплиці, окремо розташовані дзвіниці, детальні описи їх, ім'я і вік автора, дата складання. Розпорядження містило прохання додавати до описів якомога більше фотографій (чотирьох фасадів споруди, іконостасів та цінних предметів старовини), креслень, малюнків, а також план місцевості¹⁸.

Як уже зазначалося, у процесі своєї діяльності київські пам'яткоохоронні товариства визначили видову класифікацію нерухомих об'єктів. Виходячи із засад сучасної науки, це – пам'ятки археології, історії, архітектури й містобудування, монументального мистецтва. Що стосується архітектурних найбільша увага приділялася церковним спорудам. Серед них особливе занепокоєння викликали дерев'яні храми доби українського бароко, котрі заміняли новими церквами. На другому місці з погляду оцінки їх історичного значення стояли замки та фортеці. Менше розроблялися проблеми охорони пам'яток історії.

Наприклад, члени комісії «Старий Київ» Київського товариства старожитностей і мистецтв розробили цікаві пропозиції щодо збереження й популяризації міських пам'яток старовини: готувати та видавати монографії про окремі з них, зокрема дослідження про собор Святої Софії (Г.Шлейфер); матеріали з історії топографії старого Києва (В.Щербина); вжиття заходів до збереження старих назв вулиць і площ міста, встановити на них «особливого виду таблиці з написами» (О.Мердер); відшукати будинки й місця

¹⁸ Распоряжение киевского епархиального начальства по поводу разборки зданий упразднённых старинных церквей // Киевские епархиальные ведомости. – 1916. – №45/46. – С.622–625.

народження, життя та смерті відомих киян і відзначити їх такими ж таблицями (Л.Добровольський); дослідити походження назв вулиць, площ та частин міста; вивчити всі архівні матеріали з його історії; видавати періодично «Известия» комісії «Старий Київ»; підготувати до друку путівник по місту й альбом з видами старого Києва; організувати систематичне фотографування вулиць і будинків тощо. З цією ж метою товариству «Дагер» передали списки споруд та систематичні плани проведення фотозйомок¹⁹.

Пам'яткоохоронці Києва приділили значну увагу такому типу пам'яток історії, як поховання відомих діячів, розпочали дослідження некрополів. Член Київського військово-історичного товариства М.Петров (директор Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії) у спеціальній статті виклав багатий матеріал про поховання в стародавньому місті, що являв собою закінчений нарис теоретичного значення для пам'яткоохоронної діяльності. Вчений згадав окремі конкретні поховання великих київських князів, воевод, удільних литовських князів, московських служилих людей, представників козацької старшини, а також перші кладовища, зокрема військово-поховання поблизу Саперної Слобідки. Аналізуючи поховання, М.Петров поділив їх на чотири категорії: 1) поодинокі могили відомих діячів у храмах та поряд із ними; 2) колективні на монастирських цвинтарях; 3) на міських загальних некрополях; 4) поховання на військовому Печерському кладовищі²⁰.

Предметом обговорення серед членів Київського товариства охорони пам'яток було питання визначення його головних функцій як одного з численних місцевих громадських формувань, що займалися збереженням культурної спадщини у Російській імперії. Наприклад, О.Ертель на засіданні ради 20 липня 1913 р. висловив думку, що діяльність організації мала спрямовуватися за двома напрямками, котрі один одного обумовлюють. Перший – суто академічний: порушення питань про охорону пам'яток, а другий – практичний. Товариство вперше організувало нагляд за тими садибами й вулицями, де проводилися земляні роботи під час спорудження будинків, розкопки курганів, печер, зокрема на Звіринці. У результаті було врятовано багато з того, що могло опинитися на звалищах. Розпорядчий комітет мав повідомлення з місць про різноманітні пам'ятки старовини, прохання про вжиття заходів щодо їх охорони. Було складено спеціальну інструкцію-керівництво для осіб, яким можна довірити дослідження і розкопки. Водночас товариство не мало коштів, щоби наймати робітників. Капітал у 5–6 тис. руб. забезпечив би таку роботу впродовж 2–3 років. Більшу частину того, що було зроблено, наприклад, у Києві та в Китаєвому, оплатив сам О.Ертель. Він пропонував залучити до археологічних досліджень студентів,

¹⁹ Державний архів міста Києва. – Ф.304. – Оп.1. – Спр.27. – Арк.6–7, 13, 15–16, 18–19; Науковий архів Національного художнього музею України. – Оп.1-а. – Спр.18. – Арк.5; Известия Императорской археологической комиссии. Прибавление к выпуску 57-му. – Петроград, 1916. – С.24; Отчёт Киевского художественно-промышленного и научного музея за 1915 г. – К., 1915. – С.8–9.

²⁰ Петров Н.И. Киевский военный некрополь. Введение // Военно-исторический вестник. – 1910. – №5/6. – С.93–102.

котрі, набувши під керівництвом члена товариства певну підготовку, могли б із часом самостійно проводити необхідні роботи²¹.

Керівні органи Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва й окремі його члени не раз порушували проблему про співвідношення повноважень щодо об'єктів культурної спадщини регіональних пам'яткоохоронних структур і центральної, якою була Імператорська археологічна комісія. Зрозуміло, що на місцях прагнули одержати більше прав для оперативного вирішення поточних проблем охорони пам'яток.

Розгортанню масштабної роботи Київського товариства великою мірою заважала відсутність повноважень як офіційної інституції з охорони культурної спадщини в краї. Метою Імператорської археологічної комісії, створеної у 1859 р., було визначено розшук старожитностей, переважно з вітчизняної історії; збирання відомостей про народні й інші пам'ятки старовини на території держави; наукова оцінка знайдених речей. Вона мала проводити археологічні розкопки; контролювати всі відкриття старожитностей у Росії, про які повідомляли місцеві органи влади; наглядати за земляними роботами під час будівництва шосе та залізниць. Для заохочення до представлення у комісію знайдених стародавніх речей грошова винагорода за них визначалася не лише ціною золота, срібла або іншого матеріалу, з якого вони були зроблені, а і їх археологічною цінністю та рідкістю. Найважливіші речі, що надходили до комісії, передавалися на розгляд царя, і з його дозволу поміщалися в Імператорський музей – Ермітаж або в інші визначені ним місця. Непридбані старожитності поверталися власникам. Речі, які не одержали височайшого призначення, залишалися у комісії, а вона могла передавати їх громадським сховищам або обмінювати на інші пам'ятки. У 1889 р. інституція здобула виняткове право надання дозволів на археологічні розкопки в імперії на землях – казенних і тих, що належали різним установам та громадським формуванням. Знайдені старожитності мали надсилатися в ІАК, котра визначала їх наукову цінність і подальшу долю. Реставрацію пам'яток на місцях також можна було проводити тільки після узгодження з нею²².

Упродовж 1908–1912 рр. та в 1914 р. за дорученням Імператорської археологічної комісії масштабні археологічні розкопки в Києві здійснював її співробітник Д.Мілеєв. Біля фасадів нової Десятинної церкви археолог виявив і зафіксував у польовій документації залишки фундаментів та ровів старовинного храму, кілька сотень поховань могильника IX–X ст. і пізньосередньовічного часу, частину зрубів, рів стародавнього городища з дерев'яними конструкціями. У 1909 р. було знайдено й досліджено споруду в західному куті садиби собору Святої Софії – цегляну будівлю XVIII ст. господарчого призначення, що прилягала зі східного боку до огорожі комплексу, у 1910–1911 рр. – фундаментні рови південного палацу (біля Десятинної церкви), в 1914 р. – західного палацу (провулок Десятинний) та залишки печей для випалу цегли. Після передчасної смерті Д.Мілеєва у

²¹ ЦДІАК України. – Ф.725. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.161–163.

²² Там само. – Спр.2. – Арк.63–65.

1914 р. його щоденники, креслення, фотографії, археологічні знахідки потрапили до різних установ Києва й Санкт-Петербурга. Вісім щоденників зберігається з 1934 р. в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського²³.

Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва намагалося отримати від ІАК дозвіл на проведення розкопок у Південно-Західному краї. Сподіваючись на це, воно вирішило підготувати інструкцію для осіб, котрим буде доручено проводити ті чи інші роботи. Праця Д.Мілеєва в Києві як повноважного представника комісії, прийоми розкопок та вказівки вченого були дуже корисними; тому О.Мердер звернувся до його помічника С.Вельміна поінформувати розпорядчий комітет про порядок проведення археологічних досліджень²⁴. Проект інструкції для осіб, котрим буде доручено товариством проведення відповідних розкопок, склав у 1911 р. О.Ертель. У 1912 р. його ухвалили передати голові ІАК О.Бобринському й професору А.Прахову, а після одержання від них зауважень та обговорення їх розпорядчим комітетом – на затвердження раді Київського товариства охорони пам'яток.

Доповідаючи на засіданні розпорядчого комітету 5 листопада 1913 р. це питання, О.Ертель підкреслив, що саме він поставив справу розкопок могильників у Києві на наукову основу, а також висловив сподівання, що археологічна комісія дасть можливість надрукувати інструкцію та розіслати її в районі діяльності Київського товариства охорони пам'яток старовини й мистецтва. Однак такого дозволу не було надано; розкопки проводилися за окремими листами ІАК. При цьому товариство мало передавати їй як звіти, так і знайдені старожитності²⁵.

Наприклад, у 1913 р. офіційним документом Імператорської археологічної комісії Київському товариству охорони пам'яток старовини й мистецтва було доручено спостереження за земляними роботами в місті, котрі здійснював О.Ертель. У своєму листі на ім'я О.Мердера він писав, що спостерігав не тільки за роботами зі зниження рівня мостової на вулиці Володимирській, а й за плануванням схилу садиби Десятинної церкви та влаштуванням панелі по новому рівню цієї вулиці. Тим часом, за розпорядженням представника ІАК С.Вельміна, від брами садиби Десятинної церкви до вулиці було прокладено канаву, яку передбачалося вести вздовж садиби паралельно міській виїмці. Це неминуче мало викликати ускладнення відносин із містом, як і конфлікт між товариством охорони пам'яток та ІАК. О.Ертель писав, що він не може продовжувати спостереження, оскільки невідомо, чи залишається чинним лист О.Бобринського або С.Вельмін має нові повноваження від комісії. Крім того, слід було визначитися, хто має нести відповідальність за предмети, що можуть бути виявлені під час робіт. Тому О.Ертель призупинив свою діяльність²⁶.

²³ Козюба В. Дослідження садиби Десятинної церкви у Києві в 1908–1914 рр. (за матеріалами щоденників Д.В.Мілеєва) // *Ruthenica*. – Т.IV. – К., 2005. – С.169–214.

²⁴ ЦДІАК України. – Ф.725. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.23.

²⁵ Там само. – Спр.105. – Арк.70, 80.

²⁶ Там само. – Спр.34. – Арк.33.

У червні 1914 р. розпорядчий комітет звернувся до ІАК із клопотанням надати Київському товариству охорони пам'яток право попереднього огляду запланованих у губернії перебудов та ремонтів старовинних і цінних споруд, а також археологічних знахідок, котрі подаються Статистичному комітету для подальшого переправлення їх у Санкт-Петербург²⁷.

У липні того ж року рада товариства знову порушила питання про надання йому повноважень пам'яткоохоронного органу у зв'язку з тим, що представник Імператорської археологічної комісії Д.Мілеєв захворів; тому відповідні дослідження в історичному центрі міста припинилися. У той час Київська міська управа розпочала роботи з розпланування провулку Десятинного для створення узвозу зі Старого міста на Гончарі й далі на Поділ, зниження мостової на вулиці Трьохсвятительській та в інших місцях. Тут могли траплятися речі великокнязівської доби. Це ж стосувалося Звіринця й інших місцевостей.

Після смерті Д.Мілеєва в 1914 р. О.Ертель звернувся в ІАК із запискою, в якій йшлося про те, що багато пам'яток залишилося невивченими і що було б природним передати у відання Київського товариства всі археологічні роботи, котре б забезпечило безперервність та науковість відповідних досліджень. Він пропонував також передати ті суми, які асигнувалися щорічно на роботи по Києву за умови, що в Імператорську археологічну комісію будуть доставлятися, крім звіту, креслення, плани й фотографії²⁸. Однак у жовтні 1914 р. ІАК уповноважила свого співробітника С.Вельміна робити обміри й знімки решток старожитностей у садибах старого Києва. У нього зберігалися креслення, фотографії та інші документи, пов'язані з розкопками комісії у місті впродовж 1908–1914 рр.

Київське товариство не раз виконувало доручення ІАК щодо охорони пам'яток. Його члени оглядали старовинні церкви, з питань реставрації або розбирання котрих зверталися місцеві причти. Розпорядчий комітет і рада клопотали, щоби без попереднього огляду й висновків компетентних установ не дозволяти розбирати такі храми, заборонити причтам продавати, обмінювати та спалювати старовинне начиння. У 1915 р. між Київським товариством охорони пам'яток та Імператорською археологічною комісією назрів конфлікт, викликаний тим, що остання не давала можливості довести до логічного кінця розкопки церкви Св.Георгія на території садиби Софійського митрополичого дому і встановити на цьому місці пам'ятний знак коштом Київської митрополії. У відповідь на таке принизливе ставлення розпорядчий комітет підготував лист у Санкт-Петербург, в якому йшлося про те, що керівна роль у цій справі могла би залишатися на боці представника комісії, однак це несумісне з достоїнством наукової структури в Києві. Тому він вважав необхідним нагадати ІАК, що ініціатива організації у цьому місті товариства охорони пам'яток належить особам високої компетенції в різних галузях архітектури, історії й мистецтва та що з часом його склад розширився; воно тепер має у своїх лавах академіків, професорів, учених

²⁷ ЦДІАК України. – Ф.725. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.191.

²⁸ Там само. – Спр.46. – Арк.19; Спр.58. – Арк.31.

і осіб, відомих своєю діяльністю в указаних галузях. Ця обставина давала гарантії, що робота товариства з охорони пам'яток може виконуватися на належному науковому рівні, у всякому разі не поступаючись аналогічній функції археологічної комісії. Відтак комітет уважав своєчасним обговорити питання про особливу важливість історичних та художніх старожитностей саме в Києві, як уже відкритих, так і тих, що підлягають відкриттю й науковому обстеженню. Він підкреслював, що надзвичайні темпи будівництва у місті загрожують знищенням пам'яток без постійного нагляду за ними компетентної установи, котра, своєю чергою, має і може бути тільки місцевою через багато умов та, зокрема, більшу обізнаність її співробітників. Тому для задовільного вирішення питання необхідно надати Київському товариству охорони пам'яток старовини і мистецтва повноваження відділення ІАК із самостійним колом діяльності. Це призведе до більшої продуктивності досліджень, «чого сама комісія за обширністю та різноманітністю її робіт наявним своїм складом, наскільки б він компетентним і працездатним не був, досягнути не може»²⁹. Далі у листі до ІАК зауважувалося, що, як показав досвід, відрядження нею в деяких випадках окремих осіб не завжди досягало мети через різного роду випадковості, від котрих діяльність місцевої організації не може залежати³⁰. Зрозуміло, що, незважаючи на всі обґрунтовані звернення Київського товариства охорони пам'яток, в умовах Російської імперії воно не мало ніяких перспектив для самостійного вирішення питань охорони старожитностей в Україні.

На початку ХХ ст. у Російській імперії не існувало ані системи відповідних органів, ані закону про охорону пам'яток історії й культури. Церковні старожитності підлягали опіці власної адміністрації, починаючи від Святійшого Синоду. Археологічною та світською архітектурною спадщиною займалась ІАК (питання збереження культурних цінностей вирішувалися нею спільно з Академією мистецтв); відповідальність за охорону пам'яток було покладено на МВС. Московське археологічне товариство, що з'явилося в 1864 р., розгорнуло широкомасштабну дослідницьку діяльність, поставивши своїм завданням створити чітку систему виявлення, вивчення й збереження старожитностей у державі. Вже в 1869 р. воно виступило з «Проектом положення про охорону стародавніх пам'яток», ініціювало скликання Всеросійських археологічних з'їздів. З 1870 р. при Московському археологічному товаристві діяла комісія зі збереження стародавніх пам'яток, яку очолювала П.Уварова. Вона займалася питаннями реставрації, відбудови, обстеження пам'яток архітектури і старожитностей³¹.

Рух громадськості за збереження культурної спадщини та створення законодавчої бази для охорони її об'єктів упродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. впливав на владні структури, котрі час від часу виступали з певними законодавчими ініціативами; однак вони докорінно не

²⁹ Там само. – Спр.33. – Арк.17.

³⁰ Там само. – Арк.7–16.

³¹ Фролов А.И. Московское археологическое общество и охрана памятников старины в до-революционной России // Вопросы охраны и использования памятников истории и культуры: Сб. науч. тр. НИИ культуры. – Москва, 1990. – С.78, 82–83.

змінювали стан справ у цій галузі. Не залишались осторонь обговорення цих питань і місцеві історико-краєзнавчі організації. На загальних зборах Київського товариства 27 грудня 1911 р. з доповіддю «Проект закону про охорону стародавніх пам'яток» виступив його член Г.Павлуцький. Він, проаналізувавши історію збереження культурної спадщини в Російській імперії, вважав необачним порушувати питання матеріального права, оскільки у масі населення не було ясного розуміння важливості значення старожитностей, а також надавати інституту охоронних установ предметних та закінчених форм, тому що коло корисних людей у цій справі обмежене. На його думку, встановити спільні ознаки як основу характеристики поняття про стародавні пам'ятки, що підлягають охороні, навряд чи можливо. Єдиним шляхом є реєстрація або вивчення їх на місцях, класифікація й занесення у спеціальні реєстри у точному порядку, котрий мав би значення юридичного акта. Цінні об'єкти пропонувалося класифікувати за двома категоріями: 1) пам'ятки, які належать державі (різним відомствам й установам); 2) ті, що належать приватним особам. Церковні старожитності виділялися в особливу групу.

Учений констатував відсутність загальної планомірності та єдності дій різних місцевих археологічних товариств і необхідних повноважень у них. Він уважав, що міністерський проект у галузі охорони пам'яток зведено до централістичної організації, доведеної до крайніх меж. Учений звернув увагу й на суперечності закону: спочатку йдеться про довгу та плідотворну діяльність багатьох місцевих археологічних установ, котрі працювали абсолютно безкорисно, з любові до науки і рідної старовини. Проект же знижував їх значення у справі охорони пам'яток. Такі поважні товариства, як Московське археологічне, Історичне Нестора-літописця, історико-філологічні при Новоросійському та Харківському університетах, Одеське історії й старожитностей, Ніжинське історико-філологічне, Церковно-археологічне при Київській духовній академії, Полтавський церковно-археологічний комітет, Товариство археології, історії й етнографії при Казанському університеті, Псковське археологічне, Російський історичний музей, Археологічний інститут у Санкт-Петербурзі, не кажучи про 27 архівних комісій, за пропонованим законом мали відігравати підсобну роль, виконувати «чорну» роботу, і не могли бути самостійними. Навіть реєстрація повинна була здійснюватися за способом, указаним спеціальним комітетом та під його контролем. Таким чином, охорона пам'яток мала існувати лише в Санкт-Петербурзі.

Г.Павлуцький не підтримав і запропонований проектом закону поділ імперії на округи. Цю ідею ще у 1869 р., на II Археологічному з'їзді, висунув граф О.Уваров (він пропонував створити 5 округів, комісія 1876 р. – 17, «Положення про основні заходи охорони пам'яток», розроблене МВС 1904 р., – 15). Він заперечував й проти обмеження їх віку 1725 роком, тому що збереглося багато дуже цінних пам'яток XVIII ст. та першої чверті XIX ст. Учений запропонував перенести їх хронологічну межу на середину XIX ст.³²

³² Павлуцький Г.Г. Проект закона об охране древних памятников в России // Военно-исторический вестник. – 1912. – №1. – С.115–129.

Рада товариства 27 грудня 1911 р. ухвалила після доповіді Г.Павлуцького просити інші київські відповідні організації направити своїх членів для спільного обговорення проекту; після цього Київське товариство охорони пам'яток мало відіслати його в установленому порядку. Від останнього до комісії обрали О.Мердера (голова), І.Дьякова, А.Лободу, Г.Павлуцького і М.Стороженка. До неї ввійшли також представники товариств Несторалітописця, Київського старожитностей та мистецтв, Церковно-археологічного при Київській духовній академії, Київського відділу військово-історичного й Тимчасової комісії для розгляду давніх актів³³.

Московське археологічне товариство після одержання відгуків від інших організацій розробило законопроект, переданий Державній думі та Державній раді. Бюрократизм урядових структур, опір відомств і приватних власників пам'яток негативно впливали на створення законодавчої бази у галузі пам'яткоохоронної діяльності, особливо в умовах Першої світової війни. Лютнева революція 1917 р. поклала край спробам реформування системи охорони старожитностей у Російській імперії.

Досвід розробки правової бази з цього питання був використаний у добу Української революції. 11 січня 1918 р. рада Центрального комітету охорони пам'яток старовини і мистецтв України (ЦКОПСІМУ) обговорювала проект закону про охорону культурної спадщини, укладений М.Біляшівським, де було враховано пропозиції до відповідного законодавства, підготовлені як російськими, так і київськими вченими. 26 квітня 1918 р., після обговорення у громадських товариствах, проект було схвалено³⁴. ЦКОПСІМУ надавалися функції вищого пам'яткоохоронного органу, без дозволу котрого заборонялося проводити археологічні розкопки та порушувати цілісність відповідних об'єктів. Усі археологічні знахідки мали становити власність республіки й передаватися місцевим державним або громадським музеям, за згодою між ними. Аналогічний порядок визначався щодо реставрації та перебудови, а також знесення пам'яток архітектури будь-якої форми власності. У цьому законопроекті віданню комітету підлягали й церковні об'єкти. Також тільки з його дозволу можна було вивозити за кордон старожитності. Однак структура органів охорони пам'яток тоді не була визначена остаточно, як і матеріальне забезпечення справи збереження культурної спадщини та відповідальність за порушення закону³⁵.

Таким чином, усі спроби домогтися від уряду Російської імперії ухвалення законопроектів про охорону пам'яток успіхом не увінчалися. Відсутність єдиної й відрегульованої нормативної бази в галузі охорони культурної спадщини та недостатнє фінансування пам'яткоохоронної діяльності, недооцінка потенціалу місцевих наукових і краєзнавчих громадських

³³ ЦДАК України. – Ф.725. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.24; Спр.3. – Арк.43, 45, 47; Спр.40. – Арк.21.

³⁴ *Матяш І.* Архівна справа в Україні 1917–1921 рр.: особи, події, здобутки // Пам'ятки: археографічний щорічник. – К., 1998. – С.13; *Нестуля О.* Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. – Ч.1: 1917 р. – середина 20-х років. – К., 1995. – С.30–31, 46; *Його ж.* Охорона пам'яток України за доби Центральної Ради // Укр. іст. журн. – 1993. – №10. – С.110–112, 115.

³⁵ *Нестуля О.* Охорона пам'яток України за доби Центральної Ради. – С.115.

структур, негативне ставлення до національно-культурних ініціатив гальмували розвиток справи, але зупинити її становлення з огляду на соціальну потребу у ній суспільства вже не могли. Зазначене чи не найбільше торкалося України з її невичерпним історико-культурним потенціалом, традиціями й національною свідомістю народу.

Отже, головними проблемами в справі охорони культурної спадщини всіх видів і типів, котрі вимагали негайного вирішення, були такі: 1) ухвалення пам'яткоохоронного законодавства; 2) створення системи відповідної мережі спеціальних установ і структур, об'єднаних центральним органом; 3) надання місцевим організаціям офіційних повноважень з охорони пам'яток культури; 4) фінансове забезпечення цієї галузі; 5) складання загальнодержавного реєстру об'єктів; 6) передання під контроль офіційних структур усіх пам'яток незалежно від форми власності на них; 7) розробка теоретичних проблем пам'яткоохоронної роботи.

The article reviews questions of formation of memorial research and forming this sphere legal framework, leading social structures of Ukraine activity in this field in the beginning of XX century.

Т.В.ВРОНСЬКА*

21 ЛЮТОГО 1948 р. В ІСТОРІЇ СТАЛІНСЬКОГО ТЕРОРУ

У статті аналізуються причини та наслідки чергового сплеску сталінського терору, санкціонованого нормативно-правовими актами, виданими одного дня – 21 лютого 1948 р. На основі документів, виявлених в архівах Російської Федерації та України, розглядаються протиправні новациї радянської влади у карально-репресивній практиці, зокрема, повторне засудження широкого кола осіб, які вже відбули покарання за політичними обвинуваченнями; затримання чи переведення до новостворених особливих таборів ГУЛАГ тих, хто був зарахований до числа «особливо небезпечних державних злочинців».

Історія сталінського терору містить чимало трагічних дат, від яких брав початок черговий сплеск масових репресій проти громадян СРСР. Це й 1 грудня 1934 р., коли в день убивства С.Кірова було ухвалено спільну постанову ЦВК та РНК СРСР, яка остаточно розв'язала руки каральним органам, оскільки встановлювався прискорений і спрощений розгляд справ «терористичного» спрямування; і 30 липня 1937 р. – день підписання наказу НКВС СРСР №00447, який дав старт наймасовішим кривавим репресіям тоталітарної доби; і 15 серпня 1937 р., коли з'явився оперативний наказ НКВС СРСР №00486, після якого почалася широкомасштабна, аморальна й жорстока операція проти членів родин «ворогів народу». Менше відомо про причини та наслідки масових репресій, санкціонованих 21 лютого 1948 р., коли було ухвалено постанови Ради Міністрів СРСР та укази Президії Верховної Ради Союзу РСР, які стосувалися, зокрема, і тих, кого нарекли «особливо небезпечними державними злочинцями». Аналіз причин появи згаданих нормативно-законодавчих актів сприятиме суттєвому розширенню знань про сталінський терор.

Перш за все виникає цілком слушне питання: чи була законотворча «насиченість» дня 21 лютого 1948 р. звичайним збігом обставин? Відповідь слід шукати не тільки в особливостях повоєнної доби, а й у 1930-х рр., коли саме закладалися основи необмеженого свавілля.

Серед ухвал Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р. найбільш відомий указ «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві та ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя»¹, ініційований першим секретарем ЦК КП(б)У М.Хрущовим, котрий вважав, що зміцнення колгоспного ладу має відбуватися перевіреними методами – посиленням репресій. Цей документ передбачав у край спрощену процедуру депортації у віддалені місцевості СРСР селян, котрі не бажали задарма гнути спину на ланах і фер-

* Вронська Тамара Василівна – доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАНУ. E-mail: vronska_tamara@ukr.net

¹ Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.). – К., 1999. – С.39.

мах, отже – «злісно ухилялися» від роботи за трудовні. Рішення інспірованих владою сільських зборів, затверджені сільрадою та райвиконкомом, торували шлях у віддалені регіони тим, хто не бажав бути кріпаком у колгоспах.

Привертає увагу той факт, що ці репресивні заходи не зачепили мешканців західних областей України. Зокрема, в указі Президії Верховної Ради СРСР від 2 червня 1948 р., який розширив дію аналогічного лютневого документа на решту республік СРСР, бачимо виняткову ремарку: «За винятком західних районів» УРСР і БРСР². Запідозрити владу в якійсь прихильності до тамтешніх мешканців немає підстав. Залишається припустити, що на тлі масштабних депортацій із Західної України³ законодавці розуміли, що навряд чи в опальному регіоні знайдуться «свідомі колгоспники», в яких підніметься рука голосувати за насильницьке видалення додаткових категорій односельців.

В Україні практикувалося виселення селян за «громадськими вироками» (на термін до 8 років) у віддалені місцевості басейнів річок Обі, Єнісею й Лени для роботи на підприємствах Дальбуду, Головспецкольтормету МВС СРСР, на залізничному будівництві МВС. Таким чином, як і в 1930-х рр., держава пролонгувала свою політику штучної маргіналізації хліборобів, забезпечуючи цією практично дармовою робочою силою найбільш трудомісткі ділянки виробництва.

Усього з радянських республік за час чинності указів від 21 лютого й 2 червня 1948 р.⁴ виселили 33 266 селян, за якими добровільно у місця висилки поїхали 13 596 їхніх близьких і рідних⁵. Більшість із них становили сільські мешканці УРСР⁶ – 9275 осіб і 2990 членів їх сімей (загалом 12 265 осіб)⁷.

Проте, згаданий указ, котрий зірвав із місць постійного проживання десятки тисяч селян, виявився не найжорстокішим у низці репресивних приписів 21 лютого 1948 р. Добре підготувавшись, того дня сталінська влада продемонструвала свій винятково цинічний правовий нігілізм, ухваливши рішення вдруге покарати за один і той самий «злочин» велику армію вже репресованих у 1930-х рр. «ворогів народу». Аби надати цій широкомасштабній акції видимість законності, було ухвалено указ Президії Верховної Ради СРСР та прийнято дві постанови Ради Міністрів СРСР (про

² Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. – Москва, 1993. – С.123–124.

³ Від травня 1944 р. до 1 січня 1948 р. із західноукраїнських областей уже було примусово депортовано 144 936 членів родин оунівців і вояків Української повстанської армії.

⁴ Акція «очищення» радянського села від тих, хто «веде паразитичний образ життя», тривала два роки, аж поки указ Президії Верховної Ради СРСР від 2 червня 1948 р. не був визнаний «неправильним». Але міністерство держбезпеки ще довго сперечалося з урядом та прокуратурою СРСР, хто ж саме має виділити кошти на повернення селян додому. Натомість люди місяцями мали чекати, коли скінчиться це знущання (див.: Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). – Ф.8131. – Оп.29. – Д.314. – Л.28–30).

⁵ *Иванова Г.М.* История ГУЛАГа. 1918–1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты. – Москва, 2006. – С.284.

⁶ На виконання указу Президії Верховної Ради СРСР від 2 червня 1948 р. виселили селян із Вінницької, Ворошиловградської, Дніпропетровської, Житомирської, Кам'янець-Подільської, Київської, Кіровоградської, Миколаївської, Одеської, Полтавської, Сталінської, Сумської, Харківської, Херсонської та Чернігівської областей УРСР.

⁷ ГАРФ. – Ф.9401. – Оп.2. – Д.249. – Л.155, 160, 162.

організацію спеціальних таборів і тюрем для «особливо небезпечних державних злочинців» та передачу до компетенції органів державної безпеки спецпоселенців, віднесених до цієї категорії). Ці акти об'єднувала єдина мета – ізолювати найнебезпечніших політичних «ворогів» радянської влади від «здорової» частини суспільства.

Підготовка до реалізації цієї широкомасштабної репресивної кампанії розгорнулася заздалегідь. Ще влітку 1947 р. на партійному Олімпі «раптом» згадали про колишніх ідеологічних противників більшовиків – троцькістів, есерів, меншовиків і представників інших, уже давно ліквідованих, політичних партій, посилаючись на те, що «вороже» зовнішнє оточення сприяє активізації «внутрішнього троцькізму».

Вірогідно, у другій половині 1940-х рр. Й.Сталіна знову відвідали рефлексії десятирічної давнини. Він, як і раніше, вважав, що троцькісти та інші «дворушники», під якими він мав на увазі правих, зважаючи на успіхи радянської влади, зокрема й перемогу у Великій Вітчизняній війні, будуть «шкодити, хапатися за найбільш відчайдушні способи боротьби, як останні засоби приречених»⁸. Примарність цих хворобливих фобій очевидна, оскільки ані у 1937 р., коли партійний керманіч на пленумі ЦК ВКП(б) 3 березня згадував про небезпеку «ворожих» радянській владі партій, ані, тим більше, у 1947 р., коли в СРСР уже не було й тіні якоїсь антипартійної опозиції, троцькісти чи інші опоненти тоталітарного режиму не могли становити щонайменшої небезпеки⁹.

Здається, представники антибільшовицьких партій непокоїли вождя самим фактом свого існування, тим, що, відбувши тривалі терміни ув'язнення у таборах ГУЛАГ, вони змогли вижити. Навряд чи він міг серйозно думати й про те, що, ледь вийшовши з-за табірних огорож, вони, не полишивши своїх «підступних намірів», саботуватимуть заходи радянської влади, шкодитимуть, агітуватимуть проти її лідерів та «соціалістичного раю».

Тим часом, такого роду риторика стосовно опозиціонерів, які «не роззброїлися», регулярно, вірогідно на догоду маніакальній підозрілості вождя, фігурувала у доповідних МДБ СРСР: мовляв, такий-то «залишається на ворожих позиціях», «продовжує висловлювати троцькістські погляди», «після відбуття покарання не роззброївся», «критикує рішення партії та уряду», «висловлювання мають антирадянський характер» тощо.

Отже, із боку органів державної безпеки відбувалося замовне нагнітання ситуації, що цілком логічно призвело до появи документів, які дали старт полюванню на «небезпечних опозиціонерів» та наступній операції повторного протиправного засудження тих, хто вже відбув покарання за політичними обвинуваченнями.

Відповідно до директиви міністра державної безпеки СРСР В.Абакумова №147 від 26 червня 1947 р., 5-м управлінням МДБ УРСР і 5-м відділам об-

⁸ Стенограма февральсько-мартовського (1937 г.) пленума ЦК ВКП(б) // Вопросы истории. – 1995. – №3. – С.11.

⁹ Характерно, що у серпні 1953 р., тобто, уже навіть по смерті Й.Сталіна, «часткові зміни» у постанові від 21 лютого 1948 р. про створення особливих таборів не зачепили меншовиків та есерів, залишивши за ними статус «особливо небезпечних державних злочинців».

ласних управлінь держбезпеки було доручено відновити обліки троцькістів і колишніх учасників антирадянських партій, вилучивши з архівів справи, «необгрунтовано передані туди у 1943–1944 рр.», та «вивчати їх поведінку й практичну антирадянську діяльність»¹⁰. Інакше кажучи – узяти в активну агентурну розробку. Відтепер справи на таких осіб дозволялося передавати в архів лише після їх смерті.

Влада, не обмежившись цією складовою загальної комплексної роботи з підготовки до «очищення» суспільства від колишніх опонентів сталінщини, почала планувати й більш радикальні кроки стосовно тих «політичних ворогів», які ще продовжували перебувати у таборах. 27 січня 1948 р. міністри внутрішніх справ і державної безпеки СРСР С.Круглов та В.Абакумов направили на ім'я Й.Сталіна листа, в якому зазначалося: «Відповідно до Вашої вказівки, при цьому направляємо проект рішення ЦК ВКП(б) про організацію таборів і тюрем із суворим режимом для утримання особливо небезпечних державних злочинців та про направлення їх після відбуття покарання у віддалені місцевості СРСР. Просимо Вашого рішення»¹¹.

В очікуванні прогнозованого вердикту заступник міністра внутрішніх справ СРСР В.Чернишов 4 лютого 1948 р. розіслав на місця розпорядження не звільняти в'язнів, засуджених за «контрреволюційні злочини», в яких вийшов термін покарання, затримавши їх до особливого розпорядження у виправно-трудових таборах із переведенням у статус робітників за вільним наймом¹².

21 лютого 1948 р. запропонований проект партійного рішення був оформлений у вигляді постанови Ради Міністрів СРСР №416-159 цт¹³ – про організацію таборів і тюрем із суворим режимом для утримання особливо небезпечних державних злочинців та направлення їх після відбуття покарання на поселення у віддалені місцевості СРСР під нагляд органів МДБ¹⁴.

Документ зобов'язував МВС СРСР у восьмимісячний термін організувати спеціальні місця позбавлення волі¹⁵ «для утримання агентів іноземних розвідок, диверсантів, терористів, троцькістів, правих, меншовиків, есерів, анархістів, націоналістів, білоемігрантів та інших учасників антирадянських організацій і груп, а також осіб, які становлять небезпеку за своїми антирадянськими зв'язками та ворожою діяльністю»¹⁶. Наведений у постанові

¹⁰ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф.3. – Оп.245. – Спр.6. – Арк.2.

¹¹ ГАРФ. – Ф.9401. – Оп.2. – Д.199. – Л.213.

¹² Там же. – Л.218.

¹³ ГДА СБУ. – Ф.9. – Спр.16. – Арк.269–272 зв.; ГАРФ. – Ф.9479. – Оп.1. – Д.45. – Л.79–80.

¹⁴ 28 лютого 1948 р., тобто, за тиждень після виходу згаданої постанови, міністр внутрішніх справ СРСР С.Круглов підписав наказ «Про організацію таборів МВС із суворим режимом для утримання особливо небезпечних державних злочинців», а 16 березня 1948 р. з'явився спільний наказ МВС, МДБ і Генеральної прокуратури СРСР із ширшою назвою «Про організацію особливих таборів і тюрем МВС із суворим режимом для утримання особливо небезпечних державних злочинців та про направлення останніх після відбуття покарання у заслання на поселення у віддалені місцевості СРСР під нагляд органів МДБ». Ці накази конкретизували відповідні положення згаданої постанови Ради Міністрів СРСР №416-159 цт від 21 лютого 1948 р. (див.: ГАРФ. – 9479-1-45. – Л.80 об. – 82).

¹⁵ Особливі табори, створені на виконання постанови Ради Міністрів СРСР №416-159 цт від 21 лютого 1948 р., були ліквідовані влітку 1954 р.

¹⁶ ГДА СБУ. – Ф.9. – Спр.16. – Арк.270.

союзного уряду перелік осіб переходив із документа в документ та впродовж 1948–1953 рр. залишався орієнтиром для карально-репресивних органів. До речі, саме поняття «особливо небезпечні державні злочинці» вперше запроваджувалося у радянську «правову» систему низкою лютневих 1948 р.¹⁷ законодавчо-нормативних актів та відомчих приписів, що регламентували їх реалізацію. Утім, ані цей, ані інші документи не розтлумачували самого поняття. Було зрозуміло, що до цієї досить широкої категорії віднесено всіх, хто, незважаючи на те, що вже відбув покарання (чи навіть досі перебував у місцях позбавлення волі – *Т.В.*) за найбільш «небезпечні контрреволюційні злочини» або через «антирадянський характер» своїх дій продовжують становити небезпеку для радянського ладу. Інакше кажучи, практично всі, хто притягнувся до кримінальної відповідальності за ст. 58 КК СРСР (54 КК УРСР)¹⁸. Указана група осіб, засуджених до позбавлення волі, підлягала виокремленню з-поміж інших із метою посилення їх кримінального репресування після відбуття покарання.

Контингенти особливих таборів (особлаїв) належало повністю ізолювати (зокрема, і в робочих зонах) від решти в'язнів. Із вільнонайманих у ці зони дозволялося допускати тільки «перевірених» робітників. Як житлові, так і робочі зони мали бути влаштовані таким чином, щоби повністю виключити можливість утеч. У житлових зонах запроваджувався режим, близький до тюремного (ґрати на вікнах, наглухо зачинені у нічну пору бараки, сувора заборона залишати їх у неробочий час). Норма житлової площі на одного в'язня була вдвічі меншою, ніж у «звичайних» виправно-трудовах таборах. «Особливо небезпечних державних злочинців», кинутих до особливих таборів, приписувалося використовувати на важких роботах. Варту в цих новостворюваних місцях позбавлення волі відтепер несла не воєнізована охорона, як це було раніше, а конвойні війська.

Пункт 6-й постанови приписував: осіб зазначених вище категорій після відбуття покарання в особливих таборах відразу відправляти у заслання – на місця поселення в Тюменській, Омській, Новосибірській, Томській, Іркутській областях; Красноярському й Алтайському краях; Якутській, Бурят-Монгольській і Комі АРСР; районах Колими, Далекого Сходу; Павлодарській, Акмолинській, Кокчетавській, Північно-Казахстанській, Кустанайській, Актюбінській, Західно-Казахстанській, Гур'євській, Південно-Казахстанській, Джамбульській, Карагандинській і Кзил-Ординській областях Казахської РСР. Колишнім в'язням «великодушно» дозволялося

¹⁷ У відповідному розділі проекту Кримінального кодексу СРСР, підготовка якого розпочалася влітку 1946 р. (проте, він так і не був ухвалений), уже вживалося визначення «особливо небезпечні державні злочинці». Реально інститут особливо небезпечних державних злочинців отримав свій подальший розвиток лише у законі про кримінальну відповідальність про державні злочини від 25 грудня 1958 р.

¹⁸ 25 лютого 1948 р. заступник міністра внутрішніх справ СРСР Б.Панюков, вірогідно, не надто покладаючись на кмітливості своїх підлеглих, які працювали у місцях позбавлення волі, розтлумачив їм, кого слід включати до списків «особливо небезпечних державних злочинців», дещо розширивши положення урядової постанови за рахунок засуджених за ст. 59 КК РРФСР («особливо небезпечні злочини проти порядку управління») та окремими пунктами ст. 193 («військові злочини») (див.: Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України. – Ф.45. – Оп.1. – Спр.226. – Арк. б/н).

самостійно обирати будь-яке місце проживання серед перелічених місцевостей (за винятком крупних міст Новосибірськ та Іркутськ), працювати за фахом, а також викликати до себе родини, працевлаштовуючи їх. Представникам радянської влади на місцях наказувалося усіляко сприяти у цьому колишнім ув'язненим.

Для відбору невільників, які підлягали переводу в особливі табори й тюрми, у виправно-трудових таборах та в МВС СРСР у Москві було створено спеціальні комісії, котрі мали здійснювати ретельну селекцію в'язнів¹⁹.

І, нарешті, крім згаданих вище документів, 21 лютого 1948 р. Президія Верховної Ради СРСР під грифом «Не підлягає публікації» ухвалила ще один – найбільш антигуманний та протиправний указ – «Про направлення особливо небезпечних державних злочинців після відбуття покарання у заслання на поселення у віддалені місцевості СРСР»²⁰. Цей законодавчий акт позбавляв сподівань на людське життя багатьох громадян, оскільки, як і постанова Ради Міністрів СРСР №416-159 цт, приписував «усіх, хто відбуває покарання у тюрмах і особливих таборах, [...] учасників антирадянських організацій і груп, націоналістів [...], які становлять небезпеку за своїми антирадянськими зв'язками й ворожою діяльністю (тут і далі курсив мій – Т.В.), після відбуття терміну покарання направляти за призначенням МДБ у заслання» в райони Колими, Далекого Сходу, Красноярський край, Новосибірську область і Казахську РСР.

Крім згаданих осіб, вищий законодавчий орган СРСР зобов'язував союзне МДБ направити у заслання на поселення перерахованих вище «державних злочинців», які вже відбули покарання за політичними статтями та були звільнені з виправно-трудових таборів і тюрем із часу завершення Великої Вітчизняної війни. Цих осіб наказувалося відправляти у заслання за рішенням позасудового органу – Особливої наради при МДБ СРСР, яка мала неабиякий досвід у цій справі²¹. Привертає увагу той факт, що Президія Верховної Ради СРСР усіх людей, які вже відбули покарання,

¹⁹ Ці «селекційні» структури почали свою роботу лише 1 червня. До середини місяця вони розглянули протоколи на 21 700 осіб, з яких відправці в особливі табори підлягало 12 178, а переведення до таборів розпочалося у червні – липні 1948 р. На 1 січня 1949 р. у семи особливих таборах перебувало 115 319 засуджених особливого і 19 317 осіб загального контингенту, що було порушенням постанови Ради Міністрів, яка забороняла утримання у новостворюваних та реформованих таборах в'язнів різних категорій. За даними системи ГУЛАГ, у згаданих місцях позбавлення волі утримувалося «8,7% засуджених за шпигунство, 1,6% – за диверсії, 2,7% – за терор, 0,5% – становили троцькісти, 0,1% – представники правих партій, 0,05% – колишні меншовики, 0,03% – есери, 0,02% – анархісти, 40,8% – націоналісти, 14% – учасники інших антирадянських організацій і груп, 31,2% – особи, що становили небезпеку за своїми антирадянськими зв'язками та ворожою діяльністю» (див.: ГАРФ. – Ф.9414. – Оп.1. – Д.1845. – Л.73). У такого роду установах на 1 липня 1951 р. утримувалося 236 523 в'язнів (див.: Там же. – Д.387. – Л.8).

²⁰ ГАРФ. – Ф.7523. – Оп.36. – Д.345. – Л.53–54. Оригінал указу Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р., на відміну від інших законодавчих актів, чомусь підписали також і керівники виконавчої гілки влади – голова Ради Міністрів СРСР Й.Сталін та керуючий справами Я.Чадаєв. Це – своєрідний феномен, оскільки зазвичай подібне не практикувалося. Цей акт було скасовано відповідною директивою того ж таки вищого законодавчого органу СРСР від 10 березня 1956 р. Встановлювалося, що надалі відправлення у заслання може відбуватися лише за вироком судів.

²¹ ГАРФ. – Ф.7523. – Оп.36. – Д.345. – Л.54.

називала «злочинцями». Це свідчило про те, що радянська влада не мала наміру змиритися з їх існуванням.

Не можна не завважити й те, що в указі не прописувалося, на який саме термін згадані у ньому особи відправляються у заслання. Згодом стало зрозуміло, що це було зроблено цілком свідомо, оскільки відсутність такої важливої складової у документі репресивного характеру означала лише одне – довічне покарання...

Отже, цей важливий державний документ, окрім «пересидчиків» – осіб, які змушено продовжували, уже після завершення строку покарання²², перебувати у місцях позбавлення волі або ж потрапляли у заслання, започаткував ще одну категорію жертв радянського політичного терору – «повторників». Це були ті, кого радянська влада вдруге запроторила на Північ СРСР уже після того, як вони повернулися додому після відбуття покарання. Ці та інші колишні в'язні разом поповнили велику армію радянських «мінусників» – людей, котрим після звільнення заборонялося проживати у режимних місцевостях СРСР та ближче 101-го (в РРФСР) і 51-го (в УРСР) кілометра навколо великих промислових центрів і столиць. Характерно, що після виходу 21 лютого 1948 р. низки нормативно-законодавчих документів у відомчому листуванні, як, зрештою, і в побутовому мовленні депортовані селяни й повторно засуджені рішенням Особливої наради при МДБ СРСР називалися узагальнено – «указниками»²³.

І, нарешті, цілком «органічною» складовою пакету нормативно-законодавчих актів, ухвалених радянською владою 21 лютого 1948 р., стала постанова Ради Міністрів СРСР №418-161цт «Про заслання, вислання та спецпоселення»²⁴.

Зрозуміло, що у зв'язку із заповненням місць заслання новим (старим) контингентом «особливо небезпечних державних злочинців» украй необхідно було налагодити надійний догляд за ними, оскільки їх перебування поряд з уже депортованими «покараними народами», а також засланими із Західної України, Білорусії та Прибалтики, створювало ситуацію, що вимагала від тоталітарного режиму особливої уваги. Тому, відповідно до згаданої постанови, робота з адміністративно засланими та виселеними передавалася до відання органів державної безпеки. Передбачалося також створення спеціальних, географічно обмежених, резервацій – районів на Колімі, півночі Красноярського краю, Новосибірської області та в Казахській РСР, де концентрувати всіх висланих та засланих зі встановленням для них більш суворого режиму. Для

²² Прецедент насильницької пролонгації перебування у місцях позбавлення волі або поблизу них, як і сам термін «пересидчики», фіксувався ще у 1941 р., коли під час Великої Вітчизняної війни тих, у кого спливав термін покарання, не відпускали додому, затримуючи спочатку в таборах, а потім – із квітня 1942 р. – в їх безпосередній близькості на правах вільнонайманих.

²³ ГАРФ. – Ф.9479. – Оп.1. – Д.45. – Л.14, 28, 56.

²⁴ Там же. – Ф.9401. – Оп.12. – Д.261. – Л.37. Проект постанови був підготовлений 7 лютого 1948 р. міністрами внутрішніх справ і державної безпеки СРСР С.Кругловим та В.Абакумовим. 9 березня 1948 р. на її виконання за підписом цих посадовців з'явився спільний наказ, який завершувався такими словами: «[...] роботу з адміністративно-засланими й висланими за ворожу діяльність та антирадянські зв'язки, наказуємо міністрам внутрішніх справ передавати [...], а міністрам МДБ прийняти [...]» (див.: ГАРФ. – Ф.9401. – Оп.12. – Д.261. – Л.37).

організації агентурної роботи та нагляду за цими особливо небезпечними у політичному відношенні особами у згадані регіони планувалося відрядити додатково 600 оперативних працівників міністерства держбезпеки, створивши на Колімі самостійне управління МДБ по Колімському краю²⁵.

Слід зазначити, що якщо репресивні заходи щодо «паразитуючого» селянства в УРСР, як і в інших республіках, почали розгортатися досить оперативно, то інші ухвали від 21 лютого 1948 р., зокрема, ті, що стосувалися «особливо небезпечних державних злочинців» (переведення до особливих таборів і повторне засудження людей, яких уже звільнили з місць позбавлення волі), реалізовувалися не так швидко, як того хотіли б політичні зверхники режиму та їхні підручні. Це пояснювалося передусім тим, що через низку об'єктивних і суб'єктивних факторів надто складно було у стислі терміни виконати всі процедурні кроки, розписані у державних директивних документах та спеціальних приписах МДБ і МВС СРСР.

26 липня 1948 р. В.Абакумов та генеральний прокурор СРСР І.Сафонов, звітуючи про виконання рішення Ради Міністрів СРСР №416-159цт від 21 лютого 1948 р., доповіли, що місця заслання у північних районах Красноярського краю та Новосибірської області, на Далекому Сході і в Казахстані для прийому «шпигунів, диверсантів, терористів, троцькістів, правих, меншовиків, есерів, анархістів, націоналістів, білоемігрантів та учасників інших антирадянських організацій і груп, звільнених після відбуття покарання з таборів і тюрем після завершення Великої Вітчизняної війни» вже підготовлені. У документі подавалися й статистичні дані щодо цих контингентів. Зокрема, зазначалося, що у СРСР виявлено та враховано 45 048 осіб, звільнених після війни з тюрем і таборів, зі згаданих категорій, зокрема шпигунів, диверсантів і терористів – 14 966 осіб, троцькістів, правих, меншовиків, есерів, анархістів і учасників антирадянських організацій та груп – 27 921, націоналістів і білоемігрантів – 2161 особа, які підлягають засланням²⁶.

Важко уявити, як швидко впоралися з таким обсягом статистичної роботи працівники органів державної безпеки, ураховуючи, зокрема, і ту обставину, що велика кількість справ на зазначених осіб зберігалася одночасно і в МДБ, і в МВС²⁷. Однак наприкінці звіту його автори поінформували Й.Сталіна, що вже готовий проект спеціальної директивної вказівки виконавцям на місця, яка б дозволила розгорнути роботу з реалізації операції. Одночасно вони просили санкціонувати розсилку цього документа. Проте впродовж трьох наступних місяців він так і не був схвалений та розісланий.

²⁵ Пропозицію сконцентрувати керівництво всіма особливими таборами у спеціально створеному для цього управлінні у складі ГУЛАГ так і не було реалізовано.

²⁶ Петрушин А. Розыск или сыск [Електронний ресурс]: <http://www.a-pesni.golosa.info/ww2/oficial/tyumen/a-rozysk.htm>

²⁷ 8 березня 1948 р. МВС надіслало на місця розпорядження про подання у двотижневий термін списків усіх кандидатів у повторники, згаданих в указі Президії ВР «звільнених з місць ув'язнення після завершення Великої Вітчизняної війни шпигунів, диверсантів, терористів, троцькістів, правих, меншовиків, есерів, анархістів, націоналістів, білоемігрантів та учасників інших антирадянських рухів і груп». У списки наказувалося включати й осіб, чий термін покарання добігли кінця в роки війни та які були затримані у виправно-трудових таборах до її завершення.

Чи то Й.Сталін розмірковував, чи то репресивна машина десь дала непередбачуваний збій, чи то зміст документа доопрацьовувався – сьогодні це складно встановити. Лише 26 жовтня 1948 р. спільна директива №66/241 цт²⁸ про порядок реалізації ухвал від 21 лютого 1948 р. за підписами міністра державної безпеки СРСР В.Абакумова та генерального прокурора Союзу РСР І.Сафонова була направлена міністрам держбезпеки союзних і автономних республік, начальникам УМДБ країв та областей, начальникам управлінь і відділів охорони МДБ залізниць та водних басейнів, прокурорам республік, областей, військовим прокурорам округів і військ МВС²⁹.

Цей документ становить надзвичайний інтерес із погляду вивчення сталінського терору. За езуйтським змістом, цинізмом та насиченістю кричуще протиправними положеннями він перебуває в одному ряду з уже згаданими директивами НКВС СРСР №00447 від 30 липня 1937 р. та №00486 від 15 серпня 1937 р., що оголошували полювання не лише на дійсних та уявних противників радянської влади, а і членів їхніх родин. Можна з упевненістю стверджувати, що ця директива за своїм правовим нігілізмом навіть перевершувала згадані приписи.

Більшість положень документа №66/241 цт була запозичена з постанови Ради Міністрів СРСР та указу Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р. щодо повторного покарання «особливо небезпечних державних злочинців». Передусім наказувалося арештовувати всіх пересидчиків – осіб із категорії «політичних злочинців», які вже відбули свої терміни покарання, але були затримані під час війни до її завершення у таборах і тюрмах. Такі ж заходи приписувалося застосовувати до тих, кому після звільнення пощастило повернутися додому.

Упадає в око, що директивою від 26 жовтня 1948 р. виконавцям без жодних застережень наказувалося оформляти арешт «у встановленому законом порядку (!), висуваючи обвинувачення відповідно до складу злочину, за який вони відбували покарання у таборах та тюрмах», а слідство вести у напрямі «виявлення антирадянських зв'язків та ворожої діяльності». Звинувачувальна тональність усіх положень документа говорить про те, що слідчому належало оперативно «накопати» фактів, аби знову запроторити за ґрати людей, уже заздалегідь внесених до списків.

Далі у директиві містилася ремарка, яка доводила, що її автори відверто декларували порушення всіх існуючих правових норм: «Якщо у процесі слідства таких даних (тобто, про антирадянські зв'язки й ворожу діяльність – Т.В.) виявлено не буде, справи направляти до Особливої наради при МДБ СРСР для застосування до арештованих заслання на поселення відповідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р.». Знову ж приписувалося справи оформляти у «встановленому законом порядку», додаючи копії вироків суду, «трійок», Особливої наради й детальні архівні довідки до них³⁰.

²⁸ За вказівкою ЦК КПРС, директиву від 26 жовтня 1948 р. було скасовано 16 липня 1954 р.

²⁹ ГАРФ. – Ф.8131. – Оп.38. – Д.485. – Л.156–159.

³⁰ Там же. – Л.157.

У такий дикунський, але цілком звичний для сталінської Феміди спосіб величезна кількість абсолютно безправних перед свавіллям каральних органів людей прирікалася на довічне спокутування невчинених (!) гріхів.

Щоправда, директива «поблажливо» дозволяла людям, удруге засудженим ні за що, брати з собою у заслання теплі речі та викликати до себе родичів. Окремим пунктом місцевим органам віддалених місцевостей, куди запроторувалися повторники, наказувалося всіляко сприяти возз'єднанню родин у тих мало придатних для життя районах. Отже, дружини та діти «паразитуєчого й нетрудового» селянства, повторників, а також тих в'язнів, які після таборів направлялися у заслання, стали бажаними для радянської влади «вільними поселенцями». Цілком очевидно, що цей крок був продиктований аж ніяк не гуманістичними міркуваннями, а намірами навічно затримати всіх засланих у північних районах СРСР, прагненням до насильницької асиміляції великих груп населення та цілих народів, які мали б обживати доти дикі місця. Дружини, які приєдналися до своїх чоловіків, утворили досить чисельний загін «декабристок» тоталітарної доби. Ці змучені тривалою розлукою жінки (іноді без дітей, іноді – разом із ними) ділили стражденну долю нарівні зі своїми чоловіками.

Слід зауважити, що ще до появи спільної директиви МДБ та прокуратури СРСР №66/241 цт чимала кількість родичів осіб, термін позбавлення волі котрих добіг кінця ще у роки Великої Вітчизняної війни або після неї, не дочекавшись своїх близьких, наважувалися писати відповідні звернення до прокуратури. Реагуючи на такі листи, заступник прокурора Української РСР у спецсправах С.Шугуров 30 серпня 1948 р. надіслав запит до союзної прокуратури, в якому просив розтлумачити, як відповідати на скарги згаданих громадян, котрі порушували цілком слушне питання: чому їхніх близьких після відбуття терміну покарання не відпускають додому? Посадовець бідкався, що він, мовляв, знає причину такого стану речей, оскільки направлення на поселення у віддалені місцевості країни регламентоване постановою Ради Міністрів СРСР від 21 лютого №416-158 цт, але прокуратура УРСР «не може давати відповіді скажникам такого характеру»³¹. Вірогідно, вископоставлений юрист усвідомлював незаконність подібних санкцій, тому й наважився викласти подібне застереження та просив поради, як реагувати на подібні скарги.

Натомість союзні зверхники відомства, яке за своїм призначенням мало б гарантувати дотримання закону, докорів сумління не відчували. Вони керувалися вказівками «згори» та були переконані, що «ворогів народу» і надалі слід надійно ізолювати. Тож їх без жодних вагань переводили у статус пересидчиків та повторників. А допитливого працівникові республіканської прокуратури С.Шугурову 10 вересня 1948 р. вказали, що відповідати треба без жодних пояснень мотивації: «Та чи інша особа відправлена після відбуття покарання на поселення»³². Отже, маючи сумний досвід 1930-х рр., родичі ув'язнених надалі вважали за краще не

³¹ ГАРФ. – Ф.8131. – Оп.37. – Д.4205. – Л.1.

³² Там же. – Л.2.

виявляти підвищеного інтересу, а, задовольнившись тим, що їхні близькі живі, або вирушали слідом за ними у місця заслання, або терпляче чекали, сподіваючись на кращу долю.

МДБ УРСР розпочало роботу з повторного репресування, як і належало, зі складання списків осіб, котрі були віднесені до категорії «особливо небезпечних державних злочинців». На цій первинній ділянці роботи якраз і стали у пригоді проскрипційні переліки на троцькістів, анархістів, правих та інших «опозиціонерів», складені в республіці раніше – на виконання директиви МДБ СРСР №147 від 26 червня 1947 р. Тим більше, що реалізація згаданого припису зі «знешкодження» залишків партійної опозиції й того, що з'явилося вже у жовтні 1948 р., спеціальною вказівкою союзного керівництва держбезпеки у квітні 1949 р. об'єднали у спільну масштабну операцію³³.

Слід зауважити, що наступний крок операції з повторного засудження «особливо небезпечних державних злочинців» – аналіз матеріалів їх справ, які зберігалися в архівах міністерства внутрішніх справ та державної безпеки, наштовхнувся на вже звичні для тієї доби непорозуміння між МВС і МДБ. Органи внутрішніх справ барилися з передачею їх до відповідних підрозділів держбезпеки, за що неодноразово отримували від них роздратовані листи. Ця ланка підготовчої роботи розтягнулася в УРСР майже на рік.

На відміну від республіканського МДБ, значно оперативніше впоралися з повторним репресуванням колишніх «ворогів народу» регіональної структури цього відомства у віддалених місцевостях СРСР, де п'ятирічний термін поселення відбували колишні в'язні, позбавлені прав. Гулагівське керівництво оперативно перевело своїх учорашніх підопічних із категорій пересидчиків та мінусників до повторників. Щоправда, цю ділянку роботи їм довелося об'єднувати з «просіюванням» в'язнів, оскільки саме у цей час у системі ГУЛАГ активно працювали спеціальні комісії, які відбирали «особливо небезпечний контингент» для переведення у щойно створені особливі табори та тюрми.

Вірогідно завдяки саме цим «передовикам» навесні 1949 р. В.Абакумов доповів Й.Сталіну, що на виконання спільної директиви МДБ та прокуратури СРСР від 26 жовтня 1948 р. станом на 15 березня 1949 р. органи державної безпеки заарештували й направили у заслання 12 081 особу (з 45 048, віднесених до категорії «особливо небезпечних державних злочинців», яких було звільнено з таборів та в'язниць із часу завершення Великої Вітчизняної війни до видання указу Президії Верховної Ради СРСР щодо повторників)³⁴.

Таких показників дійсно не вдалося б досягти іншим шляхом, оскільки в радянській Україні, як і в інших республіках СРСР, операція з повторного репресування людей, котрі вже відбули своє покарання, на початку того року лише почала розгортатися, про що свідчили досить скромні звіти з місць. Так, МДБ УРСР прозвітувало до Москви, що після ухвален-

³³ ГДА СБУ. – Ф.3. – Оп.195. – Т.5. – Арк.247.

³⁴ Лазарев В. Деятельность органов государственной безопасности СССР в послевоенный период (1945–1954 гг.) [Електронний ресурс]: <http://bg-znание.ru/article.php?id=347605>

ня рішення щодо одночасної реалізації двох директив (№147 та №66/241) у 1948 р. виявлено 451 особу з колишніх т.зв. партійних опозиціонерів та заарештовано 119 осіб, серед яких питому вагу становили представники антибільшовицьких партій³⁵. Стосовно них здійснювалася оперативна робота, яка проходила, на думку союзного міністерства держбезпеки, досить повільно. Одержавши накачку з Москви, начальник 5-го управління МДБ УРСР Ф.Цветухін 5 липня 1949 р. розіслав в обласні управління свого відомства телеграму, в якій вимагав інтенсивніше працювати й у звітності чітко відділяти дані про хід виконання директиви МДБ СРСР №147 по «українських антирадянських політпартіях» – УСДП, УПСР, УКП і боротьбистах, а, подаючи загальну цифру заарештованих, обов'язково окремим рядком виділяти тих, хто підпадав під директиву №66/241 цт³⁶.

Досягти темпів репресій, яких вимагала Москва, республіканському 5-му управлінню так і не вдалося. Наприкінці вересня 1949 р. до МДБ СРСР з УРСР надійшов невтішний звіт, що по лінії згаданого підрозділу в республіці було виявлено 1263 особи, звільнені після завершення Великої Вітчизняної війни з місць позбавлення волі. Із них заарештовано лише 21 особу³⁷.

Щоправда, узагальнена статистика МДБ УРСР, яка включала «досягнення» всіх підрозділів цього відомства, була значно вищою. Не наводячи наразі цифри зі щодаєчних звітів республіканського міністерства державної безпеки на ім'я В.Абакумова, доречно подати показники реалізації операції, санкціонованої приписами від 21 лютого 1948 р. щодо повторних репресій, із розривом в один рік (за листопад 1949 р. та 1950 р.), які дозволяють дійти певних узагальнень:

Хід реалізації операції з повторного репресування «особливо небезпечних державних злочинців» в УРСР³⁸

Дата	Загальна кількість виявлених осіб	Із них проживають в УРСР	В інших регіонах СРСР	Оголошено у розшук	Заарештовано	Завершене слідство	Вирішено не приятигати ¹	Виявлено померлих ²
15 листопада 1949 р.	6036	2407	546	1883	1194	1021	911	1120
15 листопада 1950 р.	14 198	3428	1446	2088	1704	1616	1533	6841

Примітки:

- У деяких звітах зазначали: «Не застосовувати директиву №66/241 цт».
- У звітах іноді формулювали так: «Виявлено померлих та арештованих за іншими справами».

³⁵ ГДА СБУ. – Ф.3. – Оп.162. – Спр.1. – Арк.8.

³⁶ Там само. – Оп.188. – Спр.3. – Арк.124–125.

³⁷ Там само. – Оп.162. – Спр.1. – Арк.21; Оп.195. – Т.4. – Спр.1. – Арк.188.

³⁸ Табл. складено за: Там само. – Оп.195. – Т.4. – Спр.1. – Арк.117–129, 198–199, 202, 221–222, 254; Оп.195. – Т.5. – Спр.1. – Арк.98–201.

Поверховий аналіз наведених даних, порівняно з репресивною статистикою доби Великого терору, начебто й не вражає. Утім, якщо уважніше поставитися до цих цифр, стає очевидним, що безпрецедентні масові протиправні репресії, санкціоновані у лютому 1948 р., насправді були незбагненно трагічнішими, ніж це може видатися на перший погляд.

Якщо взяти до уваги загальну кількість «виявлених» в УРСР кандидатів у повторники (за даними на 15 листопада 1949 р. – 6036 осіб), звільнених після війни, і порівняти її з союзною цифрою, наведеною в доповідній від 26 липня 1948 р. (45 048 осіб), може здатися, що частка українських представників категорії «особливо небезпечних державних злочинців» не надто значна. Утім, ураховуючи ту обставину, що загальна кількість осіб, виявлених у СРСР (за обліками МДБ) зі згаданої категорії, залишалася незмінною і в листопаді 1950 р., то стає очевидною неухильна, більше, ніж удвічі зростаюча динаміка числа потенційних повторників – вихідців з України (за даними на 15 листопада 1950 р. – 14 198 осіб).

У жодному разі не слід спрощено сприймати досить оманливе співвідношення цифр графі «Зарештовано» – 1194 і 1704. Складається враження, що впродовж календарного року було повторно позбавлено волі лише 510 осіб. Але якщо додати 1616 осіб, стосовно яких уже було завершено слідство, і вони чекали формальних вироків у тюрмах різних регіонів України, а також тих, кого оголосили у розшук, оскільки вони, маючи сумний досвід, селилися якомога далі від режимних територій, то число приречених на повторне протиправне засудження стрімко зростає. Варто врахувати й досить солідну чисельність «політичних», згаданих у відповідній графі звітності як «померлих». До загальної кількості слід додати й тих українців, котрі потрапили до числа повторників, перебуваючи у статусі пересидчиків та мінусників.

Здійснивши такі нехитрі й дуже умовні підрахунки, стає очевидним, що дійсний діапазон повторних репресій був незрівнянно масштабнішим, ніж це може здатися. Тим більше, що з матеріалів багатьох слідчих справ, звітів республіканського міністерства державної безпеки до МДБ СРСР і списків, котрі склалися на кандидатів у повторники, впливає, що кампанія повторного засудження перебувала у своїй активній фазі впродовж 1949–1951 рр. Після арешту В.Абакумова (12 липня 1951 р.) вона почала згасати. Хоча О.Солженіцин у своїй широковідомій праці, згадуючи масштабні сталінські репресивні заходи повоєнної доби, з гіркою писав саме про перші два роки після появи відповідного указу Президії Верховної Ради СРСР: «1948–1949 роки ознаменувалися небувалою навіть для сталінського неправосуддя трагічною комедією “повторників”. Так називали мовою ГУЛАГу тих нещасних недобитків 1937 р., кому вдалося пережити неможливі, стражденні 10 років... Але якась фантазія (або стійка злостивість, або ненаситна мстивість) штовхнула генералісимуса-переможця дати наказ: усіх цих калік саджати знову, без нової провини!.. І всіх їх приходили брати. Їх брали з тією ж лінивою втомою, з якою йшли й вони. Вони ж бо знали все задалегідь – весь хресний шлях. Вони не запитувати: “За що?”, і не говорили близьким: “Повернусь”, вони одягали брудніший одяг, насипали

у табірний кисет махорки та йшли підписувати протокол. (А він був всього один: “Це ви зробили?” – “Я.” – “Отримайте ще десять”)³⁹.

Найбільш влучно з погляду права практику повторного засудження противників сталінського режиму охарактеризував радянський політичний діяч М.Рютін (1890–1937 рр.), котрий сам зазнав цієї лихої долі ще у 1930-х рр.⁴⁰ В одному зі своїх листів (листопад 1936 р.), апелюючи до Президії ЦВК СРСР з-за ґрат, він у відчаї зауважив: «Жодне кримінальне законодавство, починаючи з римського права і аж до наших днів, у всіх країнах, у тому числі й радянське кримінальне законодавство, не допускає притягнення до відповідальності та покарання злочинця два рази за один і той самий злочин, хоча би вдруге й під іншою назвою. Сам факт повторного притягнення мене до відповідальності за той же злочин, за який я відбув майже п'ятирічне ув'язнення, за ті ж самі “документи” або окремі їх місця й за ті ж наслідки їх розповсюдження є жахливим. Історія судових процесів і каральної політики Європи та Америки впродовж останніх століть не знає подібного жахливого випадку, безправного, зв'язаного по руках та ногах, наглухо закритого від зовнішнього світу й безвинно переслідуваного в'язня»⁴¹. Цілком слушні застереження М.Рютіна у переддень Великого терору нікого не збентежили на радянському політичному Олімпі. Основні постулати права з такою ж легкістю ігнорувалися й у повоєнний час.

До числа повторно засуджених за той самий політичний «злочин» потрапила велика кількість відомих представників української інтелігенції. Серед них була й znana українська письменниця Зінаїда Тулуб, яка за «участь у контрреволюційній есерівській організації» вже відсиділа свій 10-річний строк у місцях позбавлення волі. У грудні 1948 р. вона знову опинилась у полі зору органів держбезпеки й 16 травня 1950 р. їй був оголошений вирок Особливої наради при МДБ СРСР – «за належність до антирадянської есеро-меншовицької організації» заслати на поселення у Кокчетавську область Казахської РСР⁴². Ретельно вишукували для повторного репресування й родичів «керівників націоналістичного підпілля» в радянській Україні, репресованих ще у 1930-х рр. До цього кола, окрім інших, потрапила й рідна сестра П.Любченка разом зі своїм чоловіком М.Швидким. Восени 1949 р. після арешту їм обом інкримінували те ж саме – мовляв, «підтримували близькі зв'язки» з «керівником та учасником націоналістичного підпілля на Україні – Любченком П.П. та Любченком А.П.», додавши, що після відбуття покарання згадані особи продовжують «висловлювати антирадянські судження націоналістичного характеру серед свого оточення»⁴³. До поля зору каральних органів потрапили всі родичі Л.Троцького (двоюрідна сестра,

³⁹ *Солженицын А.* Архипелаг ГУЛАГ. 1918–1956. Опыт художественного исследования: В 3 т. – Кемерово, 1990. – Т.1. – С.85.

⁴⁰ 10 січня 1937 р. Військова колегія Верховного Суду СРСР, застосувавши надзвичайний закон від 1 грудня 1934 р., без участі обвинувачення та захисту засудила М.Рютіна до вищої міри покарання; розстріляний того ж дня в будівлі ВКВС СРСР; повністю реабілітований лише 1988 р.

⁴¹ Цит. за: *История сыска в России: В 2 кн. – Кн.2. – Минск, 1996. – С.483.*

⁴² ГДА СБУ. – Ф.3. – Оп.195. – Т.3. – Арк.156–157.

⁴³ Там само. – Т.4. – Арк.221–222.

дружина двоюрідного брата, племінники) на прізвище Бронштейн, котрі опинилися після війни в Миколаєві. Усіх, хто у минулому спілкувався з «ворогом народу» Ґ.Зинов'євим, в УРСР виявили за старими обліками та взяли в «оперативну розробку»⁴⁴.

Коли з Москви до України вчергове полетіли гнівні докори щодо темпів повторного репресування «особливо небезпечних державних злочинців», аби догодити союзному керівництву тут почали повторно карати не лише відомих колишніх дійсних чи уявних опозиціонерів, а й звичайних робітників та селян, які за свої інспіровані у надрах НКДБ «злочини» відбували покарання й звільнилися після війни. Як правило, нових справ проти них не порушували, а засуджували за минулими. Іноді додавали до звинувачень матеріали про те, що та чи інша особа «не роззбрїлася», продовжує «публічно висловлювати погляди», відмінні від офіційних, стосовно внутрішньої та зовнішньої політики СРСР, керівництва країни.

Особливій нараді при МДБ СРСР, куди слідчі передавали нашвидкуруч сфабриковані справи, залишалося лише автоматично оформляти рішення щодо безтермінового заслання на поселення, як це й приписувалося указом Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р. Ситуація, коли вища законодавча влада держави наділяла правом чинити беззаконня позасудовий орган, для того часу була нормою, а не винятком.

Скільки всього мешканців України потрапило під нищівні репресії, санкціоновані державними ухвалами від 21 лютого 1948 р., сьогодні встановити складно. Досі практично відсутнє точне число українців, переведених до новостворених особливих таборів ГУЛАГ. Це ж стосується і повторників. Є лише приблизні дані стосовно селян республіки, депортованих у віддалені місцевості СРСР.

Встановлення всіх жертв сталінського терору – вкрай важлива справа, але цілком очевидне й те, що навіть абсолютно точна статистика не здатна передати всієї глибини трагедії, породженої новим обертом машини репресій у повоєнну добу. Та й хіба у цифрах справа, коли в кожного, хто потрапляв до цієї м'ясорубки, була своя, окрема, зламана доля?! Чимало українських родин до сьогодні пам'ятають те моторошне свавілля.

Якщо масові депортації селянства не були новиною для системи державного терору радянського зразка (до речі, так само, як і бажання створити особливі гулагівські резервації⁴⁵ для «німецько-фашистських злочинців [...], шпигунів, зрадників Батьківщини з числа радянських громадян» ще під час Великої Вітчизняної війни), то рішення щодо повторного репресування десятків тисяч осіб, які вже відбули своє покарання, не мало аналогів

⁴⁴ Там само. – Т.3 – Арк.59–66.

⁴⁵ Указом Президії Верховної Ради СРСР від 19 квітня 1943 р. було відроджено сумновідому ще з дореволюційних часів каторгу – але тепер уже для «німецько-фашистських злочинців [...], шпигунів, зрадників Батьківщини з числа радянських громадян». Наказувалося створити спеціальні табірні відділення та виправно-трудова табори. Утім, тоді це намагання у повному обсязі реалізоване не було. Відтак, обґрунтовуючи необхідність створення особливих таборів і тюрем у 1948 р., очільники радянської держави та функціонери карально-репресивних органів неабияк переймалися з приводу невиконання своїх давніших задумів, прагнучи тепер якомога ефективніше й оперативніше впоратися з цим завданням.

ані у вітчизняній, ані у світовій історії. Воно також не мало жодних юридичних та інших підстав, було грубим порушенням принципів правосуддя й конституційних прав громадян, свідченням беззаконня та правового нігілізму влади. Сам задум здійснення такої акції, послідовна підготовка до неї, складові та нюанси її реалізації фактично мали характер пролонгованої у часі до безкінечності помсти, хворобливої манії на кшталт «вороги не роззброїлися», суперечили основним принципам права та демонстрували повне ігнорування сталінським режимом будь-яких моральних і загальнолюдських цінностей.

Нормативно-законодавчі акти, ухвалені у лютому 1948 р., кинули у вир випробовувань величезну кількість мешканців радянської України. Це був не спонтанний, а добре підготовлений крок. Провідники сталінського режиму вирішили у такий спосіб не лише «очистити» суспільство, забезпечивши собі дальше безхмарне правління, а й нагадати – державний терор не пішов у небуття після лиховісних 1930-х рр.

The article analyses causes and effects of the another surge of Stalin's terror approved by regulations (issued on the same day – February 21, 1948). Considered upon these documents exposed in the archives of Russian Federation and Ukraine the unlawful novations of soviet power in the punitive repressive practice. Practice, in particular repeat conviction of wide range of people served a term for the political prosecution, detention or transfer people listed as «specially dangerous national offenders» to newly built special camps GULAG.

Т.Г.РЕНДЮК*

ПРИКОРДОННЕ ТА РЕГІОНАЛЬНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО МІЖ УКРАЇНОЮ Й РУМУНІЄЮ З ПИТАНЬ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН

У статті розкривається процес становлення та особливості українсько-румунського співробітництва в усіх сферах на рівні прикордонних адміністративно-територіальних одиниць нашої країни та Румунії. Особливо акцентується на ролі «Карпатського євро регіону» та євро регіонів «Верхній Прут» і «Нижній Дунай» в оптимізації міжетнічних стосунків у прикордонних районах і збереженні етнічної ідентичності української меншини в Румунії та румунської – в Україні.

Досвід розвитку міжетнічних відносин в Україні та у сусідніх державах, як і весь світовий набуток із цього питання, демонструє, що єдиним реальним способом, що дає можливість розв'язати проблеми й суперечності в сфері національних меншин, є не конфронтація та розмежування, недовіра і ворожість, а демократичний шлях, заснований на рівноправності, законності, діалозі, співпраці, довірі й взаємодопомозі сторін.

Вступ постсоціалістичних країн до Ради Європи, а особливо процес розширення Європейського Союзу на схід разом із формуванням регіональних та субрегіональних інтеграційних об'єднань у Центральній та Східній частині континенту привели до виникнення нових можливостей для вирішення питань міжетнічних відносин і співпраці, однією із форм котрих стало поширення досвіду формування євро регіонів на території колишніх держав Варшавського договору. При цьому важливим уявляється той факт, що для цього широко використовувався позитивний досвід країн Західної Європи щодо створення таких об'єднань.

Процес регіоналізації, що відбувався на континенті завдяки спеціалізації виробництва й ринковій конкуренції, а також розвиток європейської інтеграції стали сприйматися як взаємодоповнюючі та водночас протилежні за впливом явища. Об'єднати позитивний ефект обох процесів частково вдалося завдяки транскордонному співробітництву, котре почало здійснюватися зокрема через створені євро регіони. Таким чином, вони стали специфічним територіальним інструментом реалізації принципів європейської інтеграції й водночас свідченням повернення до ідеалу «локальних суспільств», що претендують на певну самостійність. Сучасні євро регіони, хоча в основному засновані за ініціативою «знизу» як прояв зацікавленості прикордонних територій у розвитку взаємовигідної економічної та гуманітарної співпраці, водночас стали елементом формування так званого «нового європейського порядку». Адже ідея інтеграції континенту практично реалізується двома шляхами: «згори» – завдяки об'єднанню держав навколо спільних норм і критеріїв

** Рендюк Теофіл Георгійович – кандидат історичних наук, заступник директора Департаменту зв'язків із закордонним українством та культурно-гуманітарного співробітництва МЗС України.*

та «знизу» – через формування єврорегіонів і просування транскордонної співпраці взагалі як моделі партнерства відповідних територій для їх ефективного соціально-економічного й культурно-гуманітарного розвитку.

Визначення ролі та перспектив транскордонного співробітництва в контексті розширення ЄС пов'язане з відповідною політикою України, де воно із самого початку розглядалося як частина євроінтеграційного курсу держави, починаючи з кінця 90-х рр. минулого століття. Відповідно до Національної програми інтеграції України до ЄС, схваленої у вересні 2000 р., регіональний і місцевий рівень стали осередками практичної реалізації цієї діяльності. Серед пріоритетів регіональної співпраці територій України на 2000–2007 рр. було визначено формування економічно конкурентоспроможних об'єднань на її західному кордоні, створення спільних з європейськими партнерами фондів, асоціацій, проектів, укладення нових угод для розбудови правової бази співробітництва, побратимство міст та взагалі координація соціально-економічного й екологічного розвитку прикордоння. В постанові Кабінету Міністрів України «Про деякі питання розвитку транскордонного співробітництва і єврорегіонів» від 29 квітня 2002 р. підкреслювалася необхідність встановлення взаємовигідних зв'язків із сусідніми державами, узгодження її законодавства, чинного у цій сфері, із міжнародними стандартами. Проте суттєвим недоліком цього документа було те, що він не визначав конкретні організаційні та фінансові інструменти для стимулювання подібної діяльності. Наприклад, для західних областей України, котрі безпосередньо межують з державами Центральної Європи, згадана вище Національна програма визначила серед пріоритетів розвитку міжрегіональної співпраці будівництво пунктів перетину кордону і відповідної інфраструктури, укладення нових транскордонних угод, розвиток мереж центрів підтримки підприємництва за участю закордонних партнерів. Разом із тим не було вироблено механізму співфінансування цієї діяльності з державного бюджету, що перетворювало ці національні пріоритети на декларативні й не сприяло загальній реалізації програми в цілому.

Тому деякі місцеві органи влади українського прикордоння вирішили стимулювати відповідну співпрацю шляхом розробки власних регіональних програм. Ідеться, насамперед, про Закарпатську обласну раду, яка 27 грудня 2002 р. схвалила Програму розвитку транскордонного співробітництва, серед пріоритетів якої була розробка разом із партнерами із сусідніх територій Польщі, Словаччини, Угорщини та Румунії Стратегії розвитку транскордонного співробітництва у Карпатському регіоні на 2003–2011 рр., що стала основою для залучення ресурсів не лише з державних і місцевих бюджетів, а й із фондів та програм ЄС. Наприклад, розробка її співфінансувалася Європейською комісією в рамках проекту TACIS CBC. Зазначена програма також визначала завдання й вирішувала питання щодо підвищення фахового рівня державних і муніципальних службовців, які працювали у сфері транскордонного співробітництва, з метою їх підготовки до нових умов взаємодії з партнерами.

Реалізація цих планів стала можливою лише за умов залучення постійного потоку коштів із бюджетів різних рівнів. Це було складним завданням, враховуючи вимоги чинного законодавства, що регулює фінансові ресурси та функціонування органів місцевого самоврядування.

Іншим важливим питанням для загальної оцінки перспектив трансграничної праці став стан правової бази цього процесу. Головним документом, котрий легалізував відповідні відносини, а також сприяв децентралізації прийняття рішень на рівні регіонів і громад, була Європейська рамкова конвенція про трансграничне співробітництво між територіальними общинами або властями (ETS №106, підписана в Мадриді 21 травня 1980 р.), а також два додаткових протоколи до неї, що надавали більших повноважень у розвитку співпраці через кордони. Відповідно до Конвенції трансграничне співробітництво означає будь-які спільні дії, спрямовані на посилення й поглиблення добросусідських відносин між територіальними общинами або властями, котрі знаходяться під юрисдикцією двох або декількох договірних сторін, і на укладення з цією метою необхідних угод або досягнення відповідних домовленостей¹.

Протягом другої половини 1990-х рр., коли чітко визначилися дві різні євроінтеграційні перспективи для держав Центральної та Східної Європи, в тому числі й України, ЄС використовував для стимулювання трансграничної співпраці між ними два відмінні інструменти: програму PHARE-CBC для постсоціалістичних країн-кандидатів і відповідно TACIS CBC на вступ до Союзу для Росії, Білорусії та України. З 1999 р., коли стали визначатися строки приєднання центральноєвропейських держав до ЄС, в Євросоюзі почали розроблятися проекти заміни інструменту PHARE-CBC на INTERREG III, який поширювався на прикордоння власне ЄС, і шляхи узгодження його після нової хвилі розширення союзу за програмою TACIS CBC. Потребу в такій політиці було підтверджено у 2001 р., коли Єврокомісія підготувала оцінку функціонування інструменту TACIS, і серед відповідних рекомендацій зазначила необхідність координації діяльності програм TACIS, PHARE та INTERREG, використання методології спільного програмування трансграничних проектів, їх моніторингу з обох сторін кордону, збільшення обсягів фінансування у рамках програми TACIS².

Проте ефективне використання європейських фінансів для розвитку українського прикордоння ускладнювалося через брак стратегічного підходу серед вітчизняних управлінців до планування і залучення міжнародної зовнішньої допомоги. В Україні лише з часом стала формуватися система внутрішньої оцінки потреб й ефективності її використання, відповідальність за що було покладено на Національне координаційне

¹ European Outline Convention on transfrontier cooperation between territorial communities or authorities. Madrid, 1980, 21 May.

² Notice №2001/C329/01 Special Report №11/2001 concerning the TACIS cross-border cooperation programme together with the Commission's replies (Court of Auditors).

бюро при Міністерстві економіки України. Як результат, повноважні центральні та місцеві органи влади недостатньо володіли цілісною картиною потреб держави, зокрема у сфері транскордонного співробітництва щодо обсягів і предметних форм міжнародної допомоги включно з боку ЄС.

Слід особливо підкреслити, що відповідна праця є однією з можливостей сприяння культурним та міжнародним контактам, оскільки саме території прикордоння є регіонами, де важливим стало налагодження міжетнічної толерантності, виховання спільної європейської ідентичності, уважне ставлення до актуальних проблем національних меншин, котрі відділені від історичної Батьківщини лінією кордону. В цьому контексті важливим є створення умов для сприяння так званому «малому прикордонному руху». Внаслідок підписання ряду угод Україна почала досягати спеціального візового режиму із сусідніми з нею державами Євросоюзу для громадян, які проживають у прикордонній смузі, що створює передумови для відчутного зближення її відповідних регіонів з ЄС. Європейська комісія свого часу розробила конкретні пропозиції щодо стимулювання місцевого руху на нових кордонах союзу, зокрема передбачила можливість перетину їх на основі спеціальних документів³. Пропонувалося запровадити новий порядок переходу їх для населення країн-сусідів, котрі проживають на прикордонній території. Наявність цих документів дозволить громадянам України багаторазово в'їжджати до сусідньої країни – члена Євросоюзу – на чітко визначений строк, але не віддаляючись від кордону більше, ніж на відстань, що визначається в двосторонніх угодах про малий прикордонний рух.

Переговорний процес щодо підготовки до підписання угоди між Кабінетом Міністрів України та урядом Румунії про місцевий прикордонний рух має свою специфіку. У ході двох раундів двосторонніх експертних переговорів (3–4 липня 2008 р. і 12 лютого 2009 р.) сторонам удалося майже повністю погодити текст відповідного проекту угоди. В цілому її підписання стане доказом їх реального прагнення до розвитку добросусідських відносин на користь громадян двох держав, насамперед етнічних українців, які проживають у прикордонній з їх історичною Батьківщиною зоні, та відповідно румунів із Закарпатської й значної частини Чернівецької областей.

Безумовно, розширення ЄС 1 січня 2007 р. за рахунок Румунії та Болгарії, а також перспективи запровадження безвізового шенгенського режиму на його східних кордонах, включно на ці дві країни, сприяють відкритості інтегрованого європейського простору для вільного руху людей, капіталу, товарів і послуг. Водночас таке розширення на практиці стало досить радикальним втручанням у відносини цих держав із східними сусідами, зокрема з Україною. Адже воно викликало загрозу створення «залізної завіси». На перших етапах нові реалії призвели до

³ The Commission Proposes Concrete Measures for Facilitating «Local Traffic» at the Land Borders of the Union, IP/03/1186. Brussels, 2003, 1 September.

різкого зниження рівня контактів між громадянами сусідніх держав, у тому числі тих, котрі впливають на економічну ситуацію. Так, стала тенденція попередніх років до зростання товарообігу між Україною й Румунією дещо пригальмувалася через введення останньою після набуття нею повноправного членства в ЄС нових правил реалізації експортно-імпортних операцій, згідно з вимогами Євросоюзу.

Слід зазначити, що на заході транскордонна співпраця обох країн розвивалася найбільш складно. Однією з причин цього була тривала правова неврегульованість міждержавних взаємин, у тому числі прикордонних. Договір про відносини добросусідства та співробітництва між Україною й Румунією, який створив також певні стимули для розвитку транскордонної співпраці, був підписаний лише 2 червня 1997 р., тобто набагато пізніше, ніж подібні документи укладені з іншими сусідніми державами. Він має особливу роль у контексті створення нормативно-правової бази українсько-румунських транскордонних зв'язків. У статті 8-й, зокрема, наголошується, що сторони «сприятимуть співробітництву між адміністративно-територіальними одиницями обох держав у рамках існуючого, а також новостворюваних єврорегіонів «Верхній Прут» і «Нижній Дунай»⁴. Цей базовий політичний документ створив, таким чином, важливий інструмент регіональної та транскордонної співпраці. Заявивши про створення цих об'єднань, він вніс новизну, котра на той час була нетиповою для такого виду договорів. Він заклав правові основи цьому виду транскордонного співробітництва, щоб згодом його конкретні, специфічні елементи визначалися на рівні місцевих громад і властей, але за підтримки й допомоги центральних органів влади⁵.

Таким чином, єврорегіони «Верхній Прут» та «Нижній Дунай» були ініційовані обома державами як нова форма українсько-румунських відносин. Слід відзначити, що ідея створення згаданих об'єднань належала офіційному Бухаресту. Проте вона викликала занепокоєння у деяких політичних колах Румунії. Так, лідер партії «Об'єднання дако-латинський вибір» М.Друк ще напередодні підписання базового Договору між двома країнами в інтерв'ю газеті «Роминія лібере», торкаючись питання єврорегіону «Нижній Дунай», зокрема, підкреслив: «Це не нова ідея. Якщо згадати, то на початку 60-х років професор Вале розробив проект «Економічного комплексу Нижній Дунай», котрий охоплював південь України, Добруджу, частину Болгарії й Валахії. Це мирна форма захоплення територій шляхом економічної експансії. Сучасні єврорегіони мало чим відрізняються від зазначеного проекту. Українські мафіозні структури комфортабельно розмістяться в таких зонах»⁶.

Однак співпраця областей України і повітів Румунії, яка відбувається понад десять років у галузі економіки, охорони довкілля, освіти,

⁴ Договір про відносини добросусідства і співробітництва між Україною та Румунією // Урядовий кур'єр. – 1997. – 9 червня.

⁵ Aurescu B. Tratatul politic de bază româno-ucraïnean și instituția «Euroregiunilor» // Drepturile omului. – 1998. – №.4. – P.41–43.

⁶ România liberă. – 1997. – 24 mai.

культури, міжнародного туризму та міжнаціональних відносин, спростовує ці «побоювання» представників радикальних кіл сусідньої держави. За даний період налагоджено тісне співробітництво органів внутрішніх справ, прикордонних і митних служб, відкрито велику кількість пунктів спрощеного перетину українсько-румунського кордону, організовано автомобільне й залізничне транспортне сполучення між відповідними регіонами двох країн тощо. Підготовлено відповідні документи щодо співпраці для проектування, будівництва та експлуатації каскаду гідроелектростанцій на прикордонній ділянці р.Тиса тощо. Чимало зроблено для покращення міжнаціональних стосунків у транскордонних регіонах і збереження етнічної ідентичності обох меншин в Україні й Румунії.

Слід підкреслити, що позитивні показники співробітництва в рамках єврорегіонів «Верхній Прут» та «Нижній Дунай» досягнуто насамперед завдяки конструктивній позиції двох сторін. У цьому контексті важливе значення отримало підписання, крім існуючих документів, котрі регулюють транскордонну співпрацю, заяви президентів України, Республіки Молдова і Румунії стосовно тристороннього співробітництва від 3 липня 1997 р., схваленої за підсумками їх дводенної зустрічі в Ізмаїлі. Цьому питанню було присвячено зокрема також дві статті протоколу про співпрацю між урядами трьох держав, підписаного тоді ж. Логічним продовженням цього процесу стала заява президентів України, Молдови та Румунії в Кишиневі про тристороннє співробітництво від 22 жовтня 1998 р.

Питання розвитку міжрегіональної й транскордонної співпраці неодноразово обговорювалися у ході переговорів під час візитів високих посадових осіб, насамперед зустрічей президентів України і Румунії в Одесі (вересень 2002 р.), Чернівцях (червень 2003 р.), Бухаресті (квітень 2005 р. та червень 2006 р.), у Києві та Чернівцях (лютий 2006 р.) і в м. Сігеу-Мармаціей 15 січня 2007 р.

Ця проблематика була у центрі уваги сторін також під час офіційних візитів міністра закордонних справ України до Румунії (лютий 1999 р., лютий 2004 р., листопад 2005 р.) й міністра закордонних справ Румунії в Україну (березень 2005 р.), робочих зустрічей керівників зовнішньополітичних відомств двох держав в Одесі (липень 2006 р.) і низки їх, які відбулися лише протягом 2007 р. на території третіх країн, а саме 1 лютого й 4 грудня в Брюсселі, 28 квітня у Софії під час засідання «Україна – НАТО», 23 травня в Києві у ході самміту ГУАМ та 24 червня в Одесі у рамках Міжнародної конференції «Чорне море між Європейським Союзом і Росією: безпека, енергетика, демократія».

Слід зазначити, що першим єврорегіоном, до складу котрого ввійшли адміністративно-територіальні одиниці обох держав, був «Карпатський», створений 14 лютого 1993 р. Його засновниками стали представники регіонів України, Польщі й Угорщини, які підписали відповідні програмні та статутні документи. Північні повіти Румунії отримали тоді лише

статус спостерігачів, що було зумовлено відсутністю чи недосконалістю на той час законодавства цієї держави, котре мало б визначати повноваження їх у тому, що стосується налагодження зв'язків із регіонами по інший бік кордону. Лише після відповідної реформи в Румунії у 1997 р., а також ратифікації нею Європейської рамкової конвенції про транскордонне співробітництво шість її повітів стали повноправними членами «Карпатського єврорегіону». Географія українсько-румунської співпраці в його рамках охоплює Закарпатську, Івано-Франківську, Львівську і Чернівецьку області, а також повіти Біхор, Ботошань, Гаргіта, Сучава, Марамуреш, Сату-Маре й Салаж із боку Румунії.

Другим єврорегіоном, до складу котрого ввійшли адміністративно-територіальні одиниці як України та Румунії, так і РМ, став «Нижній Дунай». Особливість останнього полягала у тому, що до його складу було включено південно-західні адміністративно-територіальні райони Республіки Молдова. Румунська сторона на той час вбачала в цьому, з одного боку, посилення власних позицій у ході співробітництва з Україною, а, з іншого, отримання реальних можливостей для впливу на ситуацію в південній частині Молдови, що пізніше стало здійснюватися зокрема через заснування у Кагулі філії Ґалацького університету.

14 серпня 1998 р., після річної роботи сторін щодо вивчення національного законодавства трьох держав та визначення основних напрямків співпраці у румунському місті Ґалац було підписано угоду про створення єврорегіону «Нижній Дунай», до складу якого ввійшли Одеська область, чинні на той час райони Вулканешти, Кагул і Кантемір Республіки Молдова й повіти Бреїла, Ґалац та Тулча Румунії.

Останнім після досить складного переговорного процесу, котрий тривав майже три роки, що відображено в низці праць українського дослідника С.Гакмана⁷, 22 вересня 2000 р. став єврорегіон «Верхній Прут», членами якого стали Чернівецька область, Бельцький і Єдинецький повіти Молдови, а також Ботошанський та Сучавський повіти Румунії⁸. Таким чином, ці прикордонні території отримали можливість звернутися до раніше невикористаного потенціалу співпраці з тим, щоб на регіональному рівні знаходити нові ресурси й засоби для реалізації спільних інтересів. Слід зазначити, що гармонізація етнічних взаємин у районах, котрі

⁷ Гакман С. Возможности и перспективы еврорегионов в контексте межгосударственного сотрудничества Украины, Республики Молдова и Румынии // Moldova, România, Ucraina: bună vecinătate și colaborare regională. Materiale ale Simpozionului Științific Internațional (Chișinău, 15–16 octombrie 1998). – Chișinău, 1998. – P.77–90; *Его же*. Сотрудничество приграничных территорий Украины, Республики Молдова и Румынии в контексте европейских интеграционных процессов // Moldova, România, Ucraina și integrarea în structurile europene: Materiale ale Simpozionului Științific Internațional (Chișinău, 15–16 octombrie 1999). – Chișinău, 2000. – P.213–228; Гакман С. Еврорегион «Верхний Прут»: від ідеї до конституювання // Транскордонне співробітництво у поліетнічних регіонах Східної та Південно-Східної Європи: Матеріали наукового симпозиуму 16–17 червня 1999 р. – Чернівці, 1999. – С.105–112; *Його же*. Еврорегион «Верхній Прут» у контексті транскордонного співробітництва // На шляху до Європи. Український досвід єврорегіонів: Проект Київського центру Інституту Схід–Захід. – Чернівці, 2004. – С.133–145.

⁸ Угода про утворення єврорегіону «Верхній Прут» // Поточний архів секретаріату ради єврорегіону «Верхній Прут» (ПА СРЄВІП).

ввійшли до складу єврорегіонів «Верхній Прут» та «Нижній Дунай», повністю відповідає інтересам як населення цих територій, так і національним інтересам України, Румунії, Республіки Молдова, а у широкому контексті – справі подальшого поширення й зміцнення стабільності та добросусідства в Центральній-Східній Європі.

Свого часу привернула до себе увагу мотивація Румунії щодо доцільності створення єврорегіонів «Верхній Прут» і «Нижній Дунай». Як відомо, на завершальному етапі переговорів щодо підписання базового політичного договору між двома державами вона внесла пропозицію відносно включення до його тексту пункту про необхідність їх заснування, мотивуючи це тим, що на прикордонній території України проживає значна кількість етнічних румунів. На думку її дослідника Б.Ауреску, регіональне співробітництво дозволило б створювати програми не стільки економічного характеру, скільки проекти розвитку зв'язків із діаспорою, спрямовані на збереження етнічної, культурної, історичної й мовної самобутності її представників.

Слід враховувати, що єврорегіон «Верхній Прут» належить до тих територій, для котрих характерне культурне розмаїття та спільна історія різних народів, наявність автохтонних етнічних груп, в яких за лінією державного кордону знаходиться історична батьківщина, де основна частина її населення є титульною нацією. Зокрема, у Сучавському і Ботошанському повітах Румунії проживає автохтонна українська меншина – відповідно, 9,5 тис. та 644 особи, а на території Чернівецької області – 114,1 тис. представників румунської⁹. Це підтверджено останніми переписами населення, проведених як в Україні, так і Румунії. При цьому на певних ділянках вони становлять єдиний етнічний масив по обидва боки державного кордону, з одного боку, як національна меншина, а з іншого, – як титульна нація. Прикладом цього є румунська етнічна група Герцаївського, Глибоцького і Сторожинецького районів Чернівецької області та українська – в Ботошанському й Сучавському повітах Румунії. Враховуючи ці обставини, гармонізація міжнаціональних відносин посіла одне з чільних місць серед пріоритетів діяльності структур єврорегіонів «Верхній Прут» і «Нижній Дунай».

Виходячи з цих обставин, у статті 4-й Погодження про створення єврорегіону «Верхній Прут», поряд з іншими головними напрямками, котрі мали реалізовуватися шляхом взаємовигідної співпраці та безпосередніх контактів в єврорегіоні, фігурувало забезпечення й проведення у всіх сферах економічного, соціального і культурного життя повної та дійсної рівності між особами, які належать до національної меншини, й тими, що становлять більшість населення.

Важливо зазначити, що всі адміністративно-територіальні одиниці, які є членами єврорегіону «Верхній Прут», нагромадили певний досвід

⁹ Aurescu B. Op. cit.; Становище румунської національної меншини у Чернівецькій області 2003 р. // Поточний архів МЗС України. – 2003. – С.5.

у розв'язанні проблем міжетнічних відносин; тому його вивчення може бути цінним для партнерів по співробітництву або інших суб'єктів, котрі зацікавлені в такій співпраці. Для цього у структурі об'єднання серед чотирьох органів було створено Робочу комісію із питань розвитку міжрегіональних і міжнаціональних зв'язків, місцевого самоврядування та засобів масової інформації, в якій було представлено адміністративно-територіальні одиниці країн, котрі його утворили. Керівництво цією комісією, як і всіма іншими органами еврорегіону, зокрема радою, здійснюється за принципом ротації. При цьому вона, як й інші відповідні структури, у своїй діяльності має відносну оперативну автономію, що забезпечує більш високий рівень інституціоналізації транскордонної співпраці та є, на думку С.Гакмана, своєрідним гарантом її стабільності, навіть за умови охолодження взаємин в одній із структур еврорегіону «Верхній Прут»¹⁰.

Очевидно, цю нову форму співробітництва прикордонних адміністративно-територіальних одиниць, котрі входять до складу різних держав, слід наповнити змістом реальної співпраці, спільними коротко- та довгостроковими проектами, виробити інституційні засади й нормативну базу взаємодії як представників влади, так і широкої громадськості. При цьому слід враховувати, що міжнаціональні відносини є надзвичайно тонкою та делікатною сферою, котра менш за все піддається директивному регулюванню й потребує постійної уваги, комплексного підходу і врахування впливів різних чинників на етнополітичну стабільність у країнах, які переживають болісний процес змін та пошуку власного шляху до демократії та європейських цінностей.

Прикладом такого співробітництва зокрема став діалог учених і представників влади, котрі взяли участь у Міжнародній науковій конференції «Етнічні взаємини на території еврорегіону «Верхній Прут»», що відбулася за фінансової підтримки Інституту етнічних меншин Карінтії (Австрія) в червні 2001 р. у Чернівцях. Логічним продовженням її стала Міжнародна наукова конференція на тему «Єврорегіони: потенціал міжетнічної гармонізації», яка відбулася в Чернівецькому національному університеті ім. Ю.Федьковича 17–18 квітня 2003 р. У роботі форуму взяли участь дослідники з України, Республіки Молдова, Румунії, Білорусії та Канади. На основі найбільш змістовних доповідей, виголошених на конференції, в 2004 р. було опубліковано однойменну книгу¹¹. Це видання здійснено Буковинським політологічним центром за фінансової підтримки Фонду імені Ф.Еберта. Основну увагу авторів даної збірки наукових статей привернуто до аналізу загальних проблем транскордонної співпраці й значення для цих процесів діяльності новостворених об'єднань, їх ролі у гармонізації міжнаціональних відносин, у

¹⁰ Гакман С. Розвиток міжетнічних взаємин на території еврорегіону «Верхній Прут»: динаміка, реалії та перспективи // Єврорегіони: потенціал міжетнічної гармонізації: Зб. наук. пр. – Чернівці, 2004. – С.180–191.

¹¹ Єврорегіони: потенціал міжетнічної гармонізації. – 256 с.

створенні відповідних умов для збереження етнічної ідентичності відповідних меншин у Румунії та в Україні.

На думку багатьох авторів, діяльність єврорегіонів повинна сприяти тому, щоб прикордонні території перестали бути сферою потенційних конфліктів і відповідно викликати стурбованість політичних еліт та суспільств сусідніх держав. Вони мають перетворитися на сфери ефективного поєднання спільних зусиль, спрямованих на досягнення цілей регіональної й загальноєвропейської безпеки і стабільності.

Слід відзначити, що науковці, котрі брали участь у роботі згаданих форумів, намагалися аналізувати стан міжнаціональних відносин, динаміку їх розвитку в постсоціалістичних країнах та на цій основі розробити практичні рекомендації для владних структур і громадських організацій для подальшої гармонізації взаємин представників титульних націй та етнічних меншин, що проживають в Україні, РМ і Румунії, зокрема на територіях, які ввійшли до складу єврорегіонів «Верхній Прут» та «Нижній Дунай». Учасники конференцій висловлювали думки щодо необхідності спільними зусиллями розробити критерії оцінки й моніторингу стану міжнаціональних відносин і дотримання сторонами основних прав та свобод осіб, котрі належать до етнічних меншин.

Безперечно, наявність таких критеріїв й їх використання державами сприяли б нейтралізації спекуляцій з цього питання, що призводять до нагнітання прикордонної напруженості. А це, як зазначалося вище, підтримується певними радикальними колами країн, території котрих входять до складу єврорегіонів «Верхній Прут» і «Нижній Дунай». Так, до зростання напруги у взаєминах буковинських українців та румунів призводили деякі різкі заяви активістів національних організацій останніх. Разом із тим створення цих структур має велике значення для задоволення культурних потреб етнічних меншин. Їх діяльності сприяло схвалення в Україні протягом 1991–1997 рр. низки документів, у тому числі й законів, які створили основу для забезпечення прав меншин¹².

Це справило позитивний вплив на розвиток міжнаціональних відносин в Україні загалом та у Чернівецькій області зокрема. Водночас існували й чинники, котрі перешкоджали поширенню міжетнічної толерантності. Насамперед це фактори соціально-економічного характеру. Різде зниження життєвого рівня більшості населення наприкінці ХХ ст., масове безробіття тощо викликали негативну реакцію збіднілих соціальних верств, а відтак і пошук винних у погіршенні їхнього становища в середовищі іншої національності, що, як доводить історичний досвід, є край небезпечною справою.

Проведені у червні 2002 р. кафедрою політології та соціології Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича

¹² *Сетух В.* Етнополітика в Україні: правничий та культурологічний аспекти. – К., 1997. – 216 с.

соціологічні дослідження з питань етнополітичного розвитку Північної Буковини засвідчили певне зростання взаємної недовіри між представниками її різних етнічних громад. Матеріали дослідження продемонстрували, що міжнаціональні стосунки в області загалом доброзичливі, проте на цьому тлі з'являються помітні тертя, котрі загрожують традиційній етнічній толерантності. Насамперед це стосується взаємовідносин румунсько-молдовського населення краю з представниками єврейської, російської й української громад. Так, про своє негативне ставлення до молдован заявили 27,1% опитаних українців, 21,3% – росіян і 20,8% – євреїв. Аналогічно ставилися до румунів, відповідно, 25,8% українців, 19,4% – росіян та 17% – євреїв. 38,2% опитаних молдован заявили про негативне ставлення до євреїв, 28,2% – росіян, 26,7% – до українців. Серед етнічних румунів 36,1% відповідно аналогічно відносилися до євреїв, 31,3% – росіян і 19,3% – до українців¹³. Але при оцінці ставлення зазначених груп населення, зокрема до румунів, які проживають в Україні, слід виходити із загального стану й характеру відносин їх з історичною батьківщиною. Існуючий досвід за роки незалежності доводить, що у разі конструктивного ставлення цієї держави до України громадяни останньої незалежно від національності у переважній більшості позитивно висловлюються на адресу їх співвітчизників румунської національності. Але як тільки з боку Румунії на адресу України лунають резонансні претензії та, як наслідок, загострюються традиційні проблемні питання у двосторонніх відносинах, ставлення титульного населення і відповідних громад до її етнічної меншини може змінитися в негативний бік. 2002 рік, коли проводилося зазначене вище соціологічне опитування, не був найкращим періодом у розвитку українсько-румунських взаємин. Тоді з боку певних політичних кіл цієї держави лунала системна критика договору про відносини добросусідства й співробітництва між Україною та Румунією; ще не було підписано відповідного договору про державний кордон, а переговори щодо угоди про делімітацію континентального шельфу й економічних зон обох країн у Чорному морі зайшли в глухий кут.

На наш погляд, створення повноцінних єврорегіонів, котрі охоплюють різні сфери економічної, науково-технічної, екологічної та культурної співпраці, відповідає не лише регіональним, а й загальнодержавним інтересам у цілому. Інвестиції країн-сусідів і залучення іноземних капіталів відкриють можливості для створення сучасної економіки, покращення соціальних умов населення та вирішення існуючих проблем у сфері міжетнічних і міжнаціональних відносин у зазначених об'єднаннях.

Чималу роль у цих взаєминах мають особисті контакти громадян України й Румунії. Проте співробітництво громад, які перебувають по різні боки кордону, лише тоді може стати діючим, коли його підтримують

¹³ Буркут І. Проблеми етнічної толерантності у поліетнічному середовищі (на прикладах єврорегіону «Верхній Прут») // Єврорегіони: потенціал міжетнічної гармонізації. – С.191–209.

не тільки державні інститути, а і населення в цілому, чий інтереси представляють відповідні організації. Досить цікавою у цьому контексті була ідея, висунута в листопаді 1999 р. представниками громадськості Ботошанського повіту Румунії, про створення платформи неурядових організацій майбутнього на той момент євросходу «Верхній Прут». Крім того, що це було спрямоване на децентралізацію влади та демократизацію суспільства, воно, очевидно, могло б відіграти істотну роль у питаннях молодіжної політики, місцевого самоврядування і навіть між-етнічних взаємин, використовуючи при цьому транскордонні механізми. Хоча попередні переговори з питання створення платформи велися з представниками громадськості усіх зацікавлених адміністративно-територіальних одиниць, на жаль, до процедури підписання 16 травня 2001 р. в м.Бельці (Республіка Молдова) протоколу про співробітництво неурядових організацій, котрі діяли на території євросходу «Верхній Прут», не було запрошено жодну із них з України. При цьому громадські організації Чернівецької області й нині зацікавлені у такій співпраці, а деякі з них уже нагромадили певний досвід транскордонної кооперації¹⁴.

Нові перспективи в міжособистісних контактах та у співробітництві громадян і організацій України й Румунії відкрив Перший форум міст-побратимів обох держав, організований відповідними асоціаціями, який відбувся в Чернівцях 4–6 травня 2003 р.

Варто також зазначити роль національно-культурних товариств, котрі поряд з політичними партіями відповідно до результатів багатьох соціологічних досліджень, які проводилися на українсько-румунському прикордонні, мають вагомий вплив на стан міжетнічних взаємин та випереджають у цьому питанні такі соціальні інститути, як місцеві органи влади, урядові структури і засоби масової інформації. За умови конструктивної співпраці представників національно-культурних організацій із державними, насамперед місцевими органами влади, можливо досягти ефективних результатів для становища відповідних етнічних меншин. Важливим є й обмін досвідом між представниками національно-культурних товариств двох держав у реалізації своїх специфічних потреб. Але між відповідними організаціями України і Румунії практично відсутні стабільні та ефективні контакти.

Слід зазначити, що на території євросходу «Верхній Прут» здійснюються численні заходи щодо збереження культурних традицій етнічних меншин, особливо в місцях їх компактного проживання. Найбільш інтенсивні культурні зв'язки існують між Чернівецькою областю й Сучавським повітом. Ще у період існування СРСР і СРР між цими територіями та їх адміністративними центрами були встановлені побратимські контакти, що, безумовно, отримали новий імпульс після падіння авторитарного режиму в Румунії й здобуття незалежності Україною. Співробітництво розширювалося і поглиблювалося на ґрунті вже сталих

¹⁴ Гакман С. Сотрудничество приграничных территорий Украины, Республики Молдова и Румынии в контексте европейских интеграционных процессов. – С.214.

традицій добросусідства. Важливим стало періодичне підписання конкретних угод про співпрацю у цій галузі між управлінням культури Чернівецької області та інспекторатом культури Сучавського повіту. На їх підставі відбувається обмін самодіяльними і професійними колективами, делегаціями письменників, художників, працівників бібліотек та центрів народної творчості. У Північній Буковині зокрема стало доброю традицією відзначення румунських національних свят «Лімба noastre чя ромине», «Мерцишор», «Флоріле далбе», у котрих беруть участь художні колективи із повітів сусідньої держави¹⁵.

Сфера гуманітарних контактів постійно розширюється й водночас ускладнюється, якщо учасниками двосторонніх зв'язків стають етнічні меншини, відділені від історичної Батьківщини державним кордоном. Саме така ситуація є типовою для відносин України з Румунією, оскільки в усіх випадках у сферу людських взаємин включаються інтереси етносів, котрі через минулі події розселені в географічному ареалі сусідньої держави.

Таким чином, аналіз діяльності структур єврорегіонів «Верхній Прут», «Нижній Дунай» і «Карпатський» свідчить про те, що їх створення дало певний позитивний імпульс розвитку міжетнічних та міжнаціональних відносин на українсько-румунському прикордонні. Найбільш інтенсивно цей процес відбувається на території єврорегіону «Верхній Прут», який є одним із найменших із них і, водночас, одним із найбільш цікавих через постійне експериментування у різних напрямках діяльності. Однак його органам іноді бракує послідовності у вирішенні задекларованих цілей. До діяльності єврорегіону практично не долучається широке коло громадських організацій. Контакти між ними перебувають лише на стадії становлення. Ці вади притаманні також і єврорегіону «Нижній Дунай».

Отже, транскордонне співробітництво, котре є корисним інструментом та водночас складовою частиною добросусідських відносин із суміжними країнами, може стати також своєрідним каналом, через який негативна енергія міжнаціональної напруги й непорозумінь могла б швидко трансформуватися в нові форми співпраці, оскільки на відміну від держав ЄС у постсоціалістичних країнах мета єврорегіонів більш багатогранна та охоплює не лише економічні, екологічні, фінансові, а й національно-культурні та соціально-психологічні сфери людської діяльності.

Забезпечення розвитку нацменшин, реалізації їхніми представниками політичних, економічних, соціальних й інших прав і свобод, сприяння збереженню етнокультурної самобутності за умови їх відкритості процесам модернізації, а також діяльності громадських організацій виступає на перший план під час здійснення державного управління в даних регіонах.

¹⁵ Мартинюк М. Fratele-i frate, dar brânza-i cu bani // Час 2000 (Чернівці). – 2002. – №38 (178). – 25 жовтня.

Після вступу до Євросоюзу 1 січня 2007 р. Румунія отримала нові можливості динамічного соціально-економічного розвитку завдяки доступу до великого європейського ринку, його передових технологій та традицій менеджменту. Вона, на наш погляд, прагне скористатися нагодою використати кошти із структурних фондів ЄС, щоб вирівняти існуючі дисбаланси розвитку й підвищити рівень життя власного населення і зокрема прикордонних територій, котрі входять до складу єврорегіонів. За останні роки прикордонні з Україною повіти Румунії отримали порівняно велику кількість грантів від Європейського Союзу, які націлені на розбудову шляхів сполучення, сільської інфраструктури та побуту населення. В рамках ЄС держава має можливість розпоряджатися коштами для проектів співробітництва зі Східною Європою. Зокрема, ідеться про тристоронню програму співпраці Румунія – Україна – Республіка Молдова, чотиристоронню – Румунія – Україна – Угорщина – Словаччи на й для Чорноморського регіону. Румунська держава керує першою і третьою програмами. Щодо фондів, котрі виділяються Євросоюзом для Румунії, починаючи з 2007 р., то ЄС схвалив Оперативну програму транснаціонального співробітництва у Південно-Східній Європі. В її рамках щороку виділяються по 28 млн євро для вирішення стратегічних проблем, які існують у регіоні. Ці кошти використовуються для проектів, котрі реалізуються Румунією в тому числі у співпраці з Україною¹⁶. Попередній аналіз транскордонного співробітництва між обома державами свідчить про те, що за останні роки воно відбувається, як зазначалося вище, в рамках єврорегіонів, у діяльності структур котрих беруть участь адміністративно-територіальні одиниці обох країн та через які здійснено конкретні кроки для утвердження принципів добросусідства й плідної регіональної співпраці, для формування толерантних міжетнічних та міжнаціональних відносин. І оскільки це співробітництво перебуває лише на початковому етапі, на шляху його поглиблення ще є великі резерви економічного, політичного й соціально-психологічного характеру.

¹⁶ Cotidianul. – 2006. – 3 noembrie.

The article deals with the process of formation and characteristics of the Ukrainian-Romanian cooperation in the cultural sphere at the level of cross-border administrative-territorial units of Ukraine and Romania. Separately, focuses on the role of the «Carpathian Euroregion» and the Euro-regions «Upper Prut» and «Lower Danube» in the optimization of inter-ethnic relations in the border regions and the preservation of ethnic identity of the Ukrainian minority in Romania, and the Romanian minority in Ukraine.

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІОГРАФІЯ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

В.В.БЕЗДРАБКО*

РОЗВИТОК НАУКИ ПРО ДОКУМЕНТ У ХІХ ст.: ВІЗІІ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ

У статті розглянуто умови еволюції науки про документ у ХІХ ст., її організаційний розвиток. Відзначено роль університетів, спеціалізованих навчальних закладів, зокрема, Школи хартій, поціновано роль архівів як науково-дослідних центрів вивчення документів. Висвітлено основні здобутки археографії, джерелознавства, інших спеціальних історичних дисциплін на теренах студіювання документа, середовища його створення та функціонування. Розкрито фактори формування широкого тлумачення поняття «документ», зародження документальної науки П.Отле на ґрунті ідей Ш.В.Ланґлуа і Ш.Сеньбоса.

Сучасна наука тяжіє до філософського осмислення еволюції знання. Пошуки найефективніших методологій переконують у доцільності міждисциплінарних підходів за умови високої дослідницької культури. Дедалі частіше перевагу віддають культурологічному підходу, визначаючи його зміст як уведення знання в контекст сформованого культурного типу тієї чи іншої епохи в усіх її проявах: умонастрої суспільства, стиль мислення, психологічне середовище, мистецтво, література, мова, наука тощо¹.

Проблема «знання / наука – епоха» – не нова. Утім, якщо взяти до уваги сучасні документознавчі дослідження, то з-поміж них знайдеться обмаль таких, про котрі можна було би відгукнутись як про ґрунтовні ретроспективні спроби осмислення еволюційних змін науки про документ, репрезентацію різних моделей її розвитку, глибоке осягнення науково-пізнавального процесу – поступального руху до «істинних знань». В українській історіографії документознавства на особливу увагу заслуговує монографія С.Г.Кулешова

* Бездрабко Валентина Василівна – доктор історичних наук, професор, директор Інституту державного управління Київського національного університету культури і мистецтв.
E-mail: valentbez@rambler.ru

¹ Бухараев В.М., Бухараев Я.В. «Кривые зеркала» для нормальных героев: обновление историко-научных практик как проблема историографии // Историческая наука в меняющемся мире. – Казань, 1993. – Вып.2. – С.132–134; Гуревич А.Я. Культура и история (ответы д.и.н. проф. А.Я.Гуревича на вопросы редакции журнала) // Новая и новейшая история. – 1991. – №1. – С.97–100; Зашкільняк Л.О. Методологія історії: проблеми предмету і структури // Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи: Мат. Всеукр. наук. конф. (м.Харків, 15–17 листопада 1995 р.). – Х., 1995. – С.36–41; Колесник І.І. Історія науки чи культура? В пошуках нової парадигми історіографії // Там само. – С.42–47 та ін.

«Документознавство: Історія. Теоретичні основи»². Це чи не єдиний випадок, коли наголошено на теоретичному осмисленні історії накопичення емпіричних знань про документ та їх початковій диференціації. Дослідження побудоване на розумінні особливостей різних форм знань, умов і закономірностей їх розвитку, залежностей між практикою і наукою, важливості тривання розвідок, що спонукають студіювати, дбати про новітній досвід, а потім із нього творити здобутки інших форми і змісту.

Після виходу у світ згаданої праці багато питань, уперше актуалізованих С.Г.Кулешовим, стали предметом резонансних наукових дискусій, наприклад, відома полеміка щодо документології. Проте вагомі частини дослідження, не вельми запитані сучасною проблематикою документознавства – *історична й історіографічна*, – залишились осторонь. Хоча саме ретроспективні знання здатні відкрити шляхи розв'язання більшості основних питань науки, що продовжує рефлексувати, дисциплінарно стверджуватись і багатовекторно розвиватись у конструктивному напрямі – конкретизації документознавчих досліджень на тлі документологічних тенденцій. Відтак, апелюючи до класичних і модерних історіографічних прийомів і продовжуючи міркування вченого, означимо ключові моменти історії та теорії науки про документ у контексті загального світового досвіду, зокрема, знакового періоду її розвитку – дев'ятнадцятого століття.

Гучні революційні події в Західній Європі кінця XVIII ст. продемонстрували «відносність» корисності знання, розвінчали «міф про непорушність принципів науки, звільнили від переконання в безперервно-кумулятивному характері розвитку наукового процесу як [...] деталізації нечисленних фундаментальних “апріорно достовірних” ідей», що вплинуло на утвердження принципово важливого розуміння необхідності ревізії теоретичних і методичних засад отримання результатів³.

Це спонукало не тільки до розбудови логічно зважених схем еволюції природи та суспільства, але й пошуку ірраціональних мотивів корегування «колективної поведінки», розуму і духу. Безсумнівно, політичні, економічні, культурні чинники розвитку соціуму наклали відбиток на становлення науки, головною особливістю якої в XIX ст. стало опередметнення знань, коли досліджується не реальність у «чистому вигляді», а деякий її зріз, поданий через призму теоретичних і операційних дій, засобів, способів суб'єктивного освоєння світу. Це дозволило відкрити нові обрії осягнення раціонального й ірраціонального, розширити об'єктно-предметну сферу студіювання фактів, подій, явищ суспільного життя, провадженого в гуманістиці.

Розвиток науки в XIX ст. відзначений ще одним важливим процесом – стиранням меж між традиційно відособленими природничими, технічними, гуманітарними науками, утвердженням міждисциплінарності. Конкретні методи дослідження запозичуються загальними науками, а їх ідеї, концепції, теорії впливають на диференціацію знань і народження нових

² Кулешов С.Г. Документознавство: Історія. Теоретичні основи. – К., 2000. – 167 с.

³ Ильин В.В., Калинин А.Т. Природа науки: гносеологический анализ. – Москва, 1985. – С.74.

дисциплін. Екстраполоючи зроблені зауваги на науку про документ, відмітимо появу перших узагальнювальних праць (наприклад, із дипломатики, діловодства, історичного джерелознавства, сфрагістики, палеографії), здатність до абстрагувань об'єкта вивчення, міждисциплінарні підходи пізнання, комплексність студій.

Суттєвий вплив на розвиток дисциплін гуманітарного циклу, за визнанням наукознавців, справила історія, яка на той час швидко інституціоналізувалася. Вивчаючи тенденції її еволюції в епоху Просвітництва, О.Тері дійшов цілком справедливого прогностичного висновку, що «саме історія накладе [найвідчутніший] відбиток на XIX ст. [...] Вона дасть йому ім'я так само, як філософія назвала своїм ім'ям XVIII ст.»⁴. Вирішальні зрушення в історичній науці відбулися через потужний вплив спочатку Просвітництва, а згодом (і разом із ним) основних філософських течій – романтизму, позитивізму та марксизму.

Домінантна просвітницька ідея універсальної істини, заперечувально продовжена німецьким *Historismus* чи англійським *historicism*, сприяла утвердженню віри у здатність особи здобути об'єктивне й фактичне знання про історичну реальність. Щоправда, у XX ст. видатні мислителі Г.-Г. Гадамер, М.Фуко та інші переконливо спростують можливість з'ясувати історію такою, «якою вона була насправді», оскільки всі тексти (в постмодерному розумінні), дають нам опосередковану версію історичної реальності. Проте на тлі все ще популярних у XIX ст. просвітницьких ідеалів науки віра в написання історії «якою вона була насправді» залишається відчутною, спонукаючи дослідників творити великий «правдивий» наратив. Філософські й філологічні студії підсилювали ідеї історії Й.Г. фон Гердера та історичного руху світового духу Г.Ф.В. Гегеля, що стали знаковими для романтизму, зміцнили переконання у перспективності пізнання розвитку народу, суспільства, держави через джерела, які сприймалися «прозорим вікном у реальність, котру вони репрезентували» (Ю.Пітерс).

Більшістю дослідників романтизм розглядається як потужне заперечення Просвітництва, яке вочевидь проявляється, окрім раціонального, ще й пошуком ірраціонального у будь-якій гносеологічній ситуації⁵. І хоча звернення до ірраціонального в пізнавальному процесі було не єдиним виявом романтизму, утім, саме ним пояснюють активно пропаговані ідеї про «душу», «дух» народу, досягнення яких здатне забезпечити успішний розвиток суспільства і держави. Виявляти «душу» народу романтики націлюються в історичних джерелах. Тому автоматично актуалізуються питання, що стосуються збирання, вивчення, зберігання й видання документів⁶.

Пошуки романтиками «душі» народу викликали до життя масові організаційні заходи, наприклад, з археології, польової, камеральної археографії, видання зібраного фольклорного, етнографічного, лінгвістичного

⁴ Цит. за: Историография истории южных и западных славян: Учеб. пособие. – Москва, 1987. – С.111.

⁵ *Зашикільняк Л.* Методологія історії: від давнини до сучасності. – Л., 1992. – С.110.

⁶ *Бездрабко В.В.* Істориографічні зауваги про еволюцію джерелознавства та науку про документ // *Грані.* – 2008. – №3. – С.54–61.

чи історичного матеріалу, заснування архівів для їх зберігання, науково-дослідних центрів студювання джерел, освітніх установ для пропагування знань, методики роботи з історичними документами⁷. Невід'ємною рисою нового образу історичної науки ХІХ ст. стало поширення наукових і громадських гуртків, підтримуваних державою та приватними особами, розростання мережі фахової періодики, проведення конференцій, інших зібрань спочатку регіонального, а згодом і міжнародного масштабів, реорганізація класичної університетської освіти, збільшення кількості наукової продукції тощо.

Крім реформування зовнішніх структурних ознак науки, вкажемо на її внутрішні зміни. Такими є збагачення поля досліджень і розширення кола джерел інформації, зміни пропорційності між теоретичними та прикладними студіями на користь перших, увиразнення співвідношення загальної й національної історії, спеціальних історичних дисциплін (далі – СІД), удосконалення традиційних і народження новітніх методів пізнання, поповнення фахової термінології тощо. Ці обставини вплинули на стан галузей знань, які прямо й опосередковано розробляли теми, пов'язані з вивченням різних носіїв інформації та безпосередньо інформаційної складової.

Посилаючись на міркування історика Дж.Бен-Девіда, відзначимо, що основними джерелами інновацій у науці залишались університети, наукові установи, цілеспрямована політика еліти, яка діє від імені вченої спільноти загалом чи формальних і неформальних асоціацій, а також державних мужів⁸. Відтак горизонтальні й вертикальні «інтелектуальні шунтування» (створення нових кафедр, розширення кількості й масштабності археологічних й археографічних експедицій, відкриття спеціалізованих навчальних закладів тощо) сприяли збагаченню гносеологічної картини різноманітністю евристики і відкриттів.

Позитивізм поповнив науку працями емпіричного змісту. Зрештою, динамічний розвиток фактажної основи досліджень спричинив розрив між теорією та практикою, а значить, продукував *відкритість* прикладних досягнень однієї галузі знань для інших. Джерелознавець А.К.Соколов вважає, що неминучим наслідком за таких обставин є «привласнення», «засвоювання» здобутків різними науками, а саме тими, які іманентно чи за зовнішніх умов побутування потребують цього найбільше. Це, своєю чергою, *пояснює*, по-перше, *обставини* складання галузей знань; по-друге, *розбудову* пізнавального базису в межах однієї науки різними фахівцями; по-третє, *зміну* парадигматики знань за рахунок «розмивання» кордонів між галузями, що створює умови вільного «перетікання» та міждисциплінарного засвоєння досягнень. Цим тлумачимо розгляд документа історичною, філологічною науками. Це продукує еkleктичні розвідки їх освоєння як частини реальності, визначально впливає на статус джерелознавства і похідних від нього наукових дисциплін у системі гуманістики.

⁷ *Вайнштейн О.Л.* Историография средних веков в связи с развитием исторической мысли от начала средних веков до наших дней: Учеб. для ист. ф-тов гос. ун-тов и пед. ин-тов. – Москва; Ленинград, 1940. – С.181.

⁸ *Ben-David J.* The Scientist's Role in Society: A Comparative Study with a new Introduction. – Chicago; London, 1984. – P.77–78.

Для марксизму, що теж набув поширення у XIX ст., основоположним при вивченні історичного джерела стало об'єктивне з'ясування суспільно-політичних чинників їх виникнення, еволюції; інтерпретація теоретичних конструкцій, у першу чергу, з позицій відповідності соціальних фактів, подій, процесів та явищ реальності. Марксизм запропонував нові системні й усебічні підходи до пізнання історичного джерела, які знайшли широке розповсюдження.

Отже, укорінення ідей романтизму, а згодом позитивізму та марксизму продукує нову парадигму рішень онтологічних і епістемологічних проблем. Високо поцінуємо фундаментальні постулати методологій XIX ст.: педантичне ставлення до фактів, яке має базуватися на джерельному або документальному підтвердженні; раціональний, за законами формальної логіки, підхід до розкриття причинно-наслідкових зв'язків між ними; синхронність здійснення зовнішньої, внутрішньої наукової критики документів; урахування екстернальних та іманентних умов побутування систем знань.

Найвищий рівень організації історичної науки й розроблення методології досліджень у XIX ст. спостерігаємо в Німеччині та Франції. Кількісні зміни в мережі європейських університетів (відкриття їх у Берліні (Німеччина, 1809 р.), Брюсселі (Бельгія, 1834 р.) та ін.) супроводжувалися якісною реформацією змісту підготовки студентів-гуманітаріїв. Так, на філософських університетських факультетах, які спеціалізувалися на історико-філологічних навчальних програмах, відкриваються кафедри історії давнього світу, середніх віків і СІД, а в планах з'являються курси, які спеціалізуються на вивченні матеріальної чи інформаційної складової документа⁹.

Потужним розповсюджувачем оригінальних ідей, народжених на теренах вивчення документа, була паризька Школа хартій (*École des chartes*, далі – Школа, 1821 р.) – спеціалізований навчальний заклад із підготовки фахівців з історичного джерелознавства, архівістики і бібліотекознавства, для яких головним завданням стала «критика середньовічних текстів»¹⁰. Серед дисциплін, що викладалися її слухачам, значились палеографія, романські мови, бібліографія, архівістика, дипломатика (у т.ч. і курс «Середньовічні канцелярії й архіви»), політичні, адміністративні й судові установи [Франції], цивільне, канонічне право у середні віки, середньовічна археологія й критичне вивчення джерелознавства історії Франції¹¹. Простий перелік дисциплін чітко вказує на віддання укладачами «навчальних планів» переваги курсам, що уможливили б не тільки всебічний розгляд документів як явища, але й середовищ їх утворення та функціонування.

Як свідчить історія, викладачами Школи хартій здебільшого були кращі співробітники Національного архіву й Національної бібліотеки Франції¹².

⁹ *Исторнография нового времени стран Европы и Америки: Учеб. пособие для ун-тов и пед. ин-тов.* – Москва, 1967. – С.159.

¹⁰ *Лихачёв Н.П.* Дипломатика: (из лекций, читанных в С.-Петербургском археологическом институте). – Санкт-Петербург, 1901. – С.51.

¹¹ Там же. – С.53–54.

¹² *Бржостовская Н.В.* Архивы и архивное дело в зарубежных странах (история и современная организация): Учеб. пособие. – Москва, 1971. – С.64.

Після повного виконання навчального плану, успішних випускних випробувань і захисту дипломної роботи «шартисти» одержували право обіймати посади архівістів департаментів, генеральних (головних) інспекторів архівного управління. Окрім цього, випускники Школи користувалися великим попитом не тільки в державних установах Франції, але й у закордонних архівах, бібліотеках, музеях. За влучним висловом М.П.Лихачова, Школа «неймовірно оживила французьку історичну науку», підготувавши плеяду видатних діячів із джерелознавства, палеографії, дипломатики ХІХ ст. В активі закладу – повноцінні навчальні курси із СІД (у т.ч. відповідні програми, підручники, посібники, довідники тощо), серійні видання документального матеріалу, атласи, альбоми, каталоги (переважно з дипломатики, палеографії), тематичні покажчики до архівних, бібліотечних фондів, реєстри та хронологічні переліки документів, комплексні історичні й теоретичні галузеві студії тощо, які засвідчують рівень розвитку дисциплін¹³.

Відкриття Школи хартиї продовжило досить добре відому в Європі ще з часів середньовіччя традицію доповнення університетської освіти «унікальними» професійними закладами. Пізніше, в 1868 р., список «додаткової [до університетської] сукупності» навчальних установ доповнила Практична школа вищих досліджень (*École pratique des hautes études*), у складі якої було відкрито відділення історичних і філологічних наук. Його славу примножать знані дослідники – Фердинанд де Соссюр, Антуан Мейє, Густав Гійом, Еміль Бенвеніст та інші, котрим нерідко належало перше слово в започаткуванні новітніх наукових дискурсів у вивченні інформації як тексту, документа.

Почин учених-подвижників, політиків Франції з розгортання інтелектуальної мережі наукової співпраці взяли на озброєння і в інших європейських країнах. Свідченням цього стало, наприклад, заснування Історичної комісії при Баварській академії наук (Німеччина, 1858 р.), міланської (1842 р.), венеційської (1854 р.) (Італія) шкіл палеографії, Інституту досліджень австрійської історії (1854 р.), мадрридської школи дипломатики (Іспанія, 1856 р.), ватиканської школи палеографії та історичної компаративістики (1884 р.) тощо¹⁴. Програма підготовки студентів багато в чому уподібнювалася відомій практиці Школи хартиї, і передбачала оволодіння слухачами класичними СІД: дипломатикою, палеографією, хронологією, сфрагістикою, геральдиком, архівістикою, бібліотекознавством, критикою історичних джерел, а також загальними гуманітарними науками – мистецтвознавством, правом, літературою тощо. Додаткову (варіативну) частину навчального плану представляли історична географія, нумізматики, мови, у т.ч. і класична філологія¹⁵. Установи відбулись як помітні осередки підготовки висококваліфікованих фахівців, розроблення інструментарію критики

¹³ Лихачёв Н.П. Дипломатика... – С.55–56.

¹⁴ Бржостовская Н.В. Архивы и архивное дело в зарубежных странах... – С.119.

¹⁵ Лихачёв Н.П. Из лекций по дипломатике, читанных в Императорском археологическом институте. – Санкт-Петербург, 1905–1906. – С.84.

документів, значні видавничі центри, засновники наукових періодичних видань. Попри різні моделі розвитку вищої освіти у Франції, Німеччині, Великобританії чи деінде історики науки однак стають у винятковому значенні цих інституцій для розбудови спеціалізованої освітньої мережі.

Слава потужних центрів студіювання документів закріпилася за архівами, які на цей час накопили значний, що потребував узагальнень, досвід практичної і наукової роботи. Бібліографія найвідоміших праць XVII ст. з архівної справи Я.Зенкера, практичні рекомендації щодо облаштування й функціонування архівів, методика дешифрування й прочитання давніх рукописів Ж.Баттенея та Й.С.Пюттера, опис «правильної організації» архівної справи, класифікація документального матеріалу, засади наукової форми опису документів М.Мар'є, теоретичні викладки з реєстратурознавства і СІД Ф.Е.Шпісса й багато інших досягнень та імен XVIII–XIX ст. демонструють основні тенденції розвитку знань про документ в архівній науці.

При обговоренні стану архівістики наприкінці XVIII – у XIX ст. обов'язково вказують на централізацію, що виявилось у: 1) концентрації в державних архівах матеріалів ліквідованих відомчих архівних установ; 2) виокремленні архівної галузі в окремий напрям державного управління¹⁶. Відкриття центральних архівів у Франції (1789 р.), Неаполітанському королівстві (1808 р.), Голландії (1814 р.), Венеційській республіці (1815 р.), Бельгії (1878 р.), Великобританії (1838 р.), Флорентійській республіці (1852 р.), Іспанії (1866 р.), Данії (1889 р.) та інших європейських державах увиразнило загальні організаційні, науково-методичні проблеми реформування архівної галузі, а разом і ті питання, що стосувались «архівного періоду» існування документа.

Заснування державних архівів сприяло не лише ефективнішому збереженню документів, але й успішнішому джерельному забезпеченню історичної науки. Продовженням цього стало активне розроблення теорії архівознавства, історичного джерелознавства, зокрема, методики роботи з документами. З'являються праці, що розкривають історію архівів і теоретичні засади їх діяльності не лише як «місць зберігання», але й наукових установ, властивості, ознаки архівних документів на рівні термінологічних, генетичних, класифікаційних, функційних пояснень за авторством Г.А.Бахмана, А.Л.Бордье, Н. де Вайї, Т. фон Зікеля, Г.А.Ергарда, Ф.Л. фон Медема, С.Мюллера, Ж.А.Огта, Й.Г.Фейта, Р.Фруїна, К.Ф.Б.Цінкернагеля, Ж.Ж. і Ж.Ф. Шампольйонів та ін. «Народжені» у XIX ст. поняття «архівний фонд», «провенієнц-принцип», «пертиненц-принцип», розкриваючи обставини походження, побутування документів й уможливаючи виявлення внутрішніх логічних закономірностей документування, документообігу – заслужено здобули визнання. Їх особливе поцінування пояснюється неабияким значенням для відкриття нових перспектив осягнення історії, теорії, методики дослідження об'єкта не тільки в архівознавстві, але й у суміжних і споріднених дисциплінах.

¹⁶ Бржостовская Н.В. Архивы и архивное дело в зарубежных странах... – С.49.

Ключовим моментом «архівної реформації» XIX ст. було: 1) розроблення відповідної нормативно-правової бази; 2) створення єдиної мережі архівів із чітким, ієрархічно вибудованим адміністративним підпорядкуванням; 3) введення основних правил роботи архівів; 4) розвиток галузевої освіти; 5) забезпечення умов для наукових студій на державному рівні. Італієць Ф.Боніані, бельгієць Л.П.Гашар, француз А.-Г.Камю, німці Р.Козер і М.-І. Монжеля, англієць Ф.Палгрейв та інші подвижники архівної справи, державні діячі, вчені виступили ініціаторами централізації¹⁷ (різного обсягу і форми) архівів, основоположниками проектів перетворень їх у наукові установи, укладачами внутрішніх правил функціонування структурних підрозділів, посадових інструкцій працівників, правових актів про користування архівними документами фізичних осіб, засновниками спеціалізованих освітніх закладів, архівних товариств, меценатами галузі, проведення з'їздів архівістів.

Слід указати на потужне розроблення проблеми класифікації документів. Історія залишила свідчення їх систематизації за предметно-тематичним, формально-логічним критеріями (наприклад, класифікації документів А.-Г.Камю – П.Дону в Національному архіві Франції, Таємному державному архіві Пруссії, Головному архіві Королівства Бельгія, Ватиканському архіві, Державній реєстратурі Швеції, Депо архівів Греції й т.д.), за джерелами комплектування (класифікація документів у Державному архіві Великобританії). «Заручившись» підтримкою В.М.Автократова, Н.В.Бржостовської, А.Бреннеке та Є.В.Старостіна, відзначимо, що попередні предметно-логічні схеми класифікації документів, які хоч і зазнають позитивних змін у XIX ст. залежно від розвитку філософських, загальнонаукових поглядів суспільства та потреб архівістики, не вибувають з ужитку¹⁸.

Активне обговорення класифікації документів сприяло накопиченню знань про їх зовнішні і внутрішні властивості, ознаки та нуртуванню ідей, викликаних «оголенням» вад однобічних пропонованих схем. Це каталізувало утвердження комплексного підходу до систематизації, синхронно виваженого застосування провенієнц- і пертінєнц-принципів задля забезпечення органічного «входження» документів в архів, збереження історично сформованого середовища їх побутування – фонду, цілісності документальних комплексів з усіма історичними зв'язками функціонування одиниць зберігання¹⁹. Варто відзначити також такий важливий напрям діяльності архівістів, як описання документів і створення вторинної архівної інформації. Форми довідкового апарату архівів на той час були досить різними, але найбільш розповсюдженими стали детальний і короткий подокументні описи чи описи одиниць зберігання, путівники (архівні й міжархівні)²⁰.

¹⁷ Незважаючи на заходи, пов'язані з централізацією архівів у Західній Європі, колосальна їх кількість продовжувала існувати поза контролем уряду, наприклад, приватні, церковні, відомчі тощо.

¹⁸ Старостин Е.В. Зарубежное архивоведение: проблемы истории, теории и методологии. – Москва, 1997. – С.51.

¹⁹ Бржостовская Н.В. Архивы и архивное дело в зарубежных странах... – С.49–141.

²⁰ Там же. – С.139.

Укладання довідкового апарату сприяло формуванню документальної інформаційної моделі, позначаючись на розвитку галузей знань про документ. Народження нового наукового підходу до вирішення однієї з найважливіших проблем теорії й практики роботи з документами водночас перегукувалося з іншими галузевими пошуками в бібліотечній і музейній практиках.

Коментуючи загальні досягнення архівної науки досліджуваного періоду, Н.В.Бржостовська називає нормативну регламентацію формування державного (національного) архівного фонду (у т.ч. наукові засади комплектування й експертизи цінності документів, їх обліку); класифікацію документів; удосконалення довідкового апарату архівів (інвентарі, індекси, календарі, реєстри, реперторії, репертуари і т.д.); появу довідкових книг (описи, путівники, огляди, наприклад, «Інвентарі архівів Бельгії» («*Inventaire des archives de la Belgique*», 1837 р.), «Архіви Франції» («*Les Archives de la France*», 1855 р.), «Французькі історичні архіви» («*Les Archives de l'histoire de France*», 1891–1893 pp.), розроблення технічних і технологічних питань, що стосувалися приміщення й облаштування архівів, температурного режиму та рівня вологості повітря в місцях зберігання документів, розвиток фахової періодики, серійних видань, як-от «Пам'ятки Баварії» («*Monumenta Boica*», Мюнхен, 1763–1916, 1932, 1956 pp.), «Архівний часопис» («*Archivalische Zeitschrift*», Мюнхен, 1876 р.), «Повідомлення пруського архівного управління» («*Mitteilungen der Preußischen Archivverwaltung*», Ляйпциг, 1900 р.)²¹.

З огляду на становлення в XIX ст. найширшого тлумачення поняття «документ», доцільно в руслі міркувань про архівну справу зробити ще одну заувагу. Відсутність на тоді значенневого розмежування понять «історичний документ», «архівний документ», «історичне джерело», «документ», «рукопис», «книга» наклала відбиток на комплектування архівів і бібліотек. Інколи функції архівів у західноєвропейських, скандинавських країнах, Південній, Північній Америці виконували бібліотеки²². Тривання відсутності чіткої профілізації архівів і бібліотек опосередковано впливало на ототожнення їх призначення, а отже, і об'єктів зберігання під загальною назвою «документ». Цей факт було обтяжено науково-технічними відкриттями нових носіїв інформації. Особа кінця XIX ст. мала справу не тільки з рукописними чи друкованими документами, але й із фотографіями, кінофільмами, звукозаписами, телеграфними стрічками тощо. Питання про умови й місце їх зберігання (архів чи бібліотека) постало надзвичайно актуально. Термінологічна неоднозначність визначення складу одиниць поповнення архівних і бібліотечних фондів, поширення новітніх матеріальних носіїв інформації, на нашу думку, вже тоді варто розглядати як чинники появи й укорінення тлумачення «документа» в найширшому розумінні. Тому цілком природно виглядали спільні організаційні, наукові й видавничі проекти архівістів і бібліотекарів: періодичні й продовжувані видання Національного

²¹ Бржостовская Н.В. Архивы и архивное дело в зарубежных странах... – С.50.

²² Там же. – С.140.

архіву Франції – «Щорічник бібліотек і архівів» («Annuaire des bibliothèques et des archives», Париж, 1886 р.), Державного архіву Бельгії – «Бібліотеки та архіви Бельгії» («Archives et Bibliothèques de Belgique / Archief- en Bibliotheekwezen in België»), Брюссель, 1903 р.), наукові товариства – Корпус архівістів, бібліотекарів і археологів Іспанії (1858 р.), Асоціація архівістів, бібліотекарів і музейних працівників Бельгії (1907 р.), форуми – міжнародні конгреси архівістів і бібліотекарів (Брюссель, 1910 р.) тощо. Спеціалізовані освітні заклади здійснювали водночас підготовку фахівців для архівної й бібліотечної сфери діяльності (для прикладу: Школа хартій).

Такими подіями наповнилось життя архівної галузі в ХІХ ст., що вказує на відчутне посилення уваги держави, суспільства до її проблем. Це, своєю чергою, сприяло еволюції архівістики як науки, прикладної діяльності, освітнього напрямку й сфери управління, опосередковано й безпосередньо впливаючи на еволюцію історичної науки загалом, СІД зокрема. Ревізуючи усталені підходи, удосконалюючи й доповнюючи досягнення практики, узагальнюючи їх за допомогою модерних ідей і системних утворень – концепцій, архівознавство потужно розвивається в міждисциплінарному середовищі. Наукова колізія полягає в тому, що диференціація знань і становлення нових галузей, відчутно підтримували розвиток загальної науки, якою й мало стати, на думку П.Отле, *книго-архівно-музеезнавство* або *документація*.

Розбудова історичної науки, її інституціоналізація вплинула на становлення багатьох спеціальних галузей знань. Історія кожної з дисциплін представляє складне історіографічне явище, яке варто розглядати в контексті внутрішніх процесів і зовнішнього побутування. Утім, генетична й іманентна спорідненість галузей, зосереджених на спільному об'єкті дослідження, тривала єдність їх розвитку дають підстави для певного узагальнення. Основними організаційними досягненнями укорінення в науці історичних галузей знань, орієнтованих на вивчення документа (його різновидів і складових), стало введення тематичних університетських курсів, заснування фахової періодики і товариств, проведення з'їздів і конференцій, покликаних консолідувати наукові сили, поліпшити комунікацію й оперативно вирішити нагальні галузеві проблеми.

Нова форма існування науки – дисциплінарна, підтримувалася серйозними внутрішніми зрушеннями. Характерною рисою розвитку історичної науки в ХІХ ст. стало її «розшарування». На зміну одновекторному спрямуванню інтересів фахівців на історію держави (радше монархій) і права (правових систем) започатковується багатоманіття «історій» – економічних, соціальних, культурних, окремих інституцій та осіб тощо. Незважаючи на доволі очевидну незалежність від «основної», політичної, історії, їм судилося здобувати право на життя й утверджуватися в дисциплінарному статусі – якщо не в ХІХ ст., то вже в наступному столітті остаточно.

Розвиток нових напрямів історичної науки актуалізував розроблення джерельної бази. На думку більшості дослідників, найважливішою рисою у вивченні документів стало перенесення уваги з інформаційної складової

на матеріальну (перша половина XIX ст.), а згодом – поширення системного підходу до об'єкта дослідження, що автоматично спричинило різноплановий дисциплінарний дискурс²³. Це виявилось на рівні тематики, хронологічних і видових уподобань щодо студійованого об'єкта, добуванні знань, спрямованих на випередження практичних потреб, оперування новітніми методологічними засадами, вивіренних позитивізмом і зосереджених на цілісному вивченні документа, та марксизмом, який передбачав першочергове дослідження зовнішніх умов його функціонування²⁴.

Багато подвижників науки ввійшли в історію СІД їх засновниками й активними провідниками: Ф.Я.Баст, Е.Бернґайм, В.Ваттенбах, В.Гардтгаузен, Й.Г.Дройзен, Т.фон Зікель, А.А.Омон, Ф.Стеффенс, Ю.фон Фікер, Г.Л.Шлюмберже та ін. Вагомим є той факт, що їх діяння й наукові досягнення спонукали до кореляції стосунків між теорією і практикою галузей історичних знань. Визнаючи нерівномірність розвитку СІД, укажемо в загальному, що для більшості з них XIX ст. стало часом становлення, а практичні досягнення і відкриття часто не знаходили належного теоретичного представлення й обґрунтування. Проте накопичений матеріал, який потребував відповідного дослідного методу, провокував переміщення раніше маргінальних тем у центр уваги дослідників, котрі, намагаючись розв'язати інституційні суперечності між теорією і практикою, звернулись до теоретизувань.

Важливу роль у накопиченні наукових знань про документ відіграло джерелознавство, яке початково мало справу лише з письмовими джерелами²⁵. Для джерелознавства цього періоду типовим є захоплення формальним порівняльним методом і текстологічним аналізом, «штучний поділ критики джерел на зовнішню і внутрішню»²⁶, що цілком відповідало панівним методологічним підходам до об'єкта дослідження в гуманістиці.

Відштовхуючись від основоположних концептів праць Дж.Бернала²⁷, погодимось із твердженням про залежність між теорією документа і практикою роботи з документацією. Перші здобутки джерелознавства продукувалися архівною, діловодною, правовою практиками²⁸. Тих, хто звертався до документів, у першу чергу, цікавило питання, який факт можна розкрити завдяки пізнанню. Інакше кажучи, їх вивчення зводилося до виявлення фактологічної частини змісту джерела інформації. Тому початкові знання пов'язані, зазвичай, із затребуваним суспільною практикою визначенням достовірності, а також оригінальності документів. Становлення ж європейської науки на кшталт німецького *Quellenkunde* традиційно датують XVII–

²³ Кулешов С.Г. Документознавство: Історія... – С.22.

²⁴ Большаков А.М. Вспомогательные исторические дисциплины. – 2-е изд. – Тверь, 1923. – С.41–54, 59–66, 78–83, 110–119.

²⁵ Шмидт С.О. Современные проблемы источниковедения // Источниковедение: теоретические и методические проблемы: Сб. тр. – Москва, 1969. – С.11.

²⁶ Якубовская С.И. Некоторые итоги развития теории источниковедения в советский период // Историография социалистического и коммунистического строительства в СССР. – Москва, 1962. – С.191.

²⁷ Бернал Дж. Наука в истории общества / Пер. с англ. – Москва, 1956. – С.21.

²⁸ Черепнин Л.В. У истоков архивоведения и актового источниковедения («практической дипломатики») в России. (Вотчинные архивы и судебная экспертиза документов в XV–XVI вв.) // Вопросы архивоведения. – 1963. – №1. – С.39–75.

XVIII ст. Саме тоді накопичені знання про документ було піддано осмисленню на ґрунті раціональної логіки, що спричинило народження відповідних перших наукових галузей знань, у т.ч. і джерелознавства. Добуті емпіричним шляхом та апробовані столітньою практикою прийоми вивчення документів поступово систематизуються і перетворюються в методику досліджень письмових джерел. У XIX ст. ускладнюється архітектоніка науки, збагачується тематика студій за рахунок нових цільових установок стосовно системного опанування об'єктом дослідження, а теоретичні відкриття зводять науку на емпіричному базисі знань. У спробах окреслити зміст джерелознавства його представники розгорнули наукові дискусії довкола модерних значень сутності документа як «об'єкта пізнання», «відображення розвитку людської психіки», його структури, можливостей «абстрагування при підході до історичних джерел», термінології (логічної семантики)²⁹.

Суттєвий вплив на розвиток європейської історичної науки, зокрема, історичного джерелознавства, справили праці справжнього новатора німецької науки Л. фон Ранке. Крізь призму історичних подій і явищ, наслідуючи положення ідеалістичної філософії, учений переконливо доводить залежність історичного процесу від провідних тенденцій, ідей, серед яких основними виступають «держава» і «нація». Тому головною темою історичних творів Л. фон Ранке стало висвітлення історії державності та націєтворення. На думку провідних історіографів, саме тематика праць пояснює вибіркове ставлення науковця до історичних джерел³⁰. Для його творчості властивий своєрідний дослідний орієнтир винятково на офіційні документи, тоді, коли наративні джерела залишаються на маргінесі, за об'єм уваги. Відтак виникає особливий вид історичних творів – *perestri* – переліки офіційних документів із коротким переказом їх змісту³¹. Пієтет до джерел відбився і в чи не найвідомішій фразі про відсутність іншої історії, крім тієї, що є в джерелах, а добре знане положення про те, щоб писати історію «так, як це було насправді» («wie es eigentlich gewesen»), дублювало вимогу посилатися тільки на документальні матеріали³². Безперечною заслугою Л. фон Ранке перед історичною наукою є пропагування системного застосування критичного методу до джерел середньовіччя й нової історії, сутність якого полягала в компаративному аналізі свідчень різних «паралельних джерел» із метою їх взаємоперевірки, у ретельному дослідженні змісту кожного джерела задля встановлення достовірності інформації, проведенні інших операцій внутрішньої і зовнішньої критики. Університетські історичні семінари Л. фон Ранке, якими професор натхненно опікувався впродовж кількох десятків років, виплекали плеяду знаних істориків (Д.Е.Актон, Я.К.Буркгардт, Г.Вайц, В.Ваттенбах, Ф.В.В.Гізебрехт, Г. фон Зібель та ін.), котрі відзначилися у царині науки глибокими джерелознавчими, методологічними студіями, організацією наукових досліджень.

²⁹ Шмидт С.О. Современные проблемы источниковедения. – С.12.

³⁰ Историография нового времени стран Европы и Америки. – С.153.

³¹ Вайнштейн О.Л. Историография средних веков в связи с развитием исторической мысли... – С.165.

³² Зашкільняк Л. Методологія історії: від давнини до сучасності. – С.118.

Під впливом геттінгенської історичної школи формуються теоретичні засади історичної школи права, засновником якої виступив К.Ф.Савіньї. Відштовхуючись від найзагальнішого твердження про детермінативну роль «національного духу» для права і закону, відомий дослідник і політик заперечував положення про розум як головний чинник їх еволюції. Посилаючись на історію римського права, він теоретично змодельював ситуацію, яка розкривала залежність між потребами громадян, суспільства, імперії і правом, утіленим у законі³³. Зміст і форма правового акта, процедура його укладання розглядалися як продукт взаємин між особ-ою / -ами, соціумом і державою³⁴. Однодумець К.Ф.Савіньї – К.Ф.Айхгорн розбудовував теорію права так само з історичних студій, акцентуючи увагу на просвітницьких ідеалах – вірі в неосяжність гносеологічних можливостей людини, у т.ч. і в пізнанні «народного духу» (Volksgeist), завдяки всебічному дослідженню пам'яток права. Виняткова увага німецької історичної школи до джерел і їх критики мала декілька позитивних результатів. По-перше, вкотре було актуалізовано проблему вивчення джерел. По-друге, посилено студіювання правових актів, ставлення до яких ґрунтувалося на більшій довірі, ніж до нарративу. По-третє, зміцнено практику видань документів. Спочатку Ю.Мезер висунув тезу про перевагу правових актів над оповідними джерелами, затим Ф.А.Вольф змусив колеґ критично осмислити наявний досвід джерелознавчої практики, а К.Ф.Айхгорн, Б.Г.Нібур і К.Ф.Савіньї проголосили актуальним та правильним такий підхід до документа, за якого з'ясовуються його історія, «походження, ті запозичення, що в ньому є, шляхи торування запозичень»³⁵. Їх приклади інтерпретації текстів, правових формул, незважаючи на певні методологічні хиби, стали гідним досягненням критики джерел у XIX ст.

Як відзначає Л.О.Зашкільняк, ідея здобуття «позитивного» історичного знання в поєднанні з джерелознавчими пропозиціями Л. фон Ранке виявилася потужним чинником посилення уваги дослідників до техніки вивчення документів і підготовки історичних студій, а стандартом професійної діяльності історика стала ретельна робота з джерелами³⁶. Творчість «старого майстра німецької історичної науки»³⁷ Л. фон Ранке, спрямована на розроблення засад критичного аналізу джерел, дослідні експерименти його послідовників продукували зразки застосування окремих методів наукової критики (зокрема історико-генетичного, порівняльно-історичного, статистичного), безперечно, сприяли становленню джерелознавства як спеціальної наукової галузі.

Вихованці німецької школи істориків-об'єктивістів Й.Г.Дройзен і Е.Бернґайм розвинули ідеї колеґ і запропонували класичний поділ методики

³³ Breisach E. *Historiography: Ancient, Medieval and Modern*. – Chicago; London, 1983. – P.230–231.

³⁴ *Ibid.* – P.230–232.

³⁵ Косминский Е.А. *Историография средних веков. V в. – XIX в.: Лекции*. – Москва, 1963. – С.319.

³⁶ Зашкільняк Л. *Методологія історії: від давнини до сучасності*. – С.127.

³⁷ Бузескул В. *Современная Германия и немецкая историческая наука XIX-го столетия: К происхождению современной германской идеологии*. – Петроград, 1915. – С.11.

історичного дослідження на такі складові: *евристика* (вчення про джерела), *критика*, *тлумачення* (визначення значення і зв'язку фактів), *виклад* як «історична реконструкція»³⁸. Й.Г. Дройзен, міркуючи про пізнання історичної дійсності завдяки документам, доводить надзвичайну важливість *розуміння* (*Verstehen*) і *пояснення* (*Erklären*) як найбільшого завдання історика. Сприйняти, зрозуміти і роз'яснити зміст документа, його автора, «занурених» у *свою* епоху, належних певним культурі, суспільству, державі, означало для глави молодонімецької школи *зуміти* розкрити *інше, не-своє*. Сформульоване Й.Г.Дройзенем положення про об'єктивно зумовлену суб'єктивність можливостей історика пізніше отримало продовження у вигляді розвою цікавих постмодерністських методологічних знахідок історичної науки. Одним із наслідків зосередження уваги на способах і засобах пізнання, розумових операціях дослідника стало, на думку Л.О.Зашкільняка, конститування формальної філософії історії – *методології*, що «концентрує увагу на теорії й логіці історичного пізнання»³⁹. Попри незрілість методології як наукової дисципліни, уже тоді визнавалася її складна структура, невід'ємною частиною якої вважали методіку історичних досліджень. Апробація новітніх і «відшліфовування» відомих дослідних методів відбувались за умови вдалого й варіативного оперування інформацією, добутої різними комунікаційними шляхами (у т.ч. і документальним). Хоча зв'язок між документом і методологією наукового дослідження виглядав спочатку непевно, проте пізніше відкрив цікаві відгалуження в науці, багато з яких спроектовано П.Отле⁴⁰.

Наприкінці XIX ст. загальні соціологічні теоретизування в історичному джерелознавстві поступають місцем вузькоспеціалізованим дослідженням джерел⁴¹. Важливий вплив на парадигму знань про документ наприкінці XIX – на початку XX ст. справив «відмінний підручник позитивізму» (за висловом А.-І.Марру)⁴² – «Вступ у вивчення історії» («Introduction aux études historiques», 1898 р.) французьких істориків, директора Національного архіву Франції Ш.В.Ланглуа та співробітника цього ж архіву Ш.Сеньобоса, де узагальнено результати викладання методології історії у Сорбонні. У російськомовному варіанті видання маємо вживання замість терміна «джерело» іншого – «документ». І хоча знаний методолог історії Л.П.Карсавін вважає потрапляння в текст терміна випадковим і невдалим⁴³, дозволимо припустити існування пояснень, пов'язаних із побутуванням наприкінці XIX ст. особливої полісемантичної термінологічної ситуації довкола поняття «документ».

³⁸ Риккерт Г. Границы естественно-научного образования понятий: логическое введение в историю науки. – Санкт-Петербург, 1903. – С.269.

³⁹ Зашкільняк Л. Методологія історії: від давнини до сучасності. – С.138.

⁴⁰ Отле П. Трактат о документации // *Его же*. Библиотека, библиография, документация: Избранные труды пионера информатики / Пер. с англ. и фр. – Москва, 2004. – С.187–308; Столяров Ю.Н. Вместо послесловия // *Отле П.* Библиотека, библиография, документация... – С.309–311.

⁴¹ Герье В.И. Исполит Тэн. – Б.м., б.г. – С.11; Зашкільняк Л. Методологія історії: від давнини до сучасності. – Л., 1992. – С.128.

⁴² Marrou H.-I. De la connaissance Historique. – Paris, 1954. – P.22.

⁴³ Карсавин Л.П. Введение в историю: теория истории. – Петроград, 1920. – С.46.

Класичні фрази «історія пишеться за документами», «документи – це сліди (курсив мій – В.Б.), що залишені думками і діями людей, які колись жили», «ніщо не може замінити документів: немає їх, немає й історії» зміцнили позитивістську концепцію історичного джерела⁴⁴. За влучним висловом британського вченого Е.Карра, «фетишизм фактів у дев'ятнадцятому столітті знаходив своє виправдання і доповнення у фетишизмі документів», адже «документи були ковчегом Заповіту у храмі фактів»⁴⁵. Прагнучи визначити ті умови, за яких історія зможе «дорости» до рангу позитивної науки – стати об'єктивним пізнанням, обов'язковим для всіх, – учені орієнтують гносеологічний процес на неупередженість, яка можлива лише за умов усебічної критики документів, що дозволила б вилучити якомога більше інформації.

Термінологічно цікавим є тлумачення поняття «слід» у розумінні авторів його активного вживання. Проте нам важливіше, і тут ми погоджуємося з Г.М.Івановим⁴⁶, зайнятися не з'ясуванням розуміння Ш.В.Ланглуа і Ш.Сеньобосом терміна «слід», а виявленням пояснень ними природи знаку й образу. У працях французьких дослідників чітко простежується диференційований підхід до «слідів», що полягає у виокремленні двох видів документів: речових і психологічних, безпосередніх і опосередкованих залишків минулого. Під «речовим слідом» (документом) розуміють «пам'ятку або інший речовий предмет», а «психологічним» – «описання чи оповідання шляхом мовних знаків»⁴⁷. «Психологічний» документ представляється результатом «психологічної діяльності» індивіда, як одиниці соціуму, відображення об'єктивної реальності. Цим самим було активізовано студіювання теми оприсутнення автора в тексті документа і його здатність неупереджено передавати дійсність.

Коментуючи критичні зауваження, висловлені на адресу ідей Ш.В.Ланглуа і Ш.Сеньобоса, щодо ототожнення ними документа й сліду⁴⁸, відзначимо, що термінологічний казус виявився продуктивним. Відсутність прямих пояснень терміна «слід», тобто, значенневих обмежень, відкрила широкі можливості для трактування їх послідовниками документа в такому варіанті: від відбитка реальної дійсності, результату суспільної діяльності до знаку, символу. Неокантіанці, підхопивши ідеї Ш.В.Ланглуа і Ш.Сеньобоса, охоче розробляючи теоретико-методологічні засади історичної науки, обговорюють мотиви спільного й відмінного між документом, зна-

⁴⁴ Ланглуа Ш.-В., Сеньобос Ш. Введение в изучение истории. – Санкт-Петербург, 1899. – С.13, 48.

⁴⁵ Carr E.H. What is History? – London, 1962. – P.3.

⁴⁶ Иванов Г.М. Исторический источник и историческое познание: методологические аспекты. – Томск, 1973. – С.19.

⁴⁷ Ланглуа Ш.-В., Сеньобос Ш. Введение в изучение истории. – С.17; Сеньобос Ш. Исторический метод в применении к социальным наукам / Пер. с фр. – Москва, 1902. – С.15–16.

⁴⁸ Див., наприклад: Лаппо-Данилевский А.С. Методология истории. – Санкт-Петербург, 1913. – Вып.2. – С.369–371; Медушевская О.М. Вопросы теории источниковедения в современной французской буржуазной историографии // Вопросы истории. – 1964. – №8. – С.80; Пушкарёв Л.Н. Определение исторического источника в русской историографии XVIII–XIX вв. // Археографический ежегодник за 1966 г. – Москва, 1968. – С.82; Ракитов А.И. Анатомия научного знания: популярное введение в логику и методологию науки. – Москва, 1969. – С.103 та ін.

ком і символом, а також їх полісемантичність⁴⁹. Розвиваючи ідею символу як універсального вираження культурної діяльності людини, представники марбурзької (Е.Кассіер, баденської (В.Віндельбанд, Г.Рікерт) філософських шкіл опосередковано сприяли утвердженню підходу до документа як знаку, що виконує функцію джерела інформації. З їх працями отримує успішний розвиток новий науковий напрям у дослідженні документа – семіотичний, без якого складно уявити повну палітру міждисциплінарних пошуків у документально-комунікаційних науках другої половини ХХ – початку ХХІ ст. Заперечуючи чи схвалюючи ідеї науковців, історики минулого століття здійснили глибоке теоретичне розроблення концепції історичного джерела як носія інформації, підтвердженням чому стали досягнення школи «Анналів», петербурзького джерелознавчого семінару на чолі з його засновником О.С.Лаппо-Данилевським.

Декількома роками пізніше з'явилась інша праця в одноосібному виконанні Ш.Сеньобоса – «Історичний метод у застосуванні до соціальних наук» («*La Méthode historique appliquée aux science sociales*», 1901 р.)⁵⁰. Перша частина дослідження присвячена теорії документа в розумінні історичного джерела, що набула поширення на початку ХХ ст. і справила значний вплив на погляди П.Отле. Зокрема, деякі положення теорії він вибудував, посилаючись на твердження про документ як слід, «залишений» фактом, який, згідно з Ш.Сеньобосом, може бути безпосереднім чи опосередкованим⁵¹. Серед перших учених називає матеріальні предмети, наприклад, будівля, машина, ткацький верстат тощо, а других – письмові пам'ятки, що «зазвичай носять назву документів»⁵². Джерелознавець розмежовує рукописний і друкований документи, завважаючи на відмінностях між ними, пов'язаними з етапами документування: 1) дії руки автора, що склав документ (палеографічний аспект); 2) вибір автором знаків для кодування інформації (семіотичний); 3) передача інформації через мовний код (семіотичний); 4) надання завершеності змісту повідомлення (семантичний); 5) утілення мети фіксації інформації (прагматичний); 6) слідування канонам концепції документа як джерела інформації (інформаційний); 7) володіння необхідним обсягом інформації для її об'єктивного представлення в документі (психологічний)⁵³.

Цікавими є роздуми джерелознавця про основні критерії атрибування документа, а саме: походження, авторство, час і обставини створення⁵⁴. Праця дослідника не лише констатувала важливість класичних критеріїв документального аналізу, але й ствердила їх необхідність для виявлення позиції документа в середовищі собі подібних при виконанні ним комунікаційної й інформаційної функцій. Студіюючи питання важливості критики,

⁴⁹ Пушкарёв Л.Н. Определение исторического источника в русской историографии XVIII–XIX вв. – С. 82.

⁵⁰ Сеньобос Ш. Исторический метод в применении к социальным наукам / Пер. с фр. – Москва, 1902. – 240 с.

⁵¹ Там же. – С.15.

⁵² Там же. – С.16.

⁵³ Там же. – С.20.

⁵⁴ Там же. – С.22–24.

французький учений відверто симпатизує Ф.Бекону і його ідеї-протесту хибних слідувань «привидам», що віддаляють допитливий розум від істини⁵⁵. Такими для Ш.Сеньобоса є узалежнена від суб'єктивного фактора недосконалість розумових операцій, проваджених при дослідженні документа, беззастережне прийняття зроблених раніше висновків авторитетів стосовно того чи іншого виду документації, одноманіття дослідних методик, захоплення не якісними показниками джерел інформації, а їх кількістю, необмежена довіра до офіційних актів тощо⁵⁶.

Не обійшов увагою Ш.Сеньобос і питання «юридичної теорії свідчення», ґрунтуючи міркування на працях Ш. де Смедта, А.Тардіфа⁵⁷ та розгортаючи роздуми докола зрозумілої на побутовому рівні тези – «свідки можуть бути гарними й недобрими»⁵⁸. Ядром ставлення до документа як акта свідчення Ш.Сеньобос називає його достовірність, оригінальність. Визначення ступеня достовірності інформації, що засвідчується документом, забезпечується такими критичними засадами: однозначність висновків, підтвердження інформації шляхом залучення найширшого кола джерел; перевірка істинності зроблених раніше дослідних висновків, глибока внутрішня текстологічна й герменевтична критика документів. Остання передбачала при *аналізі форми документа* дроблення його до простої, неподільної частини, *мови* – занурення в текст до вивчення слова і «того елемента, що входить у композицію слова», *концепції* – дослідження ідей, образів, які фундаментують будову фрази, *зовнішніх явищ* – з'ясування умов існування тексту, кожних фрази, слова, літери⁵⁹. Незмінним методологічним принципом суджень Ш.Сеньобоса, окрім інших, був історизм, ставлення до якого красномовно резюмовано у фразі: «Природно ми схильні бачити в мові нерухому систему знаків, приписувати кожному слову одне незмінне значення [...] треба врахувати першу пересторогу, а саме: критика повинна вступити в боротьбу з природженими нашими схильностями»⁶⁰. Заклик пам'ятати про історичність часу, епохи, особи (автора), тексту виступив для науковця вісью методики вивчення документа.

Багато із заявлених Ш.Сеньобосом ідей на той час були не просто новаторськими, але й сміливими ґносеологічними прийомами. Так, наголошуючи на винятковому вивченні мови документа, учений багато розмірковує про уважне прочитання «буквального» і прихованого сенсу тексту, цим самим скеровуючи текстологічні студії ХХ ст. спочатку на терени класичних фундаментальних наук – історії й філології, а пізніше – наук документально-комунікаційного напрямку.

Цікавим, на наш погляд, є прийом стратифікації Ш.Сеньобосом поняття «наукова критика». Розрізняючи під «практичною критикою» документа

⁵⁵ Бэкон Ф. Новый Органон // Сочинения: В 2 т. – Москва, 1972. – Т.2. – С.19.

⁵⁶ Сеньобос Ш. Исторический метод в применении к социальным наукам. – С.28–31.

⁵⁷ Smedt Ch. de. Principes de la critique historique. – Liege; Paris, 1883. – 292 p.; Tardif A. Notions élémentaires de critique historique. – Paris, 1883. – 32 p.

⁵⁸ Сеньобос Ш. Исторический метод в применении к социальным наукам. – С.32.

⁵⁹ Там же. – С.35.

⁶⁰ Там же. – С.46.

пояснення правдивості, точності, учений неухильно обстоює твердження про те, що той є результатом вияву суб'єктивних і об'єктивних сприйняття, розуміння, тлумачення і трансляції інформації. На думку Ш.Сеньобоса, *пояснювальна критика* передбачає виявлення змісту документа; *критика правдивості* – свідомих і несвідомих намірів автора; *критика точності* – умисного й мимохідь авторського спотворення інформації, а всі ці «критики» разом гарантували студіям необтяженість суб'єктивністю. Проте проведенню основних операційних заходів під назвою «наукова критика» має передувати встановлення походження об'єкта, як пропедевтична дія, що гарантує успіх дослідженню.

Визнаючи документ породженням суспільства, дослідник порушує питання факторів впливу соціуму на його форму і зміст. Такими названо: 1) матеріальні умови; 2) «інтелектуальні звичаї» (мова, письмо, мистецтво, релігія, мораль, наука); 3) «звичаї матеріальні, проте необов'язкові» (матеріальне, приватне життя, економіка); 4) соціальні інститути (власність і спадщина, сім'я, виховання, соціальні класи); 5) політичні заклади (уряд, церква, місцеве управління); 6) взаємини вищих соціальних груп (внутрішні, зовнішні)⁶¹. Висвітлюючи методика виявлення й вивчення історичних фактів у джерелах, їх документального підтвердження, Ш.Сеньобос посилює увагу щодо перенесення – відбиття – передачі соціального в документі, пришвидшуючи дослідження природи інформації, випереджуючи міркування багатьох дослідників минулого століття, зроблених у галузі соціальної інформатики.

Згодом загальні роздуми фахівців про інформаційні переваги письмових джерел різних типів і видів супроводжуються заувагами про об'єктивність фіксації й інтерпретації даних. Полеміка щодо достовірності документів, яка розгорілася в другій половині XIX ст., призвела до відмови науковців від проголошеного Л. фон Ранке принципу безапеляційної довіри документальним пам'яткам, «вихідцям канцелярій». Натомість приходиться усвідомлення *відносної достовірності* не лише наративних джерел, але й офіційних документів⁶². Прийняття до уваги цього твердження сприяло перегляду теоретичних основ критики, загальних методичних засад їх неупередженого аналізу і, що не менш важливо, розробленню значенневої прозорості термінів «оригінальність» і «достовірність» документа. Тонкі, хоча й значущі відмінності між цими поняттями, на думку С.М.Каштанова, полягають у його походженні й часі (послідовності) виникнення у світі⁶³.

Поява наприкінці XIX – на початку XX ст. творчого доробку Ш.Сеньобоса і Ш.В.Ланглуа налаштовує на висновок про зростання у вказаний період інтересу до загальної теорії документа в руслі історичного джерелознавства. Поза сумнівом, заявлені авторами міркування мали неабиякий вплив на розвиток знань про документ, модернізуючи класичну історико-філологічну

⁶¹ Сеньобос Ш. Исторический метод в применении к социальным наукам. – С.110.

⁶² Усманов М.А. Некоторые вопросы источниковедческой критики документальных памятников // О подлинности и достоверности исторического источника: Сб. ст. – Казань, 1991. – С.5.

⁶³ Каштанов С.М. О подлинности и достоверности актовых источников // О подлинности и достоверности исторического источника. – С.24–41.

традицію його студіювання і доповнюючи її інформаційними, текстологічними, герменевтичними розгалуженнями. Це поклало надзвичайно результативний початок студіям, що послідовно торували собі шлях серед гуманітарних наук, проникаючи в суспільні й інші галузі знань, перетворившись на складову багатьох наукових дисциплін, які з часом продукують новий дискурс у вивченні джерел інформації і засобів комунікації.

Формування і галузеве розмежування знань про документ відбувається за неординарних умов. З одного боку, відзначимо потужну диференціацію знань, кожне з яких прагне визначитися з власними об'єктно-предметною сферою інтересів, мовою, напрямками і методикою дослідження, тобто, окреслити дисциплінарну сутність. Водночас, спостерігається тенденція об'єднання галузей наукових знань уже в площині вищих теоретико-методологічних і науково-методичних умовиводів. Слідування головному позитивістському прагненню – створення «єдиної позитивної науки»⁶⁴ – справило належний вплив на становлення міждисциплінарних студій на межі діловодної, архівної, бібліотечної, джерелознавчої та інших видів практики. Реакція на виклик інтеграції утверджувала їх місце, роль у середовищі суміжних і споріднених галузей знань. Найпереконливішим прикладом цих процесів стала поява документації як загальної науки про документ на тлі успішного розвитку дипломатики, сфрагістики, джерелознавства, палеографії, філігранології, бібліотекознавства, бібліографознавства тощо.

Незрілість більшості галузей знань, відсутність чіткого розмежування між ними природно орієнтували дослідників на загальне дослідження документальних матеріалів. Тому, наприклад, студії з дипломатики, датовані XIX ст., можуть містити палеографічні, сфрагістичні, філігранологічні й інші органічно «вписані» сюжети. Спільний об'єкт, методи дослідження, історія галузей знань зумовлювали комплексне вивчення документів, яке зміцнювало процеси диференціації знань і підтримувало їх інтегрування на вищому рівні, успадкованому від конкретизації студій завдяки об'єктно-предметній сфері.

Диференціація в синкретичних галузях знань не зняла універсалізації в підходах до вивчення документа, а навпаки, як зазначалося вище, спричинила поширення тлумачення документа у найширшому розумінні. Аналіз наукового вживання поняття у книгознавстві, бібліотекознавстві, історичному джерелознавстві тощо (наприклад, у працях Ш.В.Ланглюа, Ш.Сеньбоса, П.Отле) слугують яскравим підтвердженням цьому.

Досліджуваний період увійшов в історію теоретичними надбаннями також у галузі західноєвропейських дипломатики й палеографії. Світове визнання здобули європейські дипломатисти, палеографи Г.Бресслау, Г.Бруннер, А.Жірі, Т. фон Зікель, О.А.Поссе, О.Редліх, Ю. фон Фікер та ін. Знахідки стосовно генези й розвитку форм актів Т. фон Зікеля⁶⁵,

⁶⁴ Carter G. L. *Empirical Approaches to Sociology*. – Boston, 1998. – P.7.

⁶⁵ Sickel T. *Beitraege zur Diplomantik*. – Bd.1–8. – Wien, 1861–1882.

історико-правового дослідження грамот Ю. фон Фіккера і Г.Бруннера⁶⁶, викремлення ознак і властивостей публічних і приватних документальних матеріалів, проведення «демаркаційної термінологічної лінії» між ними у виконанні Г.Бреслау, А. де Боюар, А.Жирі, Л. де Мас Латрі, О.А.Поссе⁶⁷, класифікація західноєвропейського актового корпусу й схеми вивчення канцелярських і нотаріальних актів, їх письма і матеріальної основи А.Глорія, Ч.Паорі⁶⁸, критичний аналіз бібліографічного каталогу візантійської імператорської канцелярії Ф.Дельгера⁶⁹ та інші досягнення сприяли, на думку А.М.Кононенка, якісному зрушенню у спеціальних історичних дисциплінах, спрямованому на подолання штучного відокремлення форми від змісту документа⁷⁰. Утвердження системного, комплексного підходу саме до цього виду історичних джерел відповідало зовнішньому контексту розвитку галузей знань про документ, живило новітні методологічні засади студіювання джерел інформації й засобу комунікації.

За справедливим зауваженням В.Ф.Коломійцева, під впливом позитивістів в історичній науці склався культ письмового документа, який, на їх думку, є найбільш вірогідним джерелом інформації⁷¹. Проте непересічне значення набули археологічні, нумізматичні й інші матеріали, масові види джерел. Власне, джерелом інформації стає будь-що, що є її носієм. На якісно новий щабель піднято вагомість вивчення документа, який «нічого не вартий», допоки не стане об'єктом ретельного дослідження⁷². Звідси ще раз актуалізовано проблему розроблення наукової критики документів, співвідносності об'єктивного і суб'єктивного в їх пізнанні, міри об'єктивованої свідомості і суб'єктивованої дійсності⁷³.

Історикам-позитивістам (Л. фон Ранке, Й.Г.Дройзен, Т.Моммзен, Ш.Сеньобос, Ш.В.Ланглау) удалося поставити критику джерел на міцну основу, розробивши методику їх дослідження⁷⁴. Пізніше Р.Арон, М.Блок, П.Кірін, Р.Марішаль, А.-І.Марру, Л.Февр, Г.Фіхтенау й інші відомі науковці

⁶⁶ Brunner H. Zur Rechtsgeschichte der roemischen und germanischen Urkunde. – Berlin, 1880. – 316 s.; Ficker J. Beitrage zur Urkundenlehre. – Bd.1–2. – Innsbruck, 1877–1878.

⁶⁷ Posse O. Die Lehre von den Privaturkunden. – Leipzig, 1887. – 242 s.; Redlich O. Die Privaturkunden des Mittelalters: Handbuch der mittelalterlichen und neueren Geschichte. – Muenchen; Berlin, 1911. – VIII, 233 s.; Bresslau H. Handbuch der Urkundenlehre fuer Deutschland und Italien. Bd.1–2. – Leipzig, 1915; Giry A. Manuel de diplomatique. – Paris, 1925. – XVI, 944 p.; Bautier A. L'exercice de la justice publique dans l'Empire carolingien. – Paris, 1943; Fichtenau H. Mensch und Schrift im Mittelalter. – Wien, 1946. – 239 s.; Bouard A. de. Manuel de diplomatique française et pontificale. – Vol.1–2. – Paris, 1929–1948 та ін.

⁶⁸ Gloria A. Compendio delle lezioni teorico-pratiche di paleografia e diplomatica. – Vol.1–2. – Padova, 1870; Paoli C. Programma scolastico di paleografia latina e diplomatica. – Vol.1–3. – Firenze, 1888–1900.

⁶⁹ Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit. Reihe A: Regesten, Abteilung I: Regesten der Kaiserurkunden des ostroemischen Reiches von 565 bis 1453. Teil 1–5 / Bearbeitet von Franz Doelger. – Muenchen; Berlin, 1924–1965.

⁷⁰ Кононенко А.М. Проблема класифікації западноєвропейського частного акта // Проблеми источниковедения западноєвропейського середньовіччя: Сб. ст. – Ленинград, 1979. – С.111.

⁷¹ Коломійцев В.Ф. Методология истории: от источника к исследованию. – Москва, 2001. – С.23.

⁷² Carr E.H. What is History? – P.10.

⁷³ Aron R. Introduction á la philosophie de l'histoire. Essai sur les limites de l'objectivité historique. – Paris, 1938. – P.37.

⁷⁴ Коломійцев В.Ф. Методология истории: от источника к исследованию. – С.22.

долучилися до обговорення теоретичних знахідок XIX ст. у галузі джерелознавства, СІД, явивши науковому світу нові ідеї щодо концепції документа як джерела інформації й засобу комунікації, прийомів наукової критики, об'єкта верифікації реальності, надання *документові статусу документа* в результаті цілеспрямованої установки дослідника⁷⁵, оскільки документ є документом тільки «тією мірою, якою історик може і вміє в ньому щось зрозуміти»⁷⁶. Французька історична школа «Анналів» запропонувала відмовитися від *нарративної історії* на користь *історії інтерпретації*⁷⁷, посиливши *історико-філологічну традицію вивчення документа*.

Важливе значення для історико-філологічного напрямку дослідження документів мало критичне оновлення основ науки про античність, викликане інтенсивними археологічними пошуками. Останні разом із низкою джерелознавчих дисциплін спровокували народження галузі знань про написи – епіграфіки. На думку Е.Д.Фролова, тисячі грецьких і латинських написів, залучених до наукового обігу, уможливили вивчення «давнини на безперечно оригінальній, чітко документальній основі»⁷⁸. Студіювання написів передбачало комплексний підхід, тобто, одночасне застосування прийомів і методів філологічної й історичної інтерпретації. Наслідком міждисциплінарної дифузії стало збагачення істориків документальним матеріалом, а філологів – перспективою об'єднати формальний аналіз тексту з його реальним тлумаченням⁷⁹. Із-поміж іншого, відкриваються можливості розширення діапазону історико-філологічного вивчення документів. Неабияке значення для розвою тематичних студій мала знаменита полеміка між В.Гріммом – репрезентантом формального граматичного напрямку в німецькій класичній філології, і Ф.А.Беком, котрий виступав за глибоке вивчення мови, тексту в усіх соціальних контекстах.

Початком XIX ст. датуються відомі історико-філологічні проекти І.В.А.Кірхгофа, Е.Курціуса, У.Л.Келера, В.Діттенбергера, Т.Моммзена й ін., приурочені до видань грецьких і латинських написів. Унаслідок копіїткої праці науковців світ побачили «Звід грецьких написів» («Corpus Inscriptionum Graecarum», 1825–1877 pp.), «Звід афінських написів» («Corpus Inscriptionum Atticarum», 1873–1888 pp.), «Звід латинських написів» («Corpus Inscriptionum Latinarum», 1853–1986 pp.), які викликали сплеск інтересу до традиційних тем внутрішнього і зовнішнього життя античного суспільства, а також тих, що не перебували до цього в ранзі популярних студій – сюжетів економічної й культурної історії. «Державне господарство афінян» («Die Staatshaushaltung der Athener», 1817–1840 pp.) А.Бека та «Документи і дослідження з історії Делосько-аттичного союзу» («Urkunden und Untersuchungen zur Geschichte des delisch-attischen Bundes»,

⁷⁵ Ricoeur P. Histoire et vérité. – Paris, 1955. – P.25.

⁷⁶ Marrou H.-I. De la connaissance Historique. – Paris, 1954. – P.83.

⁷⁷ Споры о главном: (дискуссии о настоящем и будущем исторической науки вокруг французской школы «Анналов»): Сб. ст. – Москва, 1993. – С.5.

⁷⁸ Фролов Э.Д. Русская наука об античности: Историографические очерки. – Санкт-Петербург, 1999. – С.177.

⁷⁹ Там же.

1869–1870 pp.) У.Л.Келера стали зразками класичної епіграфіки, які явили науковій спільноті нові можливості вивчення документів у поєднанні зусиль істориків і філологів, спрямованих на синтез формального аналізу тексту з його реальним витлумаченням, творення «позитивної науки».

Одним із найвагоміших вислідів функціонування архівів, навчальних закладів, товариств, гуртків у системі історичної науки, численних археологічних експедицій й археографічних розробок стало видання зібраного й студійованого матеріалу, в т.ч. й історичних джерел. Хрестоматійним прикладом надзвичайного прагнення дослідників пам'яток письма до відкриття романтизмом «духу» народу стало започаткування Товариством для вивчення ранньої німецької історії (*Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde*, Франкфурт-на-Майні, 1819 р.) грандіозного науково-видавничого проекту XIX–XX ст. – «Історичні пам'ятки Німеччини...» («*Monumenta Germaniae historica inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum*», 1826 р.)⁸⁰, який об'єднав такі центри критично опрацьованих документів: законодавчі акти (капітулярії франкських королів, акти імператорів і королів, формули меровінгської і каролінгської епох тощо), приватні акти, епістоляріум, літературні твори⁸¹.

Видання вирізняється високим рівнем археографічної обробки, примітними джерелознавчими коментарями, скрупульозною внутрішньою критикою джерел інформації, що за майстерністю стилю наслідують й розвивають продемонстровані Ф.А.Вольфом можливості філологічного вивчення текстів у відомій і популярній серед науковців на початку XIX ст. праці – «Пролегомени до Гомера» («*Prolegomena ad Homerum*», 1795 р.). Відгукуючись про методологічні засади публікації документального матеріалу, проваджені першим редактором «Історичних пам'яток Німеччини» І.Г.Пертцем, В.П.Бузескул указує на «дипломатично правильне відновлення текстів на основі всіх доступних рукописів, з'ясування походження кожної праці й ознайомлення з творами, які від неї ведуть лік існування, до того ж, видавець повинен дійти до першоджерела, початкового рукопису і відновити його на підставі кращих рукописів»⁸². Безперечно, «Історичні пам'ятки Німеччини» стали справжньою школою і зразком видання історичних джерел не тільки для Німеччини, але й для інших країн. Члени товариства зібрали колосальний рукописний матеріал, перед обсягом якого «блякне фонд, що був у розпорядженні мавристів [...]». Вони були прекрасними палеографами і дипломатистами і відіграли дуже велику роль у розвитку в XIX–XX ст. допоміжних історичних дисциплін»⁸³. Розроблені товариством правила науково-критичного видання: збереження єдності джерела (усі редакції, варіанти тексту),

⁸⁰ Бузескул В.П. Из истории Monumenta Germaniae historica // Доклады Академии наук Союза Советских Социалистических Республик: Сер.В. – Ленинград, 1925. – С.63.

⁸¹ Вайнштейн О.Л. Историография средних веков в связи с развитием исторической мысли... – С.160.

⁸² Бузескул В.П. Из истории критического метода. Ранке и Штенцель // Известия Академии наук Союза Советских Социалистических Республик. Сер.VI. – Ленинград, 1926. – №12. – С.1129.

⁸³ Люблинская А.Д. Источниковедение истории средних веков: Учеб. пособие. – Ленинград, 1955. – С.351.

співвідношення текстів у межах однієї рукописної традиції, коментарі і покажчики, стали взірцем археографічної обробки документів.

Яскраві приклади подібних організаційних заходів в ім'я історичної науки, колективної пам'яті маємо також і в інших європейських державах. Розгортання масштабних археографічних проектів, проведених науковими установами, товариствами й підтримуваних фаховими виданнями, також потребувало розроблення прийомів історичної критики, укорінення в історико-філологічних студіюваннях документа текстологічних, герменевтичних сюжетів, що демонструють поглиблення дослідних дій стосовно його інформаційної складової, тобто, аспектне розширення об'єкта вивчення. Наявність величезної кількості рукописів із подачею різночитань вимагала не простого механічного порівняння, а виявлення текстових нашарувань, архетипу тексту тощо. Згуртування ентузіастів справи, кращих істориків-дослідників спочатку на регіональному, а згодом – загальнодержавному рівні довкола археографічної справи дало неабиякі результати.

Здобутки у сфері археографії так само демонструють відмінні від попередніх концепційні підходи до вивчення історичних джерел, що застосовувалися в ім'я всебічного представлення рукописних документів в опублікованому вигляді. Помітним явищем стала дискусія між німецькими вченими Т.Лінднером і Л.Квідде щодо методів видання джерел⁸⁴. Якщо Т.Лінднер визнавав за потрібне прискіпливо «описувати рукописний матеріал і встановлювати текст, з'ясувати його співвідношення з подібними джерелами», визначати їх оригінальність, датувати, формулювати заголовок, пояснювати маловідомі терміни, географічні назви тощо, залишаючи текст у «чистому вигляді», то його опонент, коментуючи міркування колеги, справедливо зауважував, що навіть відбір документа, авторське представлення його заголовка, інші прості операції з ним впливають на дослідника-споживача археографічного продукту⁸⁵. Порушена проблема співвідношення суб'єктивного й об'єктивного відбиває сучасні їм неокантіанські постулати критики джерела, які заслуговують визнання як потужне знаряддя методології.

Історіографічно наслідуючи С.Г.Кулешова і К.Мигоня⁸⁶, назвемо ще один чинник, який утверджував у XIX ст. ставлення до документа як об'єкта оперативної дії, відкривав «нові можливості аналізу його сутності поряд із традиційним вивченням історичної пам'ятки»⁸⁷. Це – бібліографія, тлумачення якої і донині залишається полісемантичним. Побутування ототожнень бібліографії з книго-, бібліотекознавством (із XIX ст.) вказує на відсутність чіткого розмежування об'єкта і предмета, головних завдань і напрямів реалізації досліджень. Усебічні намагання звершити це привели до увиразнення особливого дискурсу вивчення документа в бібліографії – практичній науці, що орієнтувалася «на оперативне забезпечення інформацією про

⁸⁴ Андреев А.И. О правилах издания исторических текстов // Архивное дело. – 1926. – Вып. 5/6. – С.84–98; Вып. 7. – С.37–45.

⁸⁵ Андреев А.И. О правилах издания исторических текстов // Архивное дело. – 1926. – Вып. 7. – С.40.

⁸⁶ Мигонь К. Наука о книге: очерк проблематики / Пер. с пол. – Москва: Книга, 1991. – С.40.

⁸⁷ Кулешов С.Г. Документоведство: История... – С.20.

нову літературу з усіх галузей знань»⁸⁸. Саме бібліографія разом із теорією діловодства, на думку С.Г.Кулешова, запропонували альтернативний шлях розвитку знань про документ. Названі науковцем дисципліни сприяли зміцненню засновку документознавства, втім, були не єдиними.

Для науки рубіжних років ХІХ–ХХ ст. характерним є розширення значеннєвих меж понять «історичне джерело» чи «документ». Якщо спочатку статус історичного джерела, на думку багатьох відомих учених минулих років (С.Н.Валк, О.С.Лапшо-Данилевський, О.Є.Пресняков, М.М.Тихомиров, Л.В.Черепнін), мали документи діловодної сфери, актовий матеріал (звідси – першість дипломатики як науки з-поміж інших), то пізніше такими проголошувалися всі пам'ятки матеріальної і духовної культури. Розуміння *джерела, документа* ускладнюється, розширюється і стає маловизначеним. Відгукуючись про цю ситуацію, А.-І.Марру писав: «Цілком очевидною є неможливість сказати, де починається й де закінчується документ; поступово поняття документа розширюється та закінчується тим, що охоплює все: тексти, пам'ятки, усілякі спостереження»⁸⁹.

Особливий дискурс у науках документально-комунікаційного циклу ХІХ ст. утворився завдяки діяльності бельгійського юриста й соціолога П.Отле. Його зосередженість на впорядкуванні інформаційних комунікацій у глобальному масштабі породила безліч цікавих організаційних заходів, серед яких – Міжнародний бібліографічний інститут (1895–1931 рр.), трансформований у Міжнародний інститут документації (1931–1938 рр.), а згодом – Міжнародну раду (пізніше – Федерацію) з інформації і документації (1938–1995 рр.); Міжнародне бюро соціологічної бібліографії (1893 р.), а науково-методичне розгортання ідей М.Дьюї втілювалося в міжнародній системі класифікації творів друку й документальних матеріалів для організації вузькоспеціалізованих і багатогалузевих довідково-інформаційних фондів – Універсальній десятковій класифікації.

Праці П.Отле відзначаються слідуванням основним ідеям позитивізму. Прагнення універсалізувати, уніфікувати, математично прорахувати й вивірити процеси документування, документообігу, документозберігання свідчать про прийняття й освоєння методології О.Конта і Г.Спенсера, базованій на переконаннях щодо можливості вибудувати єдину позитивну, ідеальну науку (соціальну фізику, або соціологію) – «сукупність універсальних та очевидних, безсумнівних і необхідних положень, систематично організованих, виведених залежно від предмета безпосередньо чи опосередковано, і таку, що дає внутрішню основу його властивостям, а також законам [...] дії»⁹⁰.

Кількісне зростання у ХІХ ст. обсягів документації супроводжувалось її видовим урізноманітненням. Так, у 1837 р. починається історія фото-, а в 1895 р. – кінодокумента. Новітні способи фіксації інформації, раціональні обґрунтування їх перспективності порушили питання про місце і роль із-поміж інших, подібних за призначенням, об'єктів. Книга, часопис,

⁸⁸ Кулешов С.Г. Документознавство: Історія... – С.20.

⁸⁹ Marrou H.-I. De la connaissance Historique. – Paris, 1954. – P.77–78.

⁹⁰ Отле П. Трактат о документации. – С.238.

«адміністративна документація», фотографія, кінострічка, брошура, рукопис, карта, естамп, гравюра, мікрофільм та інші види носіїв інформації були поставлені П.Отле в один документальний ряд. Відстоювана ним доцільність комплексних знань спонукала до розгляду можливостей *єдиної науки про документ* – документології⁹¹.

Окрім відчутних бібліотекознавчо-бібліографічних, книгознавчих запозичень для розвитку ідей документації, П.Отле охоче послуговувався розробками «формулярного аналізу» дипломатики, про що свідчить розділ монографії «Керівництво з адміністративної документації: Загальні принципи» («Manuel de la Documentation Administrative: Principes Généraux», 1923 р.), присвячений мовним формулам і формуляріям. Розгляд перспектив застосування такого прийому спричинив з'ясування практичної необхідності уніфікації, стандартизації процесів документування та документообігу. У першому випадку міркування дослідника узалягуються від системного сприйняття документа, що означало визнання доцільності уніфікації матеріального носія інформації та змісту документа, а в другому – важливості стандартизації всіх процесів роботи з документами в установі й державі⁹². Отже, з-поміж інших теоретичних питань адміністративної документації порушувалося ще одне – уніфікації та стандартизації різних видів роботи з документами, а посилання при цьому на новітні галузеві розробки в руслі тейлоризму засвідчують інтерес до студій із керування документаційними процесами. У ставленні до документа як об'єкта реальної дійсності чітко відстежується системний підхід. Дослідник розрізняє матеріальну складову, або форму (матеріал, розмір (формат), зовнішній вигляд), та «відсторонений бік документа, або [...] зміст»⁹³. П.Отле виявляє себе прихильником системного комплексного сприйняття документа та провадження його вивчення.

Найефективнішим методом дослідження сукупності документів учений називає класифікацію, яку вважав «фундаментом документації, «червоною ниткою», що має проходити крізь всю документну організацію»⁹⁴. Багаторічні студії з класифікації документів узагальнюються дослідником за декількома напрямками. Передусім важливе місце займають загальні теоретичні судження стосовно класифікації. Такими є роздуми про вимоги, що пред'являються до класифікації документів, яка, на думку П.Отле, повинна бути системною, вичерпною, достатньо деталізованою, комбінаторною, точною, мнемотичною та «існувати у вигляді таблиці чи малюнка, супроводжуваними абетковим покажчиком»⁹⁵. Розробляючи це питання, науковець робить висновок про важливість правильного визначення класифікаційних критеріїв, їх залежність від специфіки документів і мети провадження диференціації, підпорядковану практичній діяльності установи. Основою для поділу документів на класи П.Отле запропонував такі ознаки: функційне

⁹¹ Там же. – С.196–197.

⁹² *Отле П.* Руководство к администрированию. – 2-е изд. – Москва; Ленинград, 1931. – С.48–55.

⁹³ Там же. – С.36.

⁹⁴ Там же. – С.40.

⁹⁵ Там же. – С.41.

призначення, зміст, форма, напрями руху документів, ступінь їх поширення, коло виконавців⁹⁶. Пошуки найприйнятнішого варіанту класифікації для адміністративної документації в установі, конгломераті закладів, окремої галузі науки чи сфери діяльності суспільства, «всесвітньої єдиної документальної класифікації» передбачувано завершується популярною в першій половині ХХ ст. серед фахівців пропозицією застосування *десятькової класифікації* документів в управлінській сфері.

Цікавими виявилися спостереження П.Отле щодо «життя документа», відомої теорії архівістики та документації першої половини ХХ ст., розробленої французькими та німецькими дослідниками. Високо поцінована теорія документа здобула лаконічну й досить точну інтерпретацію, згідно з якою «життя документа» складається з декількох етапів. Не схвалюючи захоплення довгими цитатами, тут дозволимо собі це, оскільки більш промовисто складно передати бачення П.Отле змісту концепції «життєвого циклу документа». Отже, «документ, створений на місці [в установі] чи той, що надійшов ззовні, із моменту своєї появи одержує назву, вступає в певну сім'ю чи клас, входить у досє, вилучається з нього для того, щоб повернутися, циркулює, передається, побутує з собі подібними, одним словом, живе більш-менш активним життям. Потім він старіє, перестає привертати до себе увагу і все рідше й рідше виступає на сцену. Нарешті, після більш-менш тривалого і більш-менш корисного існування, він гине в тих аутодафе, необхідність яких викликана нагромадженням сукупності нових документів, що з'явилися пізніше від нього, [...] актуальніших, корисніших, претендуючи на те місце, яке він займає у класифікаційних шухлядах і котрим ці нові документи, своєю чергою, повинні будуть поступитися іншим. Кожній фазі життя документа відповідають особливого виду операції: складання, реєстрація і розподіл, каталогізація, аналіз і витримка, передача на місце зберігання, довідки й використання, прийомка, передача і знищення. Усі операції з документами, приведені у взаємодію і стандартизовані, пов'язані між собою, як ланки одного ланцюга, [...] змінюються залежно від цілей, умов, і досягають великої чи меншої повноти досконалості залежно від стану адміністративних організмів»⁹⁷. Безперечно, нагромадження при описі всіх можливих операцій, процедур із документами хоча й створює ілюзію всеохоплення, утім, є досить неструнким за логікою внутрішньої будови, що відбувається через одночасний розгляд процесів організації роботи з документами на рівні установи та між установами. Проте прагнення продемонструвати цикл життя документа – від моменту створення і до передавання в архів чи знищення – як єдине ціле, та довести необхідність його вивчення наукою «всезагальна документація» наводить на думку про наявність «документологічності» в роздумах П.Отле.

Наслідуючи надбання різних наук – архівознавства, бібліотекознавства, бібліографії, дипломатики – він запропонував т.зв. документаційний підхід до вивчення документів упродовж їх життєвого циклу. Допускаючи

⁹⁶ *Отле П.* Руководство к администрированию. – С.36–37.

⁹⁷ Там же. – С.19–20.

множинність тлумачення поняття «документація», науковець виводить ще одне визначення спеціальної галузі знань, яка займається вивченням документів, сфери їх створення і функціонування. Виокремлюються ширший і вузький аспекти значення документа, а отже, і об'єктів дослідження. Це означає визнання існування двох відгалужень документаційної науки – загального, спеціалізованого на студіюванні всіх видів документів, і вузького, орієнтованого на адміністративну документацію. Позитивним моментом стало усвідомлення першочерговості для соціальної інституціоналізації дисципліни розширення мережі науково-дослідних установ. Системний підхід до документа спонукав науковця порушити одночасно питання, пов'язані зі студіюванням його інформаційної та матеріальної складових. Прийняття теорії «життєвого циклу» дозволило розширити межі розгляду документа та комплексно підійти до досліджень в ув'язці з документально-комунікаційною сферою діяльності суспільства.

Наразі спостерігаємо актуалізацію багатьох ідей П.Отле вітчизняними і зарубіжними дослідниками. Успішне постмодерністське конституювання диференційованих галузевих знань прямо й опосередковано продукує пошуки «універсальної» науки про документ. Зацікавленість узагальненнями накопичених знань і їх модерним теоретико-методологічним і науково-методичним осмисленням виводить науковців на роздуми вченого про документологію. Парадоксально, що при цьому ідеї П.Отле, сформульовані майже сто років тому, беззастережно розгортаються як перспективні в новітніх умовах розвитку науки. Не заперечуючи можливості подібного, дозволимо зауважити про доцільність їх ревізії.

Ми схильні вважати, що загальні пошуки відповіді на питання «що є документ і не-документ?» і «як його слід вивчати?» не могли не вплинути на головну доктрину вчення П.Отле про документаційну науку, зміст якої полягав у розширенні значеннєвої межі поняття «документ», а в намаганнях створити спільну галузь наукових знань про документ під назвою «документація», «книго-архівно-музезнавство», «документологія» проступають суто позитивістські устремління до єдиної науки. Тому з'являються праці, присвячені не конкретним видам документів, а їх узагальнювальному образу – документові як засобу комунікації і джерелу інформації (у т.ч. як доказ чи свідчення), що мають вищий рівень абстрагування. Це, своєю чергою, продукує думки, присвячені підсумуванню наявного досвіду, перегляду досягнень, зроблених попередниками в галузях наукових знань, які розробляли питання історії, теорії окремих видів документів, практики роботи з ними.

Наукові відкриття в гуманістиці XIX ст., підкріплені суспільною практикою, виявилися багатомірними. Їм належить визначальна роль у формуванні іншої картини світу, нових перспектив вирішення гносеологічних і онтологічних проблем, співвідношення між ними. Завдяки засадничим принципам романтизму, позитивізму та марксизму руйнуються механістичні уявлення про живу і неживу природу, змінюється погляд на закони і закономірності їх функціонування, детермінантні складові пізнавального процесу, утверджується положення відносності знання, відбуваються інші

кореляції розвитку науки. Погоджуємося з цілком справедливою характеристикою наукового життя Західної Європи, даною Н.М.Яковенко: «Організація наукової й освітньої галузей стає водночас і ригористичною, і всеохопною. Наукові дослідження остаточно підпорядковуються обов'язковим для всіх "членів цеху" правилам; відбувається регулярний обмін інформацією; окреслюються на міжнародному рівні проблеми, що їх уважають за пріоритетні; уніфікуються процедури академічних атестацій [...]. Урешті, уперше заявляють про себе різноманітні "школи", що зазвичай несуть на собі відбиток "національної специфіки"»⁹⁸.

Важливим наслідком розвитку галузей знань про документ, який мав далекосяжне значення, стало переміщення уваги з об'єкта вивчення на суб'єкт, доведення суб'єктивності будь-яких емпіричних і раціональних знань, інтерпретація їх самих як вислуду складного процесу взаємодії дослідника із досліджуванним матеріалом, автора з твором. У теоретичному плані посилюються пошуки шляхів створення *метатеорій*, здатних об'єднати різні наукові течії й напрями, багатоманітність концепцій та доктрин, а в *методичному* – окреслення значенневих і смислових меж *суб'єктивності* в пізнанні.

Зросло на ґрунті «критики чистого розуму» неокантіанство, уособленим якого стали В.Дільтей, Г.Зіммель, В.Віндельбанд, Г.Рікерт, вдало і впливово заявило про суб'єктивність історичного й соціального життя, котре для того, щоби пізнати, необхідно «відчути» на рівні індивідуальних і неповторних для кожної епохи культурно-історичних особливостей, дешифрувати знаково-символічні прояви людської діяльності. В епіцентрі неокантіанців – логіка історичного дослідження, спосіб мислення науковця, індивідуалізуючий метод вивчення, інтерпретація, тлумачення історичних джерел як «зовнішніх документів», в яких втілилися «внутрішні» психічні явища⁹⁹. На початку ХХ ст. сприйняття історичного джерела як «психічного продукту», концентру суб'єктивних знань, індивідуальних емоцій і переживань, кумуляції конкретно-історичної епохи й інші спадкові риси неокантіанства визначають розвиток джерелознавства, споріднених та суміжних наукових дисциплін.

Породжені неокантіанством зміщення в гуманістиці, були підхоплені й апробовані соціологічною історією. Проголошений М.Вебером орієнтир на вивчення логіки утворення понять, як найнадійніший спосіб трансформації суб'єктивного світу історика в об'єктивний світ історичної науки, спрямував науковців до серйозних термінологічних пошуків, зосереджених на понятійно-логічних конструкціях лексем. «Виведення» загального образу поняття мало відбуватися на ґрунті емпіричного документального матеріалу. Цей постулат був двоякого значення для галузей знань про документ. По-перше, посилюється прагнення з'ясувати «ідеальний тип»

⁹⁸ Яковенко Н. Вступ до історії. – К., 2007. – С.170.

⁹⁹ Губман Б.Л. Смысл истории: очерки современных западных концепций. – Москва, 1991. – С.47–49; Зиммель Г. Проблемы философии истории (этид по теории познания). – Москва, 1898. – С.40; Риккерт Г. Философия истории. – Санкт-Петербург, 1908. – С.140–148 та ін.

історичного джерела, документа, тобто, розкрити їх узагальнений образ – змоделювати форму і конструкцію, інтерпретувати абстрактний зміст. По-друге, відбувається актуалізація спеціальних історичних дисциплін, зокрема джерелознавства. Тому поява ідей про документологію як метанауку, термінологію як спеціальну галузь мовознавства, укорінення особливого статусу документа як джерела інформації й засобу комунікації, загальнокультурного явища та породження індивідуальної психіки виглядають цілком закономірними. Їм належало стати визначниками народження нового типу знання про документ у науці XX ст. Відтоді той рішуче й невпинно вивчається як формальний і логічний об'єкт інтерпретації (філософська й лінгвістична герменевтика, текстологія, семіотика), породження загальних культурних процесів, відбиття колективного й індивідуального в тексті, єдність форми та змісту. Поряд із новаційними тенденціями розвивались традиційні напрями науки про документ. Історіографічний аналіз тематичних студій підтверджує справедливість зроблених висновків.

The article outlines conditions of the document science evolution in the XIX century as well as its organizational development. Emphasis is laid upon the role of universities, specialized educational establishments, particularly, the School of Charters, the role of archives as research centers of document study is evaluated. The article outlines as well basic findings of archaeography, source studies, and other specialized historic disciplines in the field of document studies, the environment of its creation and functioning. It reveals the development factors of wide interpretation of the notion «document», the rise of the documentation science of P.Otlet upon ideas expressed by Ch.V.Langlois and Ch.Seignobos.

Т.О.ШАРАВАРА*

РЕФОРМИ І КОНТРЕФОРМИ МІСЦЕВОГО Й МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст. В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ У ПРАЦЯХ РАДЯНСЬКИХ ТА ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДНИКІВ

Проаналізовано радянську й зарубіжну історіографію реформ і контрреформ органів місцевого та міського самоврядування другої половини ХІХ ст. у Російській імперії. Визначено чинники, що вплинули на характер оцінок науковців, окреслено недостатньо досліджені питання.

Проведені в Російській імперії земська (1864–1865 рр.) та міська (1870 р.) реформи сприяли розвитку демократизації суспільства, міської інфраструктури, розв'язанню соціально-економічних проблем на місцевому рівні. Зміна внутріполітичного курсу в Російській імперії в 1880-х рр. спричинила низку контрреформ, які зачепили й органи самоврядування. Зокрема, значно обмежувалася компетенція гласних і посилювалася влада губернаторів, запроваджувався інститут земських начальників. Радянська історіографія, висвітлюючи процеси започаткування земського й міського самоврядування, їх наслідки та ставлення представників різних соціальних прошарків до цих подій значно вплинула на формування світогляду кількох поколінь дослідників. Тож, зважаючи на різноманітність джерел за змістом і характером оцінок, ставимо собі за мету проаналізувати опубліковані видання, з'ясувати рівень правдивості висвітлення основних складових реформ, визначити коло недостатньо досліджених питань.

Слід зазначити, що окремі аспекти проблеми вже розглядалися істориками. Спробу проаналізувати історіографію регіональних досліджень історії земства здійснила Н.С.Новикова¹. Історіографію земської реформи у загальноросійському контексті висвітлено О.О.Бакуменко², проте дослідниця переважно робила акцент на питаннях участі земств у ліберальному русі. І.М.Миколаєнко³ здійснила внесок у розробку питань, пов'язаних із культурно-освітньою діяльністю земств та їх роллю у суспільно-політичному житті. Історіографію соціально-економічної діяльності земств в Україні дослідила Т.О.Шаравара⁴. Усі названі автори побіжно торкалися питання модернізації земств на різних етапах їх діяльності. Історіографія запровадження

** Шаравара Тамара Олексіївна – кандидат історичних наук, докторант історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.*

¹ Новикова Н.С. Региональные исследования истории земства // Историография истории СССР: проблемы преподавания и изучения: Сб. науч. тр. – Калинин, 1985. – С.89–97.

² Бакуменко О.О. Земства Російської імперії: історіографія проблеми (II половина ХІХ–ХХ ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2000. – 19 с.

³ Миколаєнко І.М. Історіографія діяльності земських установ України (1864–2001 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2003.

⁴ Шаравара Т.О. Соціально-економічна діяльність земств в Україні (1864–1917 рр.): історіографія: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2005. – 247 с.

міської реформи розроблена значно краще. Т.О.Щерба⁵, В.П.Горбачов⁶, О.В.Черемісін⁷, Т.М.Плаксій⁸ дослідили проблеми запровадження міської реформи 1870 р., її реалізацію в окремих містах України, діяльність міських дум на початку ХХ ст. та проведення реформи в Правобережній Україні. Проте далеко не всі складові обох реформ знайшли належне відображення в історіографії. Брак праць порівняльного характеру, в яких би історіографія обох реформ висвітлювалася комплексно, зумовлює необхідність цієї наукової студії.

Реформи та контрреформи місцевого й міського самоврядування другої половини ХІХ ст. розглядалися у наукових, енциклопедичних, публіцистичних виданнях радянської доби. Ставлення радянських істориків до органів самоврядування Російської імперії впродовж існування СРСР не було однозначним. Різні історичні періоди наклали свій відбиток на характер публікацій. Важливо з'ясувати міру реальності радянських історіографічних концепцій, правильність чи помилковість оцінок тих чи інших науковців, адже лише так можна дати відповідь на питання про ступінь правдивості і повноцінності відтворення історії. До кінця 1920-х рр. радянська історична наука не була цілком і повністю підпорядкована ідеології, оскільки на цьому етапі лише відбувалося утвердження офіційно санкціонованої «ідеологічної правди». Із завершенням доби українізації та непу збільшується кількість праць, що відзначалися упередженим ставленням до органів самоврядування Російської імперії. У той час єдиним методологічним підґрунтям стає догматичний марксизм-ленінізм. Праці В.І.Ульянова (Леніна) розглядаються як міцний фундамент для розуміння історичного процесу⁹. Водночас слід зазначити, що оцінки вождем російських більшовиків земського самоврядування не вирізнялись оригінальністю й були витримані в руслі революційно-демократичної публіцистики, хоча його робота «Гонителі земства та Аннібали лібералізму» стала методологічною основою для радянської історіографії земства. Із погляду поданого фактичного матеріалу і зроблених оцінок більшість праць вождя нагадують публіцистику П.Б.Аксельрода, М.Д.Драгоманова, С.Ю.Вітте.

⁵ Щерба Т.О. Міське самоуправління на Правобережній Україні у другій половині ХІХ ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2001. – 182 с.

⁶ Горбачов В.П. Міське самоврядування в Україні (за реформою 1870 року): Автореф. дис. ... канд. юр. наук. – Х., 1995. – 19 с.

⁷ Черемісін О.В. Діяльність органів міського громадського управління Херсона, Миколаєва, Одеси в 1785–1870 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2006. – 19 с.

⁸ Плаксій Т.М. До питання про історіографію міських дум початку ХХ ст.: Зб. наук. праць. – Кременчук, 1995. – Ч.2. – С.14–19.

⁹ Ленин В.И. Гонители земства и Аннибалы либерализма // *Его же*. Полное собрание сочинений. – Т.5. – Москва, 1972. – С.21–72; *Его же*. Письмо к земцам // Там же. – Т.6. – Москва, 1972; *Его же*. «Либеральные» земцы уже идут на попятный? // Там же. – Т.11. – Москва, 1972. – С.195; *Его же*. Аграрная программа социал-демократии в первой русской революции // Там же. – Т.17. – Москва, 1973. – С.148–173; *Его же*. Картинки жизни // Там же. – Т.23. – Москва, 1973. – С.327; *Его же*. Купецкие расчёты // Там же. – С.91; *Его же*. Откровенно // Полное собрание сочинений. – Т.22. – Москва, 1973. – С.295–296; *Его же*. Пересмотр аграрной программы рабочей партии // Там же. – Т.12. – Москва, 1973. – С.239–270; *Его же*. По поводу юбилея // Там же. – Т.20. – Москва, 1973. – С.161–170; Ленин В.И. Нові дані про закони розвитку капіталізму в землеробстві // *Його ж*. Повне зібрання творів. – Т.27. – К., 1969. – С.170.

Необхідно зазначити, що радянські історики, цитуючи В.І.Ульянова (Леніна), довго «приписували» йому авторство висловлювання про «п'яте колесо». Проте насправді цей вислів належить письменнику М.Є.Салтикову-Щедріну, який скептично ставився до розвитку самоврядування в умовах російського абсолютизму¹⁰. На цьому акцентує увагу і зарубіжне видання «Земський феномен – політологічний підхід»¹¹. Погляди В.І.Ульянова (Леніна) отримали критичні зауваження його ж однодумців. Так, на шпальтах соціал-демократичної «Іскри» Віра Засулич заперечувала йому: «Как ни узка сфера земского труженичества, всякий признает, что луженые рукомоиники всё же лучше нелуженых»¹². У 1920-х рр. дискусія навколо реформ зводилася до рівня «луженых рукомоиников». У такий спосіб влада демонструвала ставлення до господарських здобутків земств і міських дум, значно применшуючи їх роль у системі державного механізму.

Наприкінці 1920-х рр. побачила світ низка нарисів з історії Росії С.А.Піонтковського¹³, М.І.Яворського¹⁴, М.М.Покровського¹⁵, в яких реформи оцінювалися все ще позитивно.

Зміна радянських вождів спричинила зміну інтерпретації подій в історичній науці. Надалі, чим більше зміцнювалися позиції сталінізму, тим поширенішими ставали погляди на історію земств і міських дум другої половини ХІХ – початку ХХ ст. як на буржуазну. Праці радянських істориків починають повністю вписуватися у сталінську доктрину. Із кінця 1920-х рр. утверджується нова історична концепція, формується негативний погляд на дорадянське минуле, що відповідним чином позначилося на історіографії земської та міської реформ. На цьому етапі вчені ставлять за мету викрити «антинародну» сутність політичної системи царської Росії, а отже, органи самоврядування розглядалися як «п'яте колесо» у системі державного управління, як інститути «гноблення народних мас». В історичній науці утверджується концепція, згідно з якою органи самоврядування були безініціативним додатком до централізованого розгалуженого бюрократичного апарату.

Постає питання, чим була викликана така надзвичайна переоцінка ролі земств і міських дум в історичній науці? З огляду на те, що відбувся насильницький злам системи самоврядування в роки більшовицького перевороту й громадянської війни, а також заміна земств «советаами», які вимагали від радянських істориків нищівної оцінки соціального та господарського досвіду органів самоврядування Російської імперії, кон'юнктурної критики на їх адресу. Інакше більшовики просто не змогли б пояснити суспільству причини заміни існуючих органів місцевого й міського самоврядування іншими. На цьому етапі радянські історики назвали міські ради робітничих,

¹⁰ Салтыков-Щедрин М.Е. Собрание сочинений: В 22 т. – Т.14. – Москва, 1967–1974.

¹¹ Земский феномен – политологический подход // Slavic Research Center (Sapporo, Hokkaido university). – 2001. – January.

¹² Искра. – 1903. – 1 января.

¹³ Пионтковский С. Очерки истории России в ХІХ–ХХ веках. Лекции. – Москва, 1928. – 112 с.

¹⁴ Яворский М. История Украины у стислому нарисі. – К., 1928. – 336 с.

¹⁵ Покровский М.Н. Русская история с древнейших времён: В 4 т. – Москва, 1920.

селянських і червоноармійських депутатів справді народними й демократичними. Це знайшло висвітлення в оцінках земської реформи українських істориків Б.Д.Грінченка¹⁶ та О.Я.Єфименко¹⁷. Увагу привертає теза останньої: «Панувало в земстві дворянство, землевласники, фабриканти, купці, а не пролетаріат із дрібним селянством, за яких вони вирішували справи, звичайно у своїх класових інтересах»¹⁸. У цих працях події вже висвітлюються з погляду класового підходу.

У 1930-х рр. тенденції до негативних оцінок земської і міської реформ посилюються. Зокрема, Л.А.Шеффер¹⁹ наголошує на тому, що «справжнє» самоврядування населення отримало лише за радянської влади, а земства й міські думи, обмежені імперською владою, не можна вважати самоврядуванням у повному розумінні цього слова. Автор зосереджується на перспективах і можливостях рад. Це зумовлене прагненням довести широкому загалу перевагу радянських органів самоврядування, в яких справами порядкували «робітники та селяни». Офіційні енциклопедичні видання 1930-х рр.²⁰ ще почасти вказували на корисність проведеної культурно-господарської роботи міськими думами та управами, проте ці оцінки не були домінуючими. У підручнику з історії України за редакцією С.М.Белоусова та К.Г.Гуслистою (1940 р.) зазначалося: «У земства потрапляли, як правило, лише представники куркульського прошарку села»²¹. Ідеологічні штампи простежуються і в нарисах з історії України, надрукованих 1944 р. Зокрема, Ф.Є.Лось доводить, що нібито закон, ухвалений Думою 1911 р., яким земства запроваджувалися в західних губерніях, «спрямований на пригнічення окраїн та є проявом великодержавного шовінізму депутатів III Думи»²². Класовий підхід призводив до недотримання радянськими істориками принципу об'єктивізму, спотворення окремих історичних фактів і подій.

Історична наука, як і будь-яка, керується конкретними методами та принципами дослідження, недотримання яких призводить до викривлення фактів. Радянські історики робили акцент на необхідності домінування «класу селян і робітників» у різних господарських сферах. Це немиче призводило до применшення внеску інших прошарків населення в розв'язання господарських проблем на місцях. В енциклопедичному словнику Російського бібліографічного інституту «Гранат»²³ висвітлювалися процедура утворення земств і міських дум, основні нормативно-правові акти, що становили підґрунтя реформам. Авторський колектив утримався від категоричних оцінок і зосередив увагу на результатах реформ, характеризу-

¹⁶ Грінченко Б. Як жив український народ. – К., 1918. – 48 с.

¹⁷ Єфименко О.Я. Історія українського народу. – Х., 1922. – 207 с.

¹⁸ Там само. – С.163.

¹⁹ Шеффер А.Л. Органи «самоуправления» в царской России. – Куйбышев, 1939.

²⁰ Большая советская энциклопедия: В 65 т., 1-е изд. / Под ред. О.Ю.Шмидта. – Т.18. – Москва, 1930. – С.130.

²¹ Історія України: Короткий курс / За ред. С.М.Белоусова, К.Г.Гуслистою. – К., 1940. – С.165.

²² Лось Ф.Є. Нариси з історії України. XI випуск. Україна в роки столицінської реакції. – К., 1944. – С.136.

²³ Энциклопедический словарь Русского библиографического института «Гранат». – Т.21. – Москва, 1940. – С.198–261.

ючи їх позитивно. Як бачимо, оцінки реформ в енциклопедичних виданнях не були вкрай негативними, що вирізняло ці джерела з-поміж навчальної та публіцистичної літератури.

Курси лекцій радянських істориків уже були підпорядковані певному шаблону, якого автори дотримуватимуться до кінця 1980-х рр. Із середини 1940-х рр. годі шукати власний «почерк» істориків, оскільки вони досліджували реформи в офіційно визнаних концептуальних рамках. Показовою в цьому плані є «Історія СРСР» за редакцією М.В.Нечкіної²⁴. У цій праці ретельно розглянуто процедуру виборів гласних до земств і міських дум, функції органів самоврядування та проаналізовано законодавчі акти, що звужували їх компетенцію. Сторінки, де висвітлювалася історія земства, містять загальновідомі висловлювання щодо земства В.І.Ульянова (Леніна), зокрема, «земство – це клаптик конституції, через який російську громадськість віднадували від конституції» та «п'яте колесо до воза». Упродовж наступних років праці науковців міститимуть саме такий набір цитат, що зумовлюватимуть і характер оцінок земської та міської реформ²⁵.

На цьому етапі вийшли спеціальні дослідження, присвячені винятково реалізації міської реформи 1870 р. у Росії за авторством М.А.Горловського²⁶ і Б.В.Златоустовського²⁷ та аналізу виборів у великих містах. Крізь призму висвітлення процедури виборів у московську²⁸, ростовську й нахичеванську²⁹, омську³⁰ та інші думи, історики акцентували увагу на тому, що населення царської Росії не сприймало реформу й виступало проти самоврядування в містах. Учені також підкреслили, що відсутність у думках гласних від збіднілих прошарків населення і робітників та значний майновий ценз звели нанівець ідею самоврядування, оскільки, з їхнього погляду, думи піклувалися про інтереси заможних верств і користі широкому загалу не принесли. Поряд із цими працями в 1940–1950-х рр. були опубліковані дослідження, присвячені питанням становлення земств у різних регіонах Росії. Якщо міську реформу оцінювали з погляду відсутності в думках представників широких мас населення, то земську – значно негативніше, акцентуючи увагу

²⁴ Історія СРСР. – Т.2: Росія в ХІХ столітті / За ред. М.В.Нечкіної. – К., 1950. – 821 с.

²⁵ Історія УРСР: В 2 т. / За ред. В.Дядиченка. – Т.1. – К., 1955. – 904 с.; Історія УРСР / Под ред. А.К.Касименко, В.А.Дядиченко. – К., 1953. – 837 с.; Історія СРСР. – Т.2 (1861–1917): Період капіталізму / За ред. Л.М.Іванова, А.А.Сидорова. – К., 1963. – 715 с.; Історія СРСР: Учеб. для іст. фак-тов вузів / Под ред. Ш.М.Левина і Е.А.Мороховец. – Москва, 1954. – Т.2. – 510 с.; *Мотренко В.Г.* Історія СРСР: Підр. для іст. фак-тів. – Москва, 1968. – 312 с.; Історія СРСР. – Т.2 (1861–1917) / За ред. П.І.Кабанова, М.Д.Кузнецова. – К., 1974. – 495 с.; *Волощенко А.К.* Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 1970-х – початку 1980-х років ХІХ ст. – К., 1974. – 220 с.; *Корнійчук Л.Я.* Суспільно-економічна думка на Україні в 70-х роках ХІХ століття. – К., 1971. – 251 с.

²⁶ *Горловский М.А.* История городской реформы 1870 г. в России: Подготовка реформы // Учёные записки. – Вып.5: Общественные науки / Ред. Г.А.Курсанов. – Свердловск, 1948. – С.74–93.

²⁷ *Златоустовский Б.В.* Городское самоуправление // История Москвы: В 6 т. – Т.4: Период промышленного капитализма / Ред. Б.П.Козьмин, В.К.Яцунский. – Москва, 1954. – С.461–515.

²⁸ *Каржанский Н.С.* Как избиралась и работала Московская городская дума. – Москва, 1947. – 60 с.

²⁹ Как выбирали раньше: О выборах в Ростовскую и Нахичеванскую городские думы. – Ростов-на-Дону, 1947. – 48 с.

³⁰ *Горбань Н.В.* «Выборь» в Омскую городскую думу. – Омск, 1945. – 50 с.

на боротьбі населення проти запровадження земств та ухвалених ними рішень. Автори наукових публікацій вказували, що виборів у земства як таких «не існувало»; про інтереси місцевого населення земства не дбали, а земські збори сплачувати збіднілому селянству було вкрай важко. Висновки зводилися до того, що, мовляв, «справжні вибори на демократичних засадах» дала суспільству тільки комуністична влада³¹. Проаналізовані праці дозволяють стверджувати, що радянські дослідники в 1940–1950-х рр. зосередили увагу переважно на висвітленні реформ окраїн і великих міст імперської Росії, проведення обох реформ на території підросійської України не було предметом вивчення істориків.

Важливо також зазначити, що, намагаючись висвітлювати хід подій у рамках ідеологічних постулатів, науковці подекуди вдавалися до викривлення лєнінських висловлювань. Наприклад, тезу В.І.Ульянова (Лєніна) «земская реформа была вырвана у царизма не только революционным натиском, но и волной общественного возбуждения»³² цитували не повністю, що дозволяло зробити висновки про начебто головного ініціатора реформи – революціонерів. Проте сам вождь визнавав, що вирішальним у цьому плані був тиск суспільства.

На початку 1950-х рр. в енциклопедичних виданнях намітилася тенденція до применшення значення господарської діяльності земств і міських дум. Органи місцевого й міського самоврядування історики тлумачили як «фікцію» та міцну опору самодержавно-монархічного ладу³³. Окрім цього, в енциклопедіях за редакцією Є.М.Жукова³⁴ та Б.А.Введенського³⁵ вказувалося, що діяльність земств була спрямована на зміцнення поміщицького й куркульського господарства на селі. Україн негативними були й висновки про наслідки реформи.

У 1950-х рр. вийшли друком праці, які містили загальні оцінки буржуазних реформ. Ю.П.Аксенов акцентував увагу на непропорційному складі гласних у земствах і думах, більшість з яких були представниками буржуазії та дворян, проте він позитивно оцінив наслідки земської реформи, що було нетиповим у ті часи³⁶. Друга половина 1950–1960-ті рр. стала своєрідною межею у вивченні історії земської і міської реформ, перетнувши яку, історична

³¹ *Котляр П., Вайс М.* Как проводились выборы в Туркестане в местное управление. – Ташкент, 1947. – 23 с.; *Генкин Л.Б.* Как проходили местные выборы в царской России. Выборы в царской России и выборы теперь. – Ярославль, 1939. – С.6–33; *Его же.* Выборы при царизме в сибирской деревне. – Омск, 1947. – 24 с.; *Комин В.В.* Борьба крестьян Ставропольской губернии с земством в 1913–1914 гг. // Сб. науч. трудов. – Вып. 4 / Ред. Р.Г.Сарнец. – Пятигорск, 1949. – С.161–173; *Калмыков А.С.* Борьба ставропольского крестьянства против введения земских учреждений // К вопросам политического, хозяйственного и культурного развития Северного Кавказа / Под ред. В.А.Романовского. – Ставрополь, 1969. – С.93–104.

³² *История СССР: Учеб. для ист. фак-тов вузов.* – Т.2. – С.33.

³³ *Большая советская энциклопедия: В 50 т., 2-е изд. / Ред. Б.А.Введенский.* – Т.12. – Москва, 1952. – С.214–215.

³⁴ *Советская историческая энциклопедия / Под ред. Е.М.Жукова.* – Т.5. – Москва, 1964. – С.679.

³⁵ *Большая советская энциклопедия / Под ред. Б.А.Введенского.* – Т.17. – Москва, 1952. – 631 с.

³⁶ *Аксенов Ю.П.* Буржуазные реформы 60–70-х гг. в России // *Преподавание истории в школе.* – 1954. – №5. – С.3–14.

наука змушена була переглянути усталені шаблони та оцінки. На проблемах підготовки земської і міської реформ зосередив увагу В.В.Гармиза³⁷. Визнання дослідником прогресивності господарських надбань імперських органів самоврядування дало поштовх подальшому дослідженню складових реформи під іншим кутом зору. Хоча під тиском цензури учений змушений був «відредагувати» дисертацію, присвячену земській реформі, зробивши акцент на «поміщицькій сутності» земства, його оцінки все ж не були категорично негативними. Погляди В.В.Гармизи розвинули Т.М.Львова³⁸ та М.М.Левітін³⁹, розглядаючи проблему виборів і соціального складу земських гласних Московської та Смоленської губерній. Висвітлення реформи з погляду аналізу соціального складу гласних дозволяло ученим підкреслити її «буржуазну сутність».

У 1960-х рр. починається активне вивчення земської контрреформи. Найвідомішими дослідниками цієї проблеми були Л.Г.Захарова (Мамулова)⁴⁰, О.М.Кузнецова⁴¹ та М.С.Симонов⁴². Ці вчені всебічно дослідили складові контрреформ: процес розробки проєктів земської контрреформи за авторством дворянства, її запровадження, появу інституту земських начальників, наслідки контрреформи. Радянська наука ретельно відстежувала всі антидемократичні процеси царської Росії, утиски населення та зловживання владними структурами своїми повноваженнями. Отже, вивчення земств із такого погляду було на той час актуальним. Науковці проаналізували динаміку зміни соціального складу земських зібрань та управ. Л.Г.Захарова (Мамулова) наголосила, що буржуазія, до якої дослідниця зараховувала й селян-власників, поступово витісняла місцеве дворянство із землевласницької курії. Однак необхідно зауважити, що заможність окремих гласних і земських діячів не є показником їх світогляду чи політичних переконань. Таким чином, оцінки соціального складу земських зібрань у 1960-х рр. є певною мірою упередженими, автори не змогли відійти від догми «буржуазності» земств.

³⁷ Гармиза В.В. Подготовка земской реформы 1864 года. – Москва, 1957. – 264 с.; *Его же*. Городская реформа 1870 г. // Советская историческая энциклопедия. – Т.4. – Москва, 1963. – Стлб.589–591; *Его же*. Земская реформа 1864 г. // Там же. – Стлб.669–670.

³⁸ Львова Т.Н. Земские выборы и социальный состав гласных земских учреждений Московской губернии в 60–70 гг. XIX в. // Учёные записки. – Вып.200: Некоторые вопросы истории Москвы и Московской губернии в XIX–XX вв. / Под ред. П.И.Кабанова. – Москва, 1964. – С.41–60.

³⁹ Левитин М.Н. Крестьяне-гласные в уездных земских собраниях Смоленской губернии (60–80-е гг. XIX в.) // Вопросы аграрной истории и крестьянства Северо-Запада РСФСР / Отв. ред. А.А.Кондрашников. – Смоленск, 1977. – С.77–82.

⁴⁰ Мамулова Л.Г. Социальный состав уездных земских собраний в 1865–1886 гг. // Вестник МГУ. – Серия 9: История. – 1962. – №6. – С.32–48; *Её же*. Дворянские проекты земской контрреформы // Учёные записки. – Вып.78: Из истории общественного движения и общественной мысли в России в XIX веке. – Горький, 1966. – Т.2. – С.583–602; Захарова Л.Г. (Мамулова). Земская контрреформа 1890 года. – Москва, 1968. – 176 с.; *Её же*. Дворянские проекты земской контрреформы // Из истории общественного движения и общественной мысли в России в XIX в. – Горький, 1966. – Т.2. – 625 с.

⁴¹ Кузнецова Е.Н. Из истории контрреформ в России // Вестник ЛГУ. – 1976. – №17. – Вып.3. – С.109–116; *Её же*. К вопросу о создании и сущности института земских участковых начальников. – Куйбышев, 1980.

⁴² Симонов М.С. Земско-либеральная реформа // Исторические записки. – Вып.91. – Москва, 1973. – С.150–216.

На рубежі 1970–1980-х рр. історикам вдалося поглибити наукові пошуки в напрямі дослідження міської контрреформи, а саме її запровадження в окремих регіонах. Особливої уваги вимагає дослідження П.А.Зайончковського, присвячене загальним причинам і наслідкам низки контрреформ⁴³. Порівнюючи зміст Положень 1870 і 1892 рр., науковець простежив зміни у структурі соціального складу гласних, дійшовши висновку про посилення «реакційної політики царату» та його наступу на основи представництва, запроваджені в 1864 та 1870 рр. Він підкреслив, що в 1880-х рр. через посилення впливу самодержавства продовження повноцінного курсу реформ було неможливим. Проблемі проведення контрреформи в Нижньому Новгороді присвячено працю Л.Є.Баженової⁴⁴. Характеризуючи внутріполітичні умови, що передували й супроводжували контрреформу, автор не була оригінальною в оцінках проблеми, зробивши акцент на «політичній реакції», викликаній «кризою самодержавства». Враховуючи вузьку історіографію міської контрреформи, особливо цінними видаються дослідження В.А.Нардової⁴⁵, науковий доробок якої охоплює питання розробки й упровадження міських реформ 1870–1892 рр. Автор актуалізувала проблему місця органів самоврядування Росії у системі державного механізму. Дослідниця намагалася простежити динаміку взаємовідносин міських дум із місцевими адміністраціями до періоду реакції включно. В.А.Нардова доводила, що незважаючи на обмеженість міських положень та утиски з боку бюрократії, органи міського самоврядування довели свою життєздатність. Питанню зміни соціального складу гласних напередодні контрреформи присвятила дослідження Л.Ф.Писарькова⁴⁶. Здійснений нею ретельний аналіз механізму виборів у міські думи, станового й порозрядного складу гласних у переддень контрреформ дозволяє вивчити вплив контрреформи 1892 р. на ці процеси, що робить її дослідження актуальним і на сьогодні.

Певним внеском у розробку проблеми стала праця американської дослідниці Патриції Герлігі, присвячена історії Одеси 1794–1914 рр.⁴⁷ Автор висвітлила структуру та діяльність органів громадського міського самоврядування за реформами 1863, 1870, 1892 рр. Проаналізувавши господарські здобутки думи у плані благоустрою міста, розбудови медичної та освітньої інфраструктури, дослідниця позитивно оцінила реформи. Радянські історики не звертали увагу на реформи самоврядування в Санкт-Петербурзі, Москві та Одесі. Як відомо, у цих трьох містах зміни запровадили значно раніше, запозичивши значний позитивний досвід задля впровадження їх

⁴³ Зайончковский П.А. Российское самодержавие в конце XIX столетия. – Москва, 1970. – 400 с.

⁴⁴ Баженова Л.Е. Городовое положение 1892 г. и его введение в Нижнем Новгороде // Труды Горьковской высшей школы МВД СССР. – Вып.4. – Ч.2: Правовые и общественно-экономические науки и борьба с хищениями социалистического имущества / Ред. К.Е.Игошев. – Горький, 1975. – С.180–186.

⁴⁵ Нардова В.А. Городское самоуправление в России в 60-х – начале 90-х годов XIX в. – Ленинград, 1984. – 260 с.; *Её же*. Между двумя реформами // Монополии и экономическая политика царизма в конце XIX – начале XX вв.: Сб.ст. – Ленинград, 1987. – С.90–105.

⁴⁶ Писарькова Л.Ф. Социальный состав городских гласных накануне контрреформы 1892 г. // История СССР. – 1989. – №6. – С.152–158.

⁴⁷ Herlihy P. Odessa: a history, 1794–1914. – Harvard, 1986.

на решті території імперії. Ці питання знаходили висвітлення у працях зарубіжних авторів. Більшість істориків залишили поза увагою безпосередню діяльність дум і управ та особливості проведення міської реформи в інших містах України.

На противагу поглядам радянських істориків представники української діаспори дали схвальну оцінку земській реформі⁴⁸. Праці, що друкувалися за кордоном, відрізнялися змістом та характером оцінок від робіт істориків із СРСР. Не можна обійти увагою той факт, що саме історики діаспори зробили внесок у вивчення діяльності окремих персоналій, висвітливши участь українських діячів у земствах, позитивно оцінюючи роботу інтелігенції щодо реалізації різнопланових земських програм, пов'язаних із соціально-економічною та юридичною підтримкою населення. Проте необхідно зазначити, що земська реформа в Україні була висвітлена в літературі діаспори описово й конкретні її складові мало відображені у наукових виданнях. Слід звернути увагу на те, що діячі діаспори не приурочували вихід своїх публікацій до ювілейних дат чи до висвітлення «актуальних» складових проблеми, як це робили радянські дослідники.

У 1970–1980-х рр. історики В.Г.Чернуха⁴⁹, І.Д.Ковальченко⁵⁰, А.К.Волощенко⁵¹, І.В.Оржеховський⁵² порушили питання взаємин земств з органами державної влади. Вони докладно вивчили внутрішню політику самодержавства в 1850–1880-х рр., а також внутрішню ситуацію в державі за період політичних криз (1870–1880-х рр.). Аналогічно дорадянським дослідникам, які висвітлювали цю проблему, радянські історики підкреслили, що тиск на земства під час прийняття ними важливих рішень чи обрання гласних із боку провладних інститутів був великим і визначав сутність прийнятих рішень⁵³. Проте автори обійшли увагою питання перерозподілу повноважень місцевих органів самоуправління, реалізації земського Положення на практиці, ефективності адміністративного контролю за діяльністю земств, боротьби земств за розширення своїх повноважень тощо.

Значний внесок в історіографію проблеми зробив Л.Я.Корнійчук⁵⁴. Дослідження, присвячене економічним проблемам пореформеного розвитку держави й земському рухові, до певної міри стало проривом кризь заві-

⁴⁸ *Моргун О.М.* Нарис історії промислової кооперації України. – Мюнхен, 1966. – 272 с.; *Моргун О.М.* Українські діячі в земствах // *Український історик* (Мюнхен). – 1969. – №1/3. – С.56–64; *Лазорський М.* В титанічній боротьбі: Зб. іст. нарисів, оповідань, статей, спогадів «Світлотіні». – Мельбурн, 1973. – 397 с.; *Холмський Іван [Крип'якевич]*. Історія України. – Нью-Йорк, 1949. – 360 с.

⁴⁹ *Чернуха В.Г.* Внутренняя политика царизма с середины 50-х – до начала 80-х гг. XIX в. – Ленинград, 1978. – 246 с.

⁵⁰ *Ковальченко И.Д.* Аренда земли бывшими помещичьими крестьянами в начале 80-х годов XIX века // *Из истории экономической и общественной жизни России*. – Москва, 1976. – 287 с.

⁵¹ *Волощенко А.К.* Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 1970-х – початку 1980-х років XIX століття. – К., 1974. – 220 с.

⁵² *Оржеховський І.В.* Земський ліберальний рух кінця XIX століття. – Москва, 1976. – 112 с.

⁵³ *Зайончковский П.А.* Попытка созыва земского собора и падение министерства Н.Игнатьева // *История СССР*. – 1960. – №5. – С.126–139.

⁵⁴ *Корнійчук Л.Я.* Суспільно-економічна думка на Україні в 70-х роках XIX ст. – К., 1971. – 251 с.

су замовчування соціально-економічних надбань земських установ. Якщо радянська влада не визнавала і не давала «добро» на дослідження внеску органів самоврядування в розбудову системи народного господарства, то їй не виникало підстав визнавати проведені реформи в Російській імперії вдалими. Робота Л.Я.Корнійчук, зі схвальними оцінками земської реформи та господарської діяльності земств, не була обумовлена часом і відзначена іншими науковцями.

1980-ті рр. історики назвали періодом регіональних досліджень⁵⁵. У вивченні минулого певних територій центральне місце посідають проблеми практичного внеску земств та міських дум у розвиток народного господарства. Історики-регіоналісти прагнули визначити особливості обрання гласних у різних губерніях, взаємини земств і міських дум із місцевою адміністрацією тощо. Найактивніше вивчали московське, чернігівське, харківське, київське та катеринославське земства. Дослідження 1980-х рр. побудовані на ширшій джерельній базі, з використанням місцевих архівів, застосуванням нових методик роботи з історичними джерелами. Історики приділили увагу особливостям проведення реформи в окремих повітах. Дослідниця Т.П.Прокоф'єва підкреслила, що «специфіка, породжена різним соціально-економічним рівнем губерній, уже виправдовує регіональні дослідження земств»⁵⁶. Більше того, такі роботи мають не лише наукову вагу, а й краєзнавчу цінність.

У 1980-х рр. поглиблене вивчення широкої господарської діяльності земств України було ознаменоване появою дисертаційних праць і монографій. Цьому посприяла низка обставин: пом'якшення радянського режиму; відмова суспільства від чорно-білої інтерпретації картини світу й категоричних висновків щодо подій минулого; потреба звернутися до досвіду дорадянських господарських інституцій на тлі дедалі зростаючого товарного дефіциту. Крізь призму висвітлення різних напрямів економічної діяльності земств М.Н.Лещенко й І.В.Сесак⁵⁷, О.С.Маскіна⁵⁸, В.А.Андрієвський⁵⁹, А.М.Зубко⁶⁰, Т.Л.Моїсеєнко⁶¹ розкрили аспекти запровадження реформи в окремих регіонах, соціального складу гласних, проаналізували земські економічні програми тощо. Регіональні особливості проведення міської

⁵⁵ Прокоф'єва Т.П. Московское земство на рубеже XIX–XX веков: Автореф. ... дисс. канд. ист. наук. – Москва, 1981. – 18 с.

⁵⁶ Там же. – С.3.

⁵⁷ Лещенко М.Н., Сесак І.В. Земські установи на Правобережній Україні (1904–1917 рр.) // Укр. іст. журн. – 1986. – №5. – С.104–111.

⁵⁸ Маскіна А.С. Таврическое земство в 1866–1890 гг.: Автореф. ... дисс. канд. ист. наук. – Москва, 1982. – 17 с.

⁵⁹ Андрієвський В.А. Бессарабское земство (1890–1914 гг.): Автореф. ... дисс. канд. ист. наук. – Кишинёв, 1985. – 18 с.

⁶⁰ Зубко А.М. Вивчення земськими статистичними органами соціально-економічного розвитку України (1864–1917) // Укр. іст. журн. – 1988. – №3. – С.130; Зубко А.М. Значення матеріалів земських провідних переписів для дослідження історії України періоду капіталізму // Вісник Київського університету. – №28. – К., 1986. – С.73–79; Зубко А.Н. Матеріали земської статистики як історичний джерело по изучению истории Украины периода капитализма: Автореф. ... дисс. канд. ист. наук. – К., 1988. – 20 с.

⁶¹ Моїсеєнко Т.Л. Земская статистика как источник для изучения крестьянской аренды в России в XIX в.: Автореф. ... дисс. канд. ист. наук. – Москва, 1981. – 25 с.

реформи не викликали інтересу в дослідників. Висвітливши питання соціального складу гласних окремих міських дум, історики не заглибилися в проблему. Зокрема, невисвітленими залишилися питання, пов'язані з функціонуванням управ, формуванням і розвитком взаємин між міськими думами й управами, реальними здобутками на ниві господарювання тощо. Якщо дорадянські дослідники робили акцент на тому, що земства й міські думи весь час боролися за розширення меж власної компетенції, то радянські вчені оцінювали їх як «буржуазні, безправні й безініціативні додатки до державного механізму».

Із середини 1950-х рр. зарубіжні вчені почали розробку питань, пов'язаних із розвитком лібералізму в Росії⁶². Досліджуючи процеси формування і становлення ліберальної течії та її вплив на втілення реформаторських ідей, вони наголосили, що земства були потужним їх втілювачем.

Представники зарубіжної історіографії цього періоду підкреслювали важливу роль органів самоврядування у суспільному житті держави й позитивно оцінили проведення таких реформ у тогочасній Росії. Проте зарубіжні вчені не створили спеціальних праць, присвячених історії земської та міської реформ – вони досліджували їх у контексті аналізу внутрішньої політики царизму. Не висвітлили зарубіжні фахівці й регіональні особливості впровадження цих реформ. Критикуючи надмірний контроль за земствами й міськими думами з боку владних структур, іноземні вчені все ж визнавали його необхідність з огляду на той факт, що імперія перебувала у стані «перехідного періоду», який пройшли більшість європейських країн. Таким чином, зарубіжні історики не ставили знаку рівності у взаєминах між органами самоврядування та провладними структурами Російської імперії, визнаючи за останніми право посиленого контролю на етапі реформ. У питанні про межі такого контролю вони не заглиблювалися⁶³.

Проаналізовані вище джерела дозволяють зробити деякі висновки. Із кінця 1920-х рр. утверджується нова історична концепція, формується негативний погляд на дорадянське минуле, що відповідним чином позначилося на історіографії земської і міської реформ. На цьому етапі історики ставлять за мету викрити «антинародну» сутність політичної системи царської Росії, а відтак органи самоврядування розглядалися ними як «п'яте колесо» у системі державного управління, як інститути гноблення народу. Роки культу особи наклали тавро на історіографію в цілому й на історіографію земської та міської реформ зокрема. Протягом десятиріч історична наука затушовувала тяжкі наслідки впливу на неї сталінізму, усієї системи

⁶² *Fischer G.* Russian Liberalism. From Gentry to Intelligentsia. – Massachusetts, 1958. – 165 p.; *Harcave S.* Russia. History. – Philadelphia, 1956. – 346 p.; *Timberlake Ch.E.* Introduction: the Concept of liberalism in Russia // *Essays on Russian Liberalism.* – Columbia (Missouri), 1972. – 178 p.

⁶³ *Sumner B.H.* Survey of Russian History. – London, 1966; *Seton-Watson H.* The Russian empire: 1801–1917. – Oxford, 1967; *Паїнци П.* Россия при старом режиме. – Кембридж, 1980; *Weissman N.B.* Reform in tsarist Russia // The state bureaucracy and local government, 1900–1914. – New Brunswick; New Jersey, 1981; *Robbins R.G.* The Tsar's Viceroys. Russian Provincial Governors in the last years of the Empire. – Ithaca; London, 1987; *Pearson T.S.* Russian Officialdom in Crisis Autocracy and Local Self-Government, 1861–1900. – Cambridge, 1989.

радянської влади. Історіографи й історики працювали в чітко визначених для них рамках, дублюючи постулати, а погляди не суперечили офіційній концепції, тим самим примножуючи усталені догми. Дослідження часто не забезпечувалися рекомендаціями й пропозиціями виходу на вивчення реалій. Командно-адміністративні методи керівництва наукою в радянські часи негативно позначилися як на формуванні тематики й джерельної бази досліджень, публікації документів і матеріалів, так і на методології та методиці роботи з ними. У збірниках документів радянської доби добір матеріалів відбувався таким чином, щоб сформуванню у читача негативне й однобоке уявлення про діяльність земств і міських дум. Попри прорахунки в діяльності органів самоврядування не можна применшувати їх вагомий внесок у розбудову народного господарства держави.

Проаналізовані праці дозволяють стверджувати, що радянські дослідники в 1940–1950-х рр. переважно висвітлювали реформи окраїн та великих міст імперської Росії. Усі вчені одноставно підкреслювали, що населення віддалених куточків Російської імперії начебто не сприймало реформ і чинило їм жорсткий опір. Проведення обох реформ в Україні на цьому етапі не було предметом вивчення істориків.

На початку 1950-х рр. в енциклопедичних та довідкових виданнях уже применшувалося значення господарської діяльності земств і міських дум. Органи самоврядування історики трактували як «міцну опору самодержавно-монархічного ладу».

Необхідно зазначити, що з другої половини 1950-х рр. починаються незначні демократичні перетворення у громадському житті СРСР. Хоча період «відлиги» був нетривалим у часі, це позитивно вплинуло на розвиток історичної науки. Загальна ідеологічна лінія зберігалася, проте історики розширили коло досліджуваних проблем, почали розробку питань еволюції державного ладу, соціально-економічної та станової політики. У цьому зв'язку однією з ключових проблем стало вивчення земської й міської реформ XIX ст. Автори починають широко застосовувати методи порівняльного аналізу, що знайшло відображення у виявленні залежності між соціально-економічним розвитком країни, становим складом земств і дум та результатами їх діяльності. Радянські вчені також робили спроби комплексного аналізу окремих аспектів історії земств у межах усієї країни. Уперше в радянській історіографії було чітко окреслено головні проблеми законодавства щодо названих реформ.

Окремі аспекти діяльності органів самоврядування історики почали висвітлювати не раніше 1970–1980-х рр., зокрема внесок земств та міських дум у подолання кризових явищ країни. Загалом комплексного дослідження перебігу земської та міської реформ в Україні у зазначений період не було здійснено. Більшість праць готувалася на основі загальносоюзної та російської літератури.

Вивчення контрреформ у 1960–1970-х рр. було обумовлене прагненням радянських істориків дослідити антидемократичні процеси у царській Росії, зокрема, утиски населення та зловживання владних структур своїми

повноваженнями. Таким чином, оцінки соціального складу земських зібрань у дослідженнях 1960-х рр. є певною мірою упередженими. Поза увагою істориків залишилася безпосередня діяльність дум і управ та особливості проведення міської реформи в більшості регіонів України. Представники української діаспори дали схвальну оцінку реформам, проте їхні праці мають переважно описовий характер, чітко не структуровані й не висвітлюють головних складників реформ. Історики діаспори зробили вагомий внесок у вивчення різнопланової діяльності земських діячів, їхні висновки щодо цих питань не втратили актуальності і сьогодні.

Радянські історики обійшли увагою питання внутрішнього перерозподілу повноважень місцевих органів самоврядування, реалізації земського й міського Положення на практиці, ефективності адміністративного контролю за діяльністю органів самоврядування.

У 1980-х рр. поглиблене вивчення господарської діяльності земств України було ознаменоване появою дисертаційних робіт і монографій. Крізь призму висвітлення соціально-економічних надбань земств історики вдавалися до побіжного аналізу самої реформи, позитивно оцінюючи її наслідки. Цьому сприяло пом'якшення радянського режиму; відмова від категоричних оцінок минулого, потреба звернутися до досвіду дорадянських вітчизняних господарських інституцій з огляду на наростаючі економічні проблеми у суспільстві.

Незважаючи на об'єктивні обставини, що посприяли регіональним дослідженням, учені наприкінці 1980-х рр. неповністю відмовилися від занегажованих висновків, оцінок подій із погляду класового підходу тощо. Найважливішим внеском радянської історіографії 1980-х рр. у висвітлення земської та міської реформ стала розробка схеми дослідження й методики комплексного вивчення органів місцевого самоврядування. Радянські історики увели в обіг значний пласт архівного матеріалу, окреслили напрями вивчення історії земств і міських дум. Наприкінці 1980-х рр. залишилася низка тем, які не були докорінним чином висвітлені у науковій літературі. Це – питання наслідків обох реформ для різних регіонів імперії; успішності господарської діяльності земств і міських дум, обумовлених правовим підґрунтям реформ; аналіз проектів, зокрема міської контрреформи, запровадження волосного земства, функціонування міських управ; формування і розвиток взаємин між думами й управами тощо. Практично невисвітленими в історіографії залишилися питання регіональних особливостей запровадження міських реформ. У радянські часи вчені зосередилися переважно на вивченні раннього періоду діяльності земств і міських дум. Модернізація органів самоврядування впродовж 1890-х рр. – початку ХХ ст. залишилася недостатньо висвітленою в науковій літературі. Радянські дослідники обійшли увагою і внесок різних соціальних прошарків у реалізацію реформ. Історики практично не створили студій, присвячених окремим персоналіям, провідним діячам реформ і не розкрили їх внеску в боротьбу земств і дум за розширення повноважень.

Ураховуючи відмінності в оцінках подій, що мали місце на різних етапах розвитку історичної науки, можна окреслити такі етапи у висвітленні історії названих реформ за радянської доби: 1) 1917 – кінець 1920-х рр. (до завершення непу); 2) кінець 1920-х рр. – перша половина 1950-х рр.; 3) друга половина 1950-х – середина 1960-х рр. (період «відлиги»); 4) друга половина 1960-х рр. – середина 1980-х рр. (період «застою»); 5) 1985 р. – початок 1990-х рр. (період «перебудови» та здобуття Україною незалежності). Такий поділ, на нашу думку, зумовлений конкретними політичними обставинами, які безпосередньо впливали на характер історичних праць.

The Soviet and foreign historiography of reforms and counterreforms of bodies of local and city self-management of second half XIX in the Russian empire is analysed century. The reasons which have affected character of estimations of scientists are named, not studied problems are outlined.

А.І.КУДРЯЧЕНКО*

ДОСЛІДЖЕННЯ З ПРОБЛЕМАТИКИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

У статті розглядаються питання, пов'язані з актуалізацією проблематики досліджень зі всесвітньої історії, з'ясовано резерви, які слід задіяти для поліпшення існуючого становища, подано визначення змістового наповнення, кількісних та якісних показників пройденого дослідниками за період суверенного розвитку нашої країни шляху. Автор аналізує наукові пріоритети поглибленого вивчення вітчизняними істориками минулого й сьогодення навколишнього світу, а також складові розвитку національної історіографії в контексті імперативів сучасної світової історичної думки.

У період незалежного розвитку України значні зрушення відбулися у більшості царин суспільного буття, зокрема у сфері науки та її секторах. В одному з попередніх чисел «Українського історичного журналу» вийшла ґрунтовна стаття професора С.В.Віднянського, в якій проаналізовано стан, проблеми та перспективи вітчизняних досліджень зі всесвітньої історії як важливого напрямку української історичної науки¹. Знаний автор розглядає нові тенденції, позитивні зрушення щодо наукового рівня й тематичної спрямованості напрацювань українських науковців зі всесвітньої історії та міжнародних відносин, заснування нових дослідницьких центрів, фахових часописів та інших складових розвитку досліджень цієї галузі. Поділяючи більшість принципових і слушних оцінок та підходів, зокрема стосовно ролі й значення наукових шкіл та проблем їх формування, тенденцій зростання інтересу молодих українських дослідників до історії зарубіжних країн і міжнародних відносин, удосконалення методології досліджень та посилення організаційних заходів, слід продовжити розгляд питань, пов'язаних з актуалізацією проблематики студій зі всесвітньої історії, з'ясування тих резервів, які можна задіяти для поліпшення існуючого становища у цій сфері соціогуманітаристики. Також важливе визначення кількісних і якісних показників пройденого вітчизняними дослідниками за період суверенного поступу України шляху.

Українська історична наука, як складова соціогуманітаристики, у добу незалежності пройшла кілька етапів свого розвитку. Вони відрізняються як змістовим наповненням, так і кількісними та якісними характеристиками. Рубіжним для всього кола історичних наук став етап здобуття нашою країною незалежності й вихід її на міжнародну арену як суверенного суб'єкта міжнародних відносин.

У перші роки незалежності постало важливе завдання подолання спадщини минулого, зокрема догматизму марксистсько-ленінської методології

* Кудряченко Андрій Іванович – доктор історичних наук, професор, директор Інституту європейських досліджень НАНУ.

¹ Див.: Віднянський С.В. Стан, проблеми та перспективи досліджень зі всесвітньої історії в Україні // Укр. іст. журн. – 2010. – №5. – С.166–179.

та вузькості класового підходу до вивчення, оцінки та інтерпретації історичних явищ і всього перебігу подій; ідеологічно-пропагандистських кліше і штампів; відвертого ігнорування надбань передової західної історичної думки. Іншими словами, у 1991 р. змінилася не лише система, так би мовити, відправних координат, але й наукових пріоритетів вітчизняних істориків у розробці всього кола історичних досліджень. На перший план виступали проблеми утвердження нового дослідницького підходу та методологічних засад історичних наук, переосмислення основних історичних закономірностей за відмови від стереотипів формаційного підходу до періодизації історії та одномірного її вивчення і тлумачення, а також налагодження плідних міжнародних контактів. Віднині з'ясування причинно-наслідкових детермінант суспільного розвитку мало включати і складові цивілізаційного поступу, його людські виміри, а оволодіння всім арсеналом сучасних теоретико-методологічних напрацювань західної історичної науки покликано було сприяти поглибленому вивченню минулого і сьогодення оточуючого світу як необхідної умови розвитку національної історіографії в контексті імперативів сучасної світової історичної думки.

Відзначимо, що ці нові проблеми постали як перед академічною й університетською наукою, так і перед усіма освітніми закладами України. Це був виклик загалом українському суспільству. Адже у спадок від минулої доби країні дісталася велика кількість фахових істориків, серед яких основну частину становили історики КППРС². Широке коло істориків, що становили майже половину всіх фахівців, як, зрештою, і більшість істориків інших радянських республік, мали споріднені риси та подібні нагальні потреби. Перед вітчизняними істориками, як і всіма тогочасними суспільствознавцями, що вийшли із радянського минулого, постали завдання не лише опанувати самим, але й налаштувати інших, усі суспільні верстви, з нових засад тлумачити як минуле, так і сьогодення. Це був час, коли давалося відчутно взнаки розбалансування самого механізму раціонального мислення пострадянських народів і втрата цілісної системи ціннісних координат, коли «маса людей втратила узгоджену картину світу й здатність до логічного мислення, виявлення причинно-наслідкових зв'язків».

Аналіз пройденого шляху та врахування слухних оцінок стосовно поступу вітчизняної історичної науки в узагальнюючих працях, зокрема В.А.Смоля, О.П.Реєнта, Л.О.Запшкільняка, С.В.Віднянського та інших, дає підстави виділити щонайменше два важливі етапи розвитку досліджень із проблематики всесвітньої історії у сучасній Україні. Перший етап бере початок 1991 р. (проголошення Україною незалежності) і продовжується до рубежу ХХ–ХХІ ст. Для цього часу характерними були розрив зі спадщиною попередніх десятиліть та поступовий перехід до нових науково-методологічних засад історичних досліджень, підготовка і випуск цілої низки фундаментальних праць із вітчизняної історії, вихід на широкі узагальнення стосовно місця України в оточуючому світі.

² Запшкільняк Л. Замітки про сучасну українську історіографію [Електронний ресурс]: www.history.org.ua/JournALL/xxx/15/1/2.pdf

Другий етап розвитку історичної науки, її складової зі всесвітньої проблематики, обіймає роки першого десятиліття ХХІ ст., коли відбувається формування наукових осередків, які все наполегливіше досліджують країни і регіони (однак далеко не всі й не в однаковій мірі) та розвиток України у все більше загальносвітовому контексті історичного поступу. Ці роки можна назвати періодом утвердження нового світобачення у працях ширшого кола істориків, більш реалістичне розуміння всесвітньої історії, відповідних її етапів та ролі окремих держав і регіонів.

Мені, як науковцю, що зростав у системі вітчизняної академії наук, але не вихідцю з Інституту історії України НАНУ, вельми приємно наголосити на провідній ролі саме цього науково-дослідницького закладу. Слід однозначно підкреслити, що оскільки в Україні не було і поки ще не існує окремого наукового закладу з проблематики всесвітньої історії, то основний тягар стосовно цих напрацювань, особливо в перше десятиліття незалежності, лягав на Інститут історії України НАНУ – провідну академічну установу даного профілю. За нових умов йому вдалося подолати відірваність від магістралей світового наукового поступу та від власної національної традиції, налагодити стосунки із зарубіжними науковими центрами. Надто важливо, що керівна роль академічного інституту, діяльність його керівництва та провідних фахівців значною мірою сприяли широкому професійному середовищу українських істориків адаптуватися до нових умов та сучасних вимог. Акумулюючи практику розв'язання конкретних наукових проблем, цей колектив керувався баченням загальної перспективи перебігу всього історичного процесу, потребами опанування сучасним науково-методичним інструментарієм, світоглядними парадигмами з виходом на цивілізаційний діалог³.

У цьому зв'язку підкреслю значення праць фахівців Інституту історії України НАНУ та інших закладів методологічного характеру, що стали важливим імпульсом і для подальшого розвитку досліджень зі всесвітньої історії в Україні: в інституті було збережено відповідний відділ на чолі з д.і.н., професором С.В.Віднянським та дослідників, які плідно працюють, поповнюючи відповідний доробок.

Надто важливим у справі становлення та подальшого розвитку досліджень із проблематики всесвітньої історії у сучасній Україні була і є постійна увага Президії Національної академії наук України. Так, за її рішенням, на початку 1990-х рр. було створено ряд інститутів, що спеціалізуються на окремих історичних періодах та регіонах. В їх числі – новостворені Інститут української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського, Інститут сходознавства імені А.Кримського, Інститут європейських досліджень (до 2001 р. – східноєвропейських досліджень), Інститут українознавства імені І.Крип'якевича тощо. На засіданнях Президії НАН України приділяється пильна увага стану справ у цій царині гуманітаристики, питаннями

³ Тронько П. 40 років служіння Клію // Україна кризь віки: Зб. наук. праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смоля. – К., 2010. – С.10.

розвитку історичної науки постійно опікуються ряд членів Президії НАНУ. Так, у травні 2009 р. на засіданні Президії НАН України було заслухано та обговорено доповідь «Сучасний історіографічний процес в Україні: здобутки й нерозв'язані проблеми», з якою виступив директор Інституту історії України академік НАНУ В.А.Смолій. В ухваленій постанові від 13 травня 2009 р. відзначалося, що навчальний, просвітницький і науково-дослідницький процеси у сфері історичного знання мають величезне соціально-політичне значення, а виховання історією становить істотний елемент державотворення. Відзначивши здобутки вітчизняних істориків, перш за все, колективу Інституту історії України, Президія НАНУ поставила ряд важливих та невідкладних завдань щодо розвитку вітчизняної історичної науки.

Говорячи про створені на початку 1990-х рр. нові інститути Відділення історії, філософії та права НАН України, слід особливо відзначити, що Інститут історії України дієво підсилив їх кадровим складом, як це було і в попередні часи при створенні інших установ. Із того часу ці інститути за підтримки Президії, Секції суспільних і гуманітарних наук, бюро Відділення НАНУ провели значну організаційно-наукову роботу, здійснили чимало дослідницьких проєктів, про що йтиметься нижче. У роки незалежного поступу України дослідженнями проблематики зі всесвітньої історії більш наполегливо почали перейматися і ряд класичних університетів. Вони мали кафедри всесвітньої історії та займалися підготовкою кадрової зміни.

Із погляду становлення та розвитку напрацювань, підтримки досліджень зі всесвітньої історії важливим стало те, що в Інституті історії України НАНУ було збережено попередні актуальні періодичні видання та започатковано серію нових часописів. До числа перших слід віднести «Український історичний журнал», що був заснований 1957 р., «Історичні зошити» та «Історико-географічні дослідження в Україні» (1988 р.). Із числа започаткованих нових видань, що безпосередньо, або значною мірою торкалися висвітлення напрацювань із проблематики всесвітньої історії, слід відзначити:

1) Міжвідомчий збірник наукових праць «Міжнародні зв'язки України: Наукові пошуки і знахідки» (1991 р.).

2) «Український історичний збірник» (1997 р.), випуски якого формуються із праць молодих учених Інституту історії України НАНУ, інших наукових і освітніх вітчизняних та зарубіжних установ. Видання висвітлює широке коло проблем української та всесвітньої історії з найдавніших часів до сучасності.

3) Збірник наукових праць «Україна в Центральній-Східній Європі (із найдавніших часів до XVIII ст.)» (2000 р.), що його видає відділ історії України середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАНУ; 2002 р. реорганізований у щорічник. На його сторінках розглядаються малодосліджені питання вітчизняної історії з найдавніших часів до кінця XVIII ст., що висвітлюються у контексті європейського цивілізаційного процесу.

4) Альманах історії та археології Східної Європи «Ruthenica» (2002 р.). Видання покликане сприяти інтеграції української медієвістики у світовий історіографічний простір.

5) Альманах теорії та історії історичної науки «Ейдос» (2005 р.), де висвітлюються відповідні теоретичні питання історієписання, аналізуються сучасні методи, напрями та образи історіографії тощо.

6) Збірник «Історія народів Надчорномор'я IX ст. до н.е. – початку XIX ст.» (2008 р.). У виданні висвітлюються питання теорії історіографії та історії історичної науки, досліджуються політичні, економічні, культурні й етнічні аспекти історії кочових і землеробських народів, які населяли цей регіон у різні періоди.

У зазначених часописах мають можливість друкуватися фахівці-історики, що вивчають різні історичні епохи, країнознавці, міжнародники та дослідники з інших спеціалізацій⁴.

Показово, що на базі Інституту історії України НАНУ вже понад півстоліття видається фаховий часопис – «Український історичний журнал». Кожен його випуск у роки незалежності стає відтворенням процесів сходження вітчизняної історичної науки, у тому числі і з висвітлення проблематики всесвітньої історії, досліджень відповідних географічних, хронологічних та тематичних зрізів. Слід відзначити, що у числі №6 цього авторитетного часопису за 2007 р. підбито підсумки розвитку вітчизняної історичної науки, її складових, і поступу самого видання. За словами його головного наукового редактора академіка НАНУ В.А.Смолія, «цей єдиний на теренах колишнього СРСР профільний республіканський історичний часопис, незважаючи на жорсткий диктат та постійний контроль із боку відповідних ідеологічних структур, які регламентували як тематику, так і змістове наповнення тих чи інших публікацій, із часом зумів не лише подолати вульгаризовані підходи до відтворення національного історичного процесу та перетворитися на флагмана вітчизняної історіографії, а й засвідчити високий професіоналізм і дієздатність українського наукового потенціалу»⁵. Журнал був і має залишатися рупором української фундаментальної історичної науки.

Відзначу, що аналіз висвітлення на шпальтах «УІЖ» проблематики зі всесвітньої історії досить ретельно подано в іншій статті С.В.Віднянського. В аналітичному огляді наводяться відповідні дані, висвітлено узагальнюючу динаміку та тематичну спрямованість публікацій зі всесвітньої історії тощо⁶. Слід також наголосити, що у роки української незалежності, зокрема в останній період, часопис значно розширив спектр всесвітньо-історичної проблематики, міжнародних зв'язків та міждержавних відносин країн і

⁴ Зазначені та інші видання див., зокрема, на інтернет-сайті Інституту історії України НАНУ (www.history.org.ua).

⁵ Смолій В.А. До 50-річчя заснування «Українського історичного журналу». Вступне слово головного наукового редактора академіка НАН України В.А.Смолія // Укр. іст. журн. – 2007. – №6. – С.4.

⁶ Віднянський С.В. Рецензії всесвітньої історії на сторінках «Українського історичного журналу» // Укр. іст. журн. – 1997. – №6. – С.166–180.

народів різних історичних епох та континентів. Позитивно, що до проблем античної історії, візантиністики й орієнталістики, медієвістики, нового та новітнього часу, як і тематично-географічних зрізів слов'янського світу, європейських держав, проблематики двох світових воєн та міжвоєнного періоду прикута більша увага фахівців. Журнал також започаткував висвітлення питань вітчизняної історії в зарубіжних дослідженнях.

На особливу увагу заслуговують статті методологічного характеру, що стали важливим поштовхом і для подальшого розвитку досліджень зі всесвітньої історії в Україні: В.А.Смолія «Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті» (1991, №5); С.В.Кульчицького «Історія і час. Роздуми історика» (1992, №4); Г.В.Касьянова «Нація і націоналізм: слова і терміни» (1999, №2); О.П.Реєнта «Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу» (1999, №3); В.А.Потульницького «Українська та світова історична наука: рефлексії на межі століть» (2000, №1–4); С.П.Стельмаха «Інтеграційні процеси в європейській історичній науці наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.» (2005, №5); Л.В.Таран «Проблеми епістемології історії: від позитивізму до постмодернізму (на прикладі французької, російської, української історіографії)» (2007, №2) тощо.

Слід зазначити, що вже з перших років незалежності України в «УІЖ» почали частіше з'являтися статті, присвячені проблемам історії інших держав, зокрема європейських країн, перш за все наших безпосередніх сусідів – Польщі (Річ Посполита), Литви (Велике князівство Литовське), Росії, Білорусії, Молдови, Словаччини, Угорщини, Румунії, Туреччини, а також статті про Австрію, Болгарію, Великобританію, Грецію, Італію, Естонію, Німеччину, Францію, Югославію, Хорватію, Швецію тощо. Однак чимало країн і регіонів усе ще висвітлюються доволі рідко, або ж публікації про них були одиничними.

Водночас на шпальтах «УІЖ» фактично бракувало наукових публікацій, присвячених актуальним проблемам історії та стану відносин України з ключовими державами світу: США, Німеччиною, Францією, Китаєм та ін.; розвитку ЄС та еволюції його політики з ключових питань розвитку; сучасній європейській політиці Євросоюзу, зокрема і щодо України; проблемах розвитку ключових країн Азії та Америки; аналізу перебігу подій на пострадянському просторі⁷.

Сьогодні важливим завданням вітчизняної історичної науки є вивчення широкого спектру актуальних проблем усесвітньої історії, у тому числі європейської. Останнє постає нагальним з огляду на офіційний курс нашої держави щодо входження до європейського простору та євроінтеграцію. Однак не лише цей чинник є спонукою до нарощування досліджень із даного напрямку. Потреби сучасної історіографії імперативно вимагають інтегрування вітчизняної історії як до загальноєвропейського, так і загальносвітового контекстів, створення власного цілісного погляду на розвиток і сходження цивілізації та актуальні проблеми всесвітньої історії.

⁷ Там само. – С.179.

Проводячи аналіз досліджень із проблематики всесвітньої історії вітчизняними фахівцями, звичайно, однозначно слід наголосити, що за роки незалежного розвитку нашої держави відбулися суттєві зрушення. Перш за все, це стосується тематичної спрямованості й наукового рівня дослідження вітчизняними науковцями проблем всесвітньої історії. Водночас пошуки та оволодіння новими методологічними, тематичними та історіографічними парадигмами все ще тривають. Помітною тенденцією еволюції стало зростання інтересу українських дослідників, зокрема молодих, до питань історії зарубіжних країн, окремих регіонів та міжнародних відносин, що відносились свого часу до так званих «білих» і «чорних» плям. Свідченням цього стало відчутне зростання кількості захищених дисертацій із даної тематики за перші десять років державної незалежності України. Так, із захищених понад 190 докторських та 1240 кандидатських дисертацій з історії, більше 10% стосувалися проблем всесвітньої історії. Із числа останніх 24 докторські та 112 кандидатських дисертацій торкалися проблематики новітнього часу за спеціальністю «всесвітня історія», а з їх числа в 15 докторських і 84 кандидатських дисертаціях досліджувалися проблеми неслов'янських народів Європи, а також країн Північної та Південної Америки, і навіть Австралії⁸.

Упродовж наступного етапу зроблені важливі кроки щодо нарощування масиву дослідницьких робіт, проведення різних наукових заходів, як от наукових конференцій різного рівня, круглих столів, започатковано випуск відповідних наукових збірників, а також заходи щодо підготовки наукових кадрів за спеціальністю «всесвітня історія». Так, згідно з даними ВАК України (станом на квітень 2010 р.), у країні виходить близько 20 різних часописів, що мають статус фахових зі всесвітньої історії. Регулярними стали випуски із цієї проблематики збірників наукових праць у відповідних академічних інститутах та провідних університетах, зокрема «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки», «Боспорські дослідження», «Східний світ», «Сходознавство», «Питання німецької історії», вісники, наукові записки відповідних університетів з історії.

Показово, що відчутно зріс науковий інтерес до досліджень проблем розвитку різних регіонів і країн світу, які за попередньої історичної доби були прерогативою союзних наукових центрів, або ж відносились до табуованих тем. Із числа останніх можна назвати тематику дисертаційних досліджень: Україна у поглядах німецьких і французьких вчених, послів і мандрівників XVII–XIX ст.; культурні взаємини Франції та України наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.; слов'янські народи Австрійської монархії: культурно-освітні та наукові зв'язки з українцями; діяльність міжнародних організацій у справах біженців у країнах Західної Європи; український фактор у політиці Німеччини та Австро-Угорщини періоду Першої світової війни; політика Франції, Великобританії та США щодо національної державності України в 1917–1920 рр. у вітчизняній та українській зарубіжній історіографії; українсько-німецькі відносини в 1917–1922 рр.; дипломатичні

⁸ Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми / Колективна монографія за редакцією Л.О.Зашкільняка. – Л., 2004. – С.307.

представництва доби УНР, гетьманату і Директорії; полонені та інтерновані вояки-українці в Європі (1914–1924 рр.); трансформація міжнаціональних та міжетнічних відносин у Західній Європі; українське питання в міжнародних відносинах Центральної Європи 1919–1923 рр.; українське питання у польській консервативній суспільно-політичній думці міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.)⁹ тощо.

Непересічними стали дослідження та вихід друком нарисів у трьох томах: «Україна і Росія в історичній ретроспективі» (т.1 «Українські проекти в Російській імперії»; т.2 «Радянський проект для України»; т.3 «Новітній український державотворчий процес»). Іншими словами, значно розширилися горизонти досліджень вітчизняних науковців.

В останні роки вельми показово те, що зроблено перші кроки з комплексного вивчення історичного досвіду розвитку суміжних з Україною країн, певних регіонів та взаємовідносин українців із сусідніми народами. Так, вийшли у світ перші у вітчизняній історіографії синтетичні праці з історії Польщі, Болгарії, Словаччини, нариси з історії Німеччини¹⁰. Помітним

⁹ *Бочан П.О.* Україна в поглядах німецьких і французьких вчених, послів і мандрівників XVII–XIX ст.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2008. – 199 с.; *Іваненко О.А.* Культурні взаємини Франції та України наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. – К., 2004. – 198 с.; *Кріль М.М.* Слов'янські народи Австрійської монархії: культурно-освітні та наукові зв'язки з українцями. 1772–1867: Дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.02 / Львівський державний університет ім. І.Франка. – Л., 1999. – 422 с.; *Міхасюта О.В.* Діяльність міжнародних організацій у справах біженців у країнах Західної Європи (20–90-ті рр. XX ст.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. – Чернівці, 2006. – 231 с.; *Кураєв О.О.* Український фактор у політиці Німеччини та Австро-Угорщини періоду Першої світової війни: Дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.02 / Інститут української археології та джерелознавства імені М.Грушевського НАНУ. – К., 2006. – 499 с.; *Довган Ю.Л.* Політика Франції, Великої Британії та США щодо національної державності України в 1917–1920 рр. у вітчизняній та українській зарубіжній історіографії: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Прикарпатський національний університет імені В.Стефаника. – Івано-Франківськ, 2006. – 254 с.; *Барвінська П.І.* Українсько-німецькі відносини в 1917–1922 рр.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Одеський національний університет імені І.Мечникова. – Одеса, 2001. – 211 с.; *Матвієнко В.М.* Політика УНР та Української Держави щодо новопосталих державних утворень на території колишньої Російської імперії (1917–1921 рр.): Дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.02 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2003. – 435 с.; *Соловійова В.В.* Дипломатичні представництва Української Народної Республіки в країнах Центральної Європи за доби Директорії (1918–1920 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький державний університет. – Запоріжжя, 1999; *Соловійова В.В.* Формування та діяльність дипломатичних представництв українських національних урядів 1917–1921 рр.: Дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01. – К., 2006. – 470 с.; *Срібняк І.В.* Полонені та інтерновані вояки-українці в Європі (1914–1924 рр.): Дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.02 / Київський державний лінгвістичний університет. – К., 2000. – 448 с.; *Срібняк І.В.* Військова діяльність уряду УНР в екзилі (1921–1923 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Київський університет імені Тараса Шевченка. – К., 1995. – 216 с.; *Чугріна О.Р.* Трансформація міжнаціональних та міжетнічних відносин у Західній Європі в 1980–1990-ті рр.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Донецький національний університет. – Донецьк, 2006. – 252 с.; *Бетлій О.В.* Українське питання в міжнародних відносинах Центральної Європи, 1919–1923 рр.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Національний університет «Києво-Могилянська академія». – К., 2003. – 295 с.; *Юрчук О.Ф.* Українське питання у польській консервативній суспільно-політичній думці міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Львівський національний університет імені Івана Франка. – Л., 2005. – 18 с.

¹⁰ *Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г.* Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. – Л., 2002. – 752 с.; *Чорний В.П.* Історія Болгарії. – Л., 2007. – 404 с.; *Кріль М.* Історія Словаччини. – Л., 2006. – 264 с.; *Бобильова С.Й.* Історія Німеччини з давніх часів до 1945 року. – Дніпропетровськ, 2003. – 528 с.

явищем для українських дослідників зі всесвітньої історії є вихід підручників для вищих навчальних закладів: з історії західних і південних слов'ян ХХ ст.; з новітньої історії центральноєвропейських та балканських країн та доволі оригінальної фундаментальної праці з історії Центрально-Східної Європи¹¹. Ці та інші знакові підручники доволі ретельно проаналізовано у відповідній статті одного з попередніх випусків журналу.

До числа позитивних змін слід віднести зростаючу увагу до підготовки високопрофесійних фахівців – докторів та кандидатів наук зі всесвітньої історії. Так, за даними ВАК України (станом на квітень 2010 р.), за період із 2000 по перший квартал 2010 рр. включно діяло близько 20 відповідних спеціалізованих рад із захисту дисертацій, з них 13 спецрад із захисту докторських дисертацій. За ці роки було захищено 55 докторських і понад 330 кандидатських дисертацій. Значна робота проводиться у цьому напрямі спецрадами 4 академічних установ – Інституту історії України, Інституту української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського, Інституту сходознавства імені А.Кримського, Інституту українознавства імені І.Крип'якевича; 14 університетів, зокрема Київського національного імені Тараса Шевченка, Харківського національного імені В.Каразіна, Донецького національного, Чернівецького імені Ю.Федьковича та ін. Навіть побіжний погляд на кількісні показники підтверджує, що окрім академічних інститутів підготовкою фахівців зі всесвітньої історії більш цілеспрямовано переймаються у цих університетах. Із числа інших кидається у вічі спрямованість Дипломатичної академії та Київського славистичного університету, Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Аналізуючи масив наукових розробок з історії країн Європи, Азії, Африки та Америки, слід підкреслити, що до цих регіонів увага вітчизняних науковців приділяється далеко нерівномірно¹². Так, найбільш широко представлено дослідження історії країн, що входять до регіону Центрально-Східної Європи. Перш за все, це стосується Польщі, Чехії, Словаччини, Угорщини. Значну увагу дослідники приділяють Німеччині, Великобританії, Франції, а також Росії та країнам Балканського півострова. За тематичною спрямованістю історичних досліджень найбільше представлено з проблематики, що торкається практики євроінтеграції та входження країн до ЄС. Однак скандинавські та балтійські держави, загалом Північна Європа, регіон Вишеградської групи, СНД та її окремі держави у дисертаційних дослідженнях вітчизняних істориків представлені мало, а деякі в роки незалежності України загалом не представлені.

Аналіз бібліографії історії та суспільного життя країн Східної та Південно-Східної Європи, які представлені відчутно ширше у порівнянні з

¹¹ Див.: Історія західних і південних слов'ян ХХ століття / За ред. проф. Є.П.Пугача. – Х., 1998. – 464 с.; Новітня історія центральноєвропейських та балканських країн. ХХ століття / Відп. ред. проф. В.І.Яровий. – К., 2005. – 816 с.; Історія країн Центрально-Східної Європи (кінець ХХ – початок ХХІ ст. / Ред. проф. М.М.Кріль. – К., 2008. – 284 с.; Історія Центрально-Східної Європи / За ред. проф. Л.О.Зашкільняка. – Л., 2009. – 660 с.

¹² За підрахунками співробітників Інституту європейських досліджень НАНУ станом на травень 2010 р., електронною базою даних фондів Національної бібліотеки України імені В.Вернадського.

іншими регіонами континенту, свідчить ще про доволі фрагментарний, не-системний аналіз найрізноманітніших аспектів указаних європейських країн, і, у першу чергу, дослідження їх взаємозв'язків із суверенною Україною, перспектив співробітництва, досвіду розвитку демократії, громадянського суспільства, еволюції політичних систем, проведення економічних реформ, реалізації євроінтеграційних проектів, які б було доцільно врахувати і використати у процесах українського державотворення.

Відсутні солідні узагальнюючі праці з геополітичного аналізу міждержавного співробітництва країн Центрально-Східної та Південно-Східної Європи і його значення для України. Ті чи інші політичні або економічні системи подекуди розглядаються достатньо локально поза контекстом, що ускладнює розуміння інституціонального розвитку різноманітних сфер суспільного життя країн цих регіонів.

В існуючих в Україні публікаціях приділено недостатню увагу надзвичайно складним етнонаціональним процесам, що відбувалися в минулому й проходять нині у країнах Південної і Південно-Східної Європи, врахування яких украй актуальне для розвитку в Україні сучасних демократичних форм націєтворення, розвитку титульної нації та національних меншин. Зокрема, у публікаціях не знайшли відображення надзвичайно складні й динамічні процеси державного та націєтворення вказаних країн епохи «Весни народів», які могли б дати ключ до оцінки багатьох європейських процесів ХХ ст., поглибивши розуміння української етнічної і національної ідентичності в європейському контексті.

Майже відсутні праці, присвячені механізмам інтеграції як окремих країн, так і вказаних регіонів у сучасний європейський та світовий економічний простір, бракує досліджень із модернізаційних процесів, спрямованих на побудову в цих країнах постіндустріального та інформаційного суспільства.

У дослідженнях практично кожної країни існують великі прогалини як за періодами, починаючи зі стародавніх часів і до новітнього часу, так і у вивченні різноманітних аспектів їх національної історії. Переважна більшість опублікованих праць виконана на основі кандидатських дисертаційних досліджень. У силу цього вони часто носять реферативно-описовий характер і не становлять глибоких аналітичних студій, в яких би розкривалися складні проблеми економічного, політичного і духовного життя країн указаних регіонів відповідного історичного періоду.

Загальною вадою історичних праць є їх недостатня прогностична орієнтованість, що значно ускладнює практичне застосування здобутих результатів у формуванні економічних, політичних і духовних моделей співробітництва України з країнами Центрально-Східної і Південно-Східної Європи.

Проведений аналіз свідчить, що протягом останніх років зріс інтерес вітчизняних науковців до вивчення історії країн Азії та Африки. Так, за період із 1991 по 2010 рр. виконано близько двадцяти дисертаційних досліджень з історії країн цих регіонів на ступінь кандидата наук і дві – доктора. Про динаміку зростання інтересу молодих науковців до цієї галузі

історичного знання свідчить те, що з названої кількості лише на останні 4 роки припадає захист восьми дисертацій, у тому числі – однієї докторської. Інститут сходознавства імені А.Кримського є лідером і в підготовці молодих фахівців у цій галузі (5 дисертацій, серед яких 2 докторські). На другому місці перебуває Київський національний університет імені Т.Шевченка (4 кандидатські), на третьому – Одеський національний університет імені І.Мечникова (3 кандидатські). У згаданому Інституті сходознавства імені А.Кримського у 1999 р. захищено й першу в історії української історичної науки докторську в галузі японістики (дисертація д.і.н., проф. В.А.Рубеля «Походження військово-самурайської державності у традиційній Японії (середина I тис. до н.е. – кінець XIV ст. н.е.)»).

У регіональному зрізі увага молодих дослідників спрямована здебільшого на Індію (4 дисертації), Китай (3 дисертації) та Африку як континент (4 дисертації). За часовим виміром науковців приваблюють доволі недавні події переважно середини – кінця минулого століття. Історії більш раннього – до ХХ ст. – періоду присвячено лише 3 дисертаційні праці. Вселяє певну надію те, що захищено їх також в останні роки.

Огляд видань підтверджує, що за всі роки у незалежній Україні інтерес до історії країн Азії й Африки мав переважно прикладний характер і був спрямований на систематизацію вже існуючого знання у вигляді навчально-методичних праць. За цей час вийшло друком 15 підручників з історії країн Азії і Африки різних періодів (у тому числі 5 – з історії Стародавнього Сходу, 8 – з історії нового та новітнього часу). Примітно, що лєвова їх частка (а саме 13) побачили світ за останні 10 років.

Із монографічних видань лише 6 мають суто історичний характер. Решта торкається історії зазначеного регіону під певним кутом зору: 6 – релігієзнавчим, філософським; 4 – культурологічним; 2 – політологічним тощо. Переважний розгляд історії Азіатсько-Африканського регіону в контексті спеціалізованих досліджень властивий і статтям у періодиці. Причому, кількісний пріоритет тут у релігієзнавчих розвідок.

Певні здобутки має Інститут сходознавства імені А.Кримського НАНУ, де за останні роки започатковано серію видань «Наукова спадщина сходознавців України», в якій досліджується доробок учених-сходознавців, забутих або викреслених з української історії. В її рамках побачила світ епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941 рр.) (у 2 т.). Оpubліковано і його рідкісні сходознавчі праці з арабістики, тюркології та іраністики (у 5 т.)¹³.

Аналіз історіографії з історії країн Американського континенту свідчить про відсутність цілісної системи досліджень минулого цих країн. Із числа монографічних видань є здебільшого лише ті, що підготовлені під докторські дисертації, яких також існує невелика кількість (до 20). Зустрічаються окремі праці з економіки, юриспруденції, педагогіки, в яких висвітлюється певне коло вузьких фахових проблем, проте фактично відсутні як

¹³ *Кримський А.Ю.* Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941 рр.): У 2 т. – К., 2005; *Його ж.* Вибрані сходознавчі праці: У 5 т. – К., 2007.

колективні, так і одноосібні монографії з історії США, Канади, Аргентини, Мексики, Бразилії, Чилі (про менші країни навіть не йдеться). І якщо США та Канада представляють інтерес для вітчизняних фахівців з історії й політології, то проблеми інших країн континенту практично не висвітлюються навіть у збірках наукових статей.

Якщо говорити, із певними застереженнями, про формування наукових осередків фахівців (дисертаційних досліджень) із проблем країн Американського континенту, то аналіз свідчить про роботу у цьому напрямі лише окремих установ. Так, переважна кількість докторських дисертацій готується та захищається в Інституті світової економіки та міжнародних відносин НАН України (Є.Є.Камінський, О.В.Шевчук, І.Д.Дудко, Б.І.Канцелярук), Київському національному університеті імені Т.Шевченка (Б.М.Гончар, О.І.Ткач, М.М.Рижков, А.В.Дашкевич), Одеському національному університеті (О.Ф.Цвіркун, І.М.Коваль), Донецькому національному університеті (Ю.Г.Беловолов, А.В.Бредихін), Чернівецькому національному університеті імені Ю.Федьковича (В.П.Фісанов), інших установах НАН та університетах України.

Показово, що з американської проблематики роботи готуються за історичним та політологічним фахом за спеціальностями «всесвітня історія» і «політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку». Із захищених по США 11 докторських дисертацій лише 5 – зі «всесвітньої історії», а решта – з політології. Близько 60 праць, захищених на ступінь кандидата наук, підготовлені здебільшого у провідних українських вузах та наукових установах НАН України. Звертає увагу той факт, що проблематика досліджень доволі обмежена: переважає вивчення проблем зовнішньої політики США щодо інших країн та питання української еміграції у країнах Американського континенту.

Серед дослідницьких праць, що присвячуються Канаді, докторських дисертацій немає зовсім, захищено лише понад 20 кандидатських. Переважає проблематика з вивчення ролі і значення української діаспори у формуванні українсько-канадських відносин, впливу української діаспори Канади та країн Латинської Америки на розвиток економіки й культури незалежної України, національно-визвольний рух на землях історичної Батьківщини тощо.

З усіх переглянутих тем дисертацій з історії Канади заслуговує на увагу проблематика досліджень «Становлення та утвердження соціальної держави в Канаді (30-ті – 60-ті рр. ХХ ст.)» (І.І.Магух-Федоркова, 2004 р., 23.00.02), «Індійська імміграція в Канаді в історичній ретроспективі» (С.І.Панцир, 1997 р., 07.00.02) із Чернівецького національного університету; дисертація І.І.Судак (2009 р.) «Формування та розвиток суспільно-політичних і економічних відносин між федеральним центром та провінціями в Канаді (1867–1939 рр.)» з КНУ імені Т.Шевченка (07.00.02) та дослідження Т.М.Кузьми (Рівненський державний гуманітарний університет, 2006 р.) – «Держава Максиміліана в Мексиці: плани створення, становище та причини падіння (60-ті роки ХІХ ст.)» (07.00.02).

Певним прикладом підготовки досліджень з історії іспаномовних країн Американського континенту може бути робота кафедри нової та новітньої історії на чолі з Ю.Г.Беловоловим Донецького національного університету. Так, з історії Аргентини тут було захищено одну докторську й дві кандидатські дисертації (А.В.Бредихіна – «Формування та еволюція пероністського режиму в Аргентині (1946–1989 рр.) й І.І.Лаврова – «Соціальна політика в Аргентині в умовах неоліберальної моделі розвитку (90-ті рр. ХХ ст.)»). Також у Київському національному університеті імені Т.Шевченка за темою «Політика Аргентини в Латинській Америці у 1980-х – на початку 1990-х рр.» захистила кандидатську дисертацію А.А.Самойленко.

Власне, до країн Латинської Америки було привернуто увагу в політологічному контексті щодо вивчення модернізаційних та інтеграційних процесів. Докторську роботу захистив О.І.Ткач з теми: «Стратегії політичної модернізації країн Латинської Америки» (23.00.02, КНУ імені Т.Шевченка, 2007 р.); кандидатські – Н.М.Весела («Інтеграційні процеси в Латинській Америці та Карибському басейні: особливості, тенденції, перспективи», 23.00.04, КНУ імені Т.Шевченка, 2002 р.). У Дипломатичній академії при Міністерстві закордонних справ України минулого року О.В.Гуцол захистив кандидатську дисертацію зі всесвітньої історії – «Фолклендські (Мальвінські) острови в зовнішній політиці Великої Британії. 1763–1843 рр.».

Водночас, зазначимо, що існує солідний масив дисертаційних та монографічних досліджень з інших наукових галузей, в яких розглядається широке коло різноманітних питань: з юриспруденції, економіки, педагогіки, культурології, філології, філософії освіти, державного управління тощо.

Наукові конференції, на яких висвітлювалися проблеми історії та політики країн Американського континенту і матеріали яких доступні для науковців, регулярно проводились в Інституті світової економіки та міжнародних відносин НАНУ (Є.Є.Камінський).

Окрім теми з історії країн Північної та Латинської Америки знайшли висвітлення в тематичних наукових збірках, університетських вісниках, інших фахових часописах, проте вони доволі поодинокі й лише засвідчують відсутність цілісного, системно спланованого дослідження проблем американістики в цілому та країнознавчих студіювань зокрема.

Таким чином, на підставі опрацювання фондів наукових бібліотек провідних академічних установ, університетів та інших вищих навчальних закладів нашої країни з проблем досліджень проблематики всесвітньої історії в сучасній Україні, є підстави говорити про наявність невикористаних резервів і необхідності зосередження уваги на більш широкому колі досліджуваних питань.

Загальним для всіх тематичних і географічних напрямів досліджень постає завдання нарощування зусиль, розширення тематики та більшої координації, врахування інтересів чи напрацьовань дослідників відповідних центрів, шкіл. Навіть побіжне знайомство з темами захищених дисертацій засвідчує існування якщо не тотожної тематики, яка вивчається з позицій історичної, політичної чи економічної науки, то досить близької. Інколи

трапляються фактично повтори чи дубляж досліджених проблем. Цьому слід рішуче запобігати, особливо з огляду наявних обмежених наукових сил та на потреби і широке коло малодосліджених проблем зі всесвітньої історії у сучасній Україні.

Підтвердженням існуючої проблеми можуть слугувати захищені дисертації. У 2000 р. в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка захищено кандидатську з економічних наук (08.04.01) за темою: «Інтеграція податкової системи України до європейського економічного простору», а у 2004 р. у Національній академії державного управління при Президентові України – кандидатська з державного управління (25.00.02) за темою: «Державне управління процесами адаптації податкової системи України до вимог Європейського Союзу». Коментарі, як кажуть, зайві.

Інший приклад. 2006 р. у Львівському національному університеті імені Івана Франка захищено дисертацію «Міжнародно-політичні основи становлення і розвитку спільної європейської безпекової та оборонної політики» (23.00.04); 2007 р. в Інституті держави і права імені В.Корецького – «Правові засади організації та діяльності Європейського Союзу у сфері зовнішньої політики та безпеки» (12.00.11); а 2008 р. у Раді національної безпеки та оборони України – «Ліберальна парадигма в формуванні європейської колективної безпеки XXI століття» (21.01.01).

Загалом же наведені ці та інші дані переконують у тому, що наукові дослідження ще далеко не завжди мають вихід на практику, зокрема ті, тематика яких спрямована на вивчення та аналіз соціально-економічних явищ, процесів. Це особливо стосується досліджень з економічної, правової та політичних наук із проблематики трансформаційних перетворень і демократичних зрушень у світі, європейських інтеграційних процесів та долучення до них України. Навіть з назв окремих досліджуваних тем складається враження, що вони існують самі по собі, так би мовити, паралельно щодо практики взаємин нашої держави з Євросоюзом.

Порівняно з нашими сусідами, зокрема з Російською Федерацією, вітчизняні дослідження з проблематики всесвітньої історії значно поступаються. Це стосується як студіювання глибокої давнини, середніх віків, нового та новітнього часу, так і регіонів, держав і їх об'єднань. Для прикладу можна назвати як дослідження і їх висвітлення з історії Європи, окремих країн та тематично-хронологічних зрізів, так і дослідження з історії держав Азії, Африки, Америки чи Близького Сходу. Вітчизняні здобутки значно поступаються у царині підготовки кадрів, їх стажуванні та спеціалізації. У порівнянні з напрацюваннями російських науковців відчутне відставання й у підготовці не лише монографічної літератури, випуску фахових журналів, але й підручників та популярних видань.

Таким чином, основний доробок із дослідження проблематики всесвітньої історії мають провідні установи Відділення історії, філософії і права Національної академії наук України, а також відповідні кафедри провідних університетів. Водночас розробка різноманітних аспектів проблематики всесвітньої історії у вітчизняній історичній науці залишається слабкою

ланкою напрацювань українських істориків. Слід продовжити роботу з координації наукових досліджень, посилити увагу до підготовки кадрів із проблематики країнознавства, активізувати роботу щодо проведення відповідних наукових заходів (конференцій, круглих столів, науково-методологічних семінарів) із проблематики досліджень усесвітньої історії. Також особливої уваги потребує опублікування матеріалів із подібних заходів і забезпечення доступу до цих публікацій у бібліотеках наукових та вищих навчальних закладів. Нагальною видається необхідність підготовки ґрунтовних монографічних праць країнознавчого спрямування, різних географічних та хронологічних зрізів. Це стосується не лише Європи та європейських студій, але й країн інших континентів у різні історичні епохи. Сподіваємося, що наше звернення до цієї проблематики, дослідників і наукових установ допоможе у вирішенні важливих питань та прискорить розвиток цього напрямку соціогуманітаристики.

The article discusses the issue related to actualization of world history researchers' problems. Reserves are explicated that should be brought into play to improve existing situation. Produced in the article are semantic content determinations, quantitative and qualitative indexes of the way passed by researchers during our country sovereign development period. Author analyses scientific priorities of thorough study of surrounding world's past and present by Soviet historians and the components of national historiography development in connection of imperatives of modern world historical thought.

Д.П.ВАЩУК*

ІНСТИТУТ «СТАРИНИ» У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ (АНАЛІЗ МАТЕРІАЛІВ ЛИТОВСЬКОЇ МЕТРИКИ)

Головну увагу у публікації зосереджено на джерелах Литовської метрики, які висвітлюють функціонування інституту «старини» у Великому князівстві Литовському. Зокрема, здійснено короткий історіографічний огляд та проаналізовано групу джерел публічно-правового характеру. До останніх належать: листи/грамоти, привілеї, підтвердження, вольності (відпущення), оренди, дипломатичні акти. Крім цього, розглянуто акти судової документації: справа, відстрочення справи, оповідання/пильність, вирок/декрет/ухвала. Джерелознавчий аналіз свідчить про наявність у розглянутій групі джерел прямих чи опосередкованих звернень до інституту «старини».

Велике князівство Литовське (далі – ВКЛ) упродовж другої половини XIV – першої половини XVI ст. було однією з найвпливовіших держав Центрально-Східної Європи. Різноманітний поліетнічний склад населення зумовлював необхідність політичного лавірування верховної влади насамперед у внутрішній політиці, аби не допустити виникнення конфліктних ситуацій. Із цією метою практикувалося функціонування інституту «старини», коли на загальнодержавному рівні декларувалося збереження місцевих звичаїв, традицій, правових норм і т.п., та, водночас, гарантувалося недопущення впровадження «нових законів». Така політика уособлювалася в гаслі: «Старини не рухаємо, а новин не вводимо». Із незначними варіаціями воно зустрічається у різноманітних документах того часу.

Головним комплексом писемних джерел до вивчення ВКЛ є архів великокнязівської канцелярії, відомий в історичній науці як Литовська метрика (або Метрика Великого князівства Литовського). Це фундаментальне зібрання копій документів, які видавалися від імені великого князя литовського, панів-ради ВКЛ, сейму та представників знаті, середньої й дрібної шляхти. Маючи величезну наукову цінність, Литовська метрика (далі – ЛМ) привертала увагу багатьох дослідників. Одним із перших, хто вивчав архів, здійснив його повний опис, а також склав інвентар книг та актів, був С.Пташицький¹.

У своїй детальній праці М.Бережков² дослідив склад метричних книг від середини XV ст. до 1522 р. Проаналізувавши тексти документів зазначеного хронологічного періоду, які містяться у книгах записів та книгах судових справ, метрикант дійшов висновку про те, що «розподіл

* Ващук Дмитро Петрович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України НАНУ.
E-mail: dvashchuk@mail.ru

¹ Пташицький С. Описание книг и актов Литовской метрики. – Санкт-Петербург, 1887. – 280 с.

² Бережков Н. Литовская метрика как исторический источник. – Ч.1: О первоначальном составе книг Литовской метрики по 1522 г. – Москва, 1946. – 180 с.

матеріалів у книгах-копіях кінця XVI ст. не відповідає справжній структурі метрики»³. Важливим внеском М.Бережкова у справу вивчення ЛМ стало встановлення початкового складу її книг за 1440–1523 рр.

Дослідженням метрики займалася також Г.Хорошкевич, яка з'ясувала історію її вивчення та видання, формування й зміст книг⁴, провела джерелознавчий аналіз грамот кінця XV ст., що містились у 3–6 книгах записів⁵. Особливу увагу історик звернула на орендні грамоти митних комор, в яких є згадки щодо «права старини». Зокрема, Г.Хорошкевич відзначила, що апеляція у документах до часів Вітовта і Сигізмунда Кейстутовича «не може бути розтлумачена як посилення на стародавність звичаю здавати мито в оренду»⁶. В її спільній з С.Каштановим праці було розроблено методичні рекомендації щодо публікації та опису книг ЛМ, якими вчені користуються дотепер⁷.

Чималий внесок у вивчення Литовської метрики зробив М.Ковальський. Зокрема, учений запропонував власну структуру джерел із соціально-економічної історії України XVI–XVII ст. Він розглянув комплекси документів із різних архівів, у тому числі волинські актові книги, що ввійшли до складу архіву князів Сангушків, звернув увагу на законодавчі пам'ятки – статuti Великого князівства Литовського, сеймові конституції, актові записи судово-адміністративних установ тощо⁸. У спеціальній розвідці, присвяченій джерельному комплексу ЛМ, М.Ковальський здійснив короткий огляд деяких документів, які стосуються історії України XVI ст.⁹

Дослідженням Литовської метрики продовжують займатись сучасні вчені А.Дубоніс¹⁰, О.Дзярнович¹¹, В.Мянжинський¹², С.Абросимова¹³,

³ *Бережков Н.* Литовская метрика как исторический... – С.25.

⁴ *Хорошкевич А.* Литовская метрика, состав и пути формирования // Исследования по истории Литовской метрики. – Москва, 1989. – Ч.1. – С.11–31.

⁵ *Хорошкевич А.* Жалованные грамоты Литовской метрики конца XV века и их классификация // Источниковедческие проблемы истории народов Прибалтики. – Рига, 1970. – С.47–74.

⁶ Там же. – С.70.

⁷ Методические рекомендации по изданию и описанию книг Литовской метрики / Сост. А.Л.Хорошкевич, С.М.Каштанов. – Вильнюс, 1985. – 133 с.

⁸ *Ковальский Н.* Источники по социально-экономической истории Украины (XVI – первая половина XVII вв.). Структура источниковой базы. – Днепропетровск, 1982. – 92 с.; *Его же.* Источниковедение социально-экономической истории Украины (XVI – первая половина XVII вв.). Акты о городах. – Днепропетровск, 1983. – 69 с.

⁹ *Ковальский Н.* Источники по истории Украины XVI–XVII вв. в Литовской метрике и фондах приказов ЦГАДА. – Днепропетровск, 1979. – 74 с.

¹⁰ *Dubonis A.* The Lithuanian Metrica // Lithuanian Historical Studies. – 2002. – №7. – P.113–118; *Дубоніс А.* Найважливіші праці даслежчыкаў Літвы па Літоўскай Метрыцы: Бібліяграфія // *Metriciana*: Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага (далі – *Metriciana*). – Т.І. – Мінск, 2001. – С.152–156; *Его же.* Праблемы Літоўскай Метрыкі: погляд з Вільнюса // *Metriciana*. – Т.ІІ. – Мінск, 2003. – С.16–32.

¹¹ *Дзярнович А.* Прзыбытая публікацыя матэрыялаў Метрыкі ВКЛ // *Metriciana*. – Т.І. – С.145–151; *Его же.* Плач па Вялікім Княстве (да гісторыі транслітэрацыі Метрыкі ВКЛ у 1777–1780-х гадах) // *Metriciana*. – Т.ІІ. – С.33–54.

¹² *Мянжинскі В.* Дакументы з Метрыкі ВКЛ у серыі кніг «Памяць» – гісторыка-дакументальных хронік гарадоў і раёнаў Беларусі канца 80-х – 90-х гг. XX ст. // *Metriciana*. – Т.ІІ. – С.183–203.

¹³ *Абросимова С.* Традиции Литовской метрики в документах канцелярии Украины XVII–XVIII вв. // Lietuvos Metrika (1991–1996) metų tyrinėjimai. Lithuanian Metrica / Investigations in 1991/1996. – Vilnius, 1998. – P.172–192; *Абросимова С.* Археографічний «ренесанс» метрики Великого Князівства Литовського // *Metriciana*. – Т.І. – С.163–166.

О.Дячок¹⁴, А.Блануца¹⁵, Л.Жеребцова¹⁶, В.Поліщук¹⁷ та ін. Відзначимо також щорічник академічного Інституту історії Литви «Новости Литовской метрики», який виходить з 1996 р. Тут публікуються інформаційно-наукові статті, що стосуються висвітлення стану новітніх досліджень ЛМ.

Отже, незважаючи на досить значний доробок у вивченні архіву великокнязівської канцелярії, у сучасній історіографії вузькоспеціалізовані метричні студії залишаються не надто популярними. Серед малодосліджених проблем – з'ясування та характеристика джерел, які стосуються інституту «старини» у ВКЛ, що й становить головну мету цієї статті. Зважаючи на досить великий архівний комплекс, наразі ми зупинимось лише на аналізі джерел публічно-правового характеру. Згідно зі спеціальними дослідженнями¹⁸, ця група – найбільш репрезентативна. Вона, своєю чергою, поділяється на кілька типів.

1) **Листи або грамоти** – видавцем був великий князь литовський, представники центральної влади. Ці документи, які адресувалися місцевим урядникам, містили:

– Накази з внутріполітичних і військових питань. У великокнязівському листі щодо набуття чинності I Литовським статутом (28 вересня 1529 р.) збереглась інформація про те, що окремі особи не бажали сприймати «новий закон»: «Ино некоторые панове жедали его милости государя, абы тые речи, которые ся первой почали, о землю, о копы, и о иные речи, абы тым *старым правом* (тут і далі курсив наш – Д.В.) конали ся». Однак воля володаря була непохитною: «От того часу, от светого Михаила дня, вси речи, какъ о земли, копы, такъ и о вси речи, ничего не выимаючи,

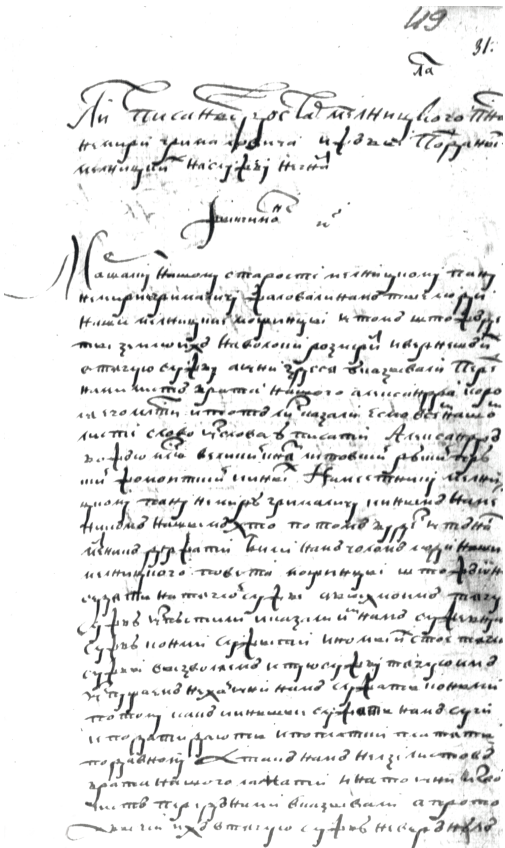
¹⁴ Дячок О. Митні відносини на українських землях в документах Литовської метрики // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: Міжпредметний простір історії ідей у вітчизняній науці. – Дніпропетровськ, 2004. – С.154–170; Його ж. Методологічні та джерелознавчі аспекти історії митних відносин на українських землях середини XIV–XVII ст. // Митна політика в Україні: Історичні та правові аспекти проблеми: Збірник наукових праць пам'яті професора Йосипа Леонідовича Рісича. – Дніпропетровськ, 2004. – С.64–78.

¹⁵ Блануца А., Ващук Д. Князівський рід Масальських за матеріалами Литовської метрики (середина XV–XVI ст.) // Укр. іст. журн. – 2007. – №4. – С.37–51; Блануца А. Земська служба у Великому князівстві Литовському за документами книги записів №39 Литовської метрики (середина XVI ст.) // Український історичний збірник (2009). – Вип.12. – К., 2009. – С.456–467; Його ж. Великокнязівська політика земельних надань на українських землях Великого князівства Литовського у другій половині XV ст. (за матеріалами Литовської метрики) // Ukraina Luthuanica: студії з історії Великого князівства Литовського. – Т.І. – К., 2009. – С.134–143.

¹⁶ Жеребцова Л. Класифікація джерел з історії митної організації на українських землях доби Великого князівства Литовського та Речі Посполитої // Український історичний збірник. – 2004. – Вип.7. – С.416–434; Жеребцова Л. Литовская метрика как источник изучения таможенной системы Великого княжества Литовского // Metriciana. – Т.IV. – Мінск, 2010. – С.31–48.

¹⁷ Поліщук В. Ревизия волынских мыт и особенности документального состава книг Литовской метрики №22 (1547 г.) // Istorijos šaltinių tyrimai. – Т.2. – Vilnius, 2010. – Р.129–160.

¹⁸ Хорошкевич А. Жалованные грамоты Литовской метрики конца XV века... – С.52–53; Ковальский Н. Источники по истории Украины XVI–XVII вв. ... – С.14–33; Каушанов С. Русская дипломатика. – Москва, 1988. – С.150–154; Менжинский В. Документальный состав книг записей Литовской метрики за 1522–1552 // Литовская метрика: Исследования 1988 г. – Вильнюс, 1992. – С.50–51; Жеребцова Л. Формування митної системи на українських землях Великого князівства Литовського: джерела і методи дослідження: Дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2008. – С.71–110.

Лист великого князя литовського Сигізмунда I Старого до мельницького старости пана Немирі Грималича (8 вересня 1530 р.)

землі – володимирського старости князя Андрія Олександровича Сангушка, маршалка Василя та князя Андрія Михайловича Сангушка (2 листопада 1522 р.). Господар повідомляв, що збирається у подорож до Корони Польської, а, згідно з інформацією господарського маршалка, старости берестейського, рівненського та лідського пана Юрія Івановича Іліничя: «Здавна на Гнилой Дуброві дві часті стану у мылничихах робливали и стаціи теж третью часть нас поднимывали люди ваши з Грушовое а Черевачич, а третью часть люди Кобрынский». У зв'язку з цим великий князь литовський наказував зазначеним особам: «Про то ж приказуем вам ажбы есте и тепер людем свои казали две части того стану на нас нарядити и стацію нас подняти там, где им роскажет дворянин наш, Костя Пищикович, конечно, абы то инак не было, и мосты жалобатыи на Гнилой Доброві, ажбы есте теж людем своим по делницам казали замостити и оправити гораздо так, как на добе,

мають сужены быти тыми новыми правь»¹⁹.

Про «давність» ідеться у листі Сигізмунда I Старого мельницькому старості пану Немирі Грималичу від 8 вересня 1530 р. (публікується нижче). Господар, посилаючись на попередній лист Александра Ягеллончика, за яким господарські піддані Мельницького повіту на прізвище Моцинці були переведені з тяглої служби у кінну, наказував уряднику дотримуватися попереднього розпорядження: «Нехай они намъ служатъ коньми по тому, какъ и иныши служатъ намъ слуги, и подати дають, и поplatки платяты по давному». Водночас вказувалось про недопустимість порушення листа Александра: «А такъ намъ нельзе листовъ брата нашего ламати»²⁰.

– Розпорядження місцевій адміністрації щодо господарських та фінансових справ. Покликання до давніх часів знаходимо у листі Сигізмунда I Старого до маршалка Волинської

¹⁹ Lietuvos Metrika. Knyga №15 (1528–1538): Užrašymų knyga 15 / Parengė A.Dubonis. – Vilnius, 2002. – P.123–124.

²⁰ Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф.389 (Литовская метрика). – Оп.1. – Ед. хр.17. – Л.119.

подле давного обычая»²¹. В іншому «листі» Александр Ягеллончик 21 червня 1506 р. наказував ковенським митникам Гейдріху Карловичу та Урліху Гозу збирати одноразове мито з іданських купців, які приїжджали до Ковна торгувати сіллю: «Приказуем вам, ажбы есте через то в них в Ковне, как они приедут с солю до Ковна, одно мыто брали, а другого мыта бы есте в них не брали вечно водле давного обычая»²².

– «Листи» про надання шляхті земельних володінь та селян. У вересні 1494 р. Александр Ягеллончик пожалував підскарбієві господарському панові Федорові Богдановичу Хребтовичу маєток Сенна у Новгородському повіті «до наше воли и до лепшого доведаня, со всеми людьми и со всеми землями, со всем по тому, што *здавна* к тому имену слухало»²³.

Аналогічно Александр Ягеллончик задовольнив прохання намісника торопецького Зенька Євлашковича, пожалувавши йому двох братів Радивоновичів, Дорошових та Іванових дітей у Полужі Новгородського повіту, а також любецьких людей, які відбували одну службу та дякло: «И мы ему тые два братеники дали и з их землями, што *здавна* они держивали, у очину»²⁴.

1 липня 1496 р. Александр Ягеллончик надав у вічне володіння князеві Семенові Івановичу Можайському місто Чернігів «с слугами путными и с людьми данными и тяглыми, и со всеми платы и доходы, и з землями, и з водами, што *здавна* к Чернигову слухает»²⁵.

– «Листи» про відносини між духовними особами. Своїм актом від 5 лютого 1498 р. Александр Ягеллончик на прохання віленських священиків скасував запроваджені покійним митрополитом Макарієм «новини», які стосувались оплати проведення церковних таїнств. Формулювання апеляції до «старини» у нараційній частині документа виглядає так: «А того дей за первые митрополиты не бывало». Відзначимо, що у цій справі саме усні свідчення були головними доказами, оскільки листи попередніх митрополитів загинули під час пожежі. Диспозиція містить сталий вираз: «Мы старины не рушаем, а новины не уводим», а у санкції заборонялося запроваджувати «новини»: «А новин бы есте не вводили»²⁶.

– «Листи продажні», що були актами купівлі-продажу нерухомого майна. Серед документів цього типу прямі посилання на дотримання «старини» практично відсутні. У них, як правило, містяться відомості про осіб, які здійснюють трансакцію, та зазначаються об'єкти нерухомості з усіма прилеглими територіями, якщо такі були, а у подібних випадках можуть траплятися короткі повідомлення про «давність» тієї чи іншої земельної ділянки. Саме так, наприклад, зафіксовано у «листі» зем'янина волинського

²¹ Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie wydane przez Bronisława Gorczaka, konserwatora tegoż archiwum. – Т.ІІІ (1432–1534). – Лwów, 1890. – S.239.

²² Lietuvos Metrika. Knyga №6 (1494–1506): Užrašymų knyga 6 / Parengė A.Baliulis (далі – LM 6). – Vilnius, 2007. – P.68.

²³ Ibid. – P.105.

²⁴ Ibid. – P.107.

²⁵ Ibid. – P.129.

²⁶ Ibid. – P.170.

Прокопа Матвійовича Угриновського, який 10 квітня 1538 р. продав писареві господарському панові Михайлові Васильовичу Свинуському маєток Теслугів із церквою, селищами Борятин, Жабокрички, Добрі Води та Кольгово «с полми и сеножатыми, гаи и лесы, боры и дубровами и въсьми пожитъки и въходы ихъ *стародавньыми*»²⁷. Тобто, ідеться про ті земельні наділи, які здавна належали до зазначених сіл.

2) **Привілеї.** Цими актами фіксувались пожалування магнатам, шляхті, представникам місцевої адміністрації на нерухоме майно, людей, тримання мита, організацію ярмарків і торгів, безмитну торгівлю тощо. Від «листів» вони відрізняються тим, що не містять розпоряджень та наказів. Наприклад, привілей Сигізмунда I Старого князеві Федорові Михайловичу Чорторийському на місто Літовиж у Володимирському повіті (15 червня 1511 р.). За добру і вірну службу князь Федір отримав у повне володіння королівське місто Літовиж на таких умовах: «А дали есмо ему тоє место Литовижъ з войтовством литовижским и со всеми доходы войтовскими, што к тому войтовъству *здавна прислухало*, и манастыр светого Николы, и села, и люди манастырские, и селища Зчарки со въсьмь, *какъ ся съ стародав* въ своихъ границахъ мають и какъ на насъ держано»²⁸. За великокнязівським привілеєм від 28 липня 1494 р. Мацько Кунцевич, служебник троцького воеводи, маршалка земського пана Петра Яновича отримав восьмеро осіб у Високодворській волості «со всим по тому, как и нам (Александрові Ягеллончику – Д.В.) служили»²⁹. «Старина» у цьому випадку визначається тим періодом, коли восьмеро людей були підвладні господареві.

До привілеїв слід також віднести: а) уставні земські грамоти, які були офіційними законодавчими актами судово-адміністративного, публічно-правового, приватноправового та соціально-економічного характеру й надавалися верховною владою ВКЛ областям/землям для законодавчого забезпечення внутрішніх відносин; б) привілеї на отримання містами маґдебурзького права.

«Старина» присутня в уставній земській грамоті Волинській землі (16 лютого 1501 р.). Зокрема, у нарації зустрічаємо покликання до часів Казимира Ягеллончика: «Как было за отца нашего, им не рушаем»³⁰. У ст.8 ідеться про покарання злодія «подлуг *давного* обучаю»; судовий штраф («вина») сплачувався «по *давному*, как и переж того бувало» (ст.9)³¹. До «давності» звертається також і видавець обласного привілею Новогрудській землі 1441 р. Так, в артикулах натрапляємо на вислови «zdawna», «po dawnemu», «przy wielkim xiązęciu litewslim Witoldzie»³².

²⁷ РГАДА. – Ф.389 (Литовская метрика). – Оп.1. – Ед. хр.22. – Л.24.

²⁸ Там же. – Л.7 об. – 8.

²⁹ LM 6. – Р.104.

³⁰ У підтвердному привілеї від серпня 1508 р. традиція такого запису була продовжена: «Как было за отца нашего, его милости, короля Казимира, а и за брата нашего Александра, короля» (див.: Ващук Д. Абыхмо держали ихъ подлѣ права ихъ зѣмљи (Населення Київщини та Волині і великокнязівська влада в XV–XVI ст.). – К., 2009. – С.273).

³¹ Ващук Д. Абыхмо держали ихъ... – С.270.

³² Jablonskis K. Archyvines smulkmenos // Praeitis. – Kaunas, 1933. – Т.ІІ. – Р.424.

В аналогічній грамоті Київській землі (8 грудня 1507 р.) синонімом «старини» чи «давнього обычая» у декількох статтях слугує вираз «как будет было за великого князя Витовта». Крім цього, у ст.38 стосовно регулювання та встановлення митних тарифів законодавець був більш категоричним: «Где бы *здавна* не бывали за предковъ н(а)ших, за великого кн(я)зя Витовта и за Жикгимонта, и, *перво сего*, за *отца* н(а)шого и за брата н(а)шого, короля его м(и)л(о)сти, *тут и тепер* непотребъ воеводамъ н(а)шымъ *мыт* новых вставляти, *нижли старые* звечные мыта мають браны быти *по давному*, *бо мы старины не рушаемъ*, а *новины не уводимъ*, *хочемъ все по тому мети, как будет было за великого кн(я)зя Витовта и за Жикгимонта*»³³.

Серед привілеїв на магдебурзьке право відзначимо документ Сигізmunда I Старого місту Новогрудку від 26 липня 1511 р., який цікавий, передусім, тим, що це перше пожалування, а не підтвердження більш раннього. Із погляду державницької традиції це була «новина», яку влада обіцяла не впроваджувати, однак було вирішено по-іншому: «Место наше Новгородок с права литовского и русского, и которое коли будет там перво держано, в право немецкое, которое зовет ся маитбарское, переменяем на вечные часы, въставляем и даем им знову обычаи подлуг того права маитбарского, зуполное ряжень и всю вставу, отдаляючи того места вси права, уставы и обычаи перво держаньи». Так було запроваджено новий «обычай» і причиною цього стала не ініціатива міщан, а особисте бажання великого князя литовського: «Маючи вигляд посполитого, доброго розмноження, и хотячи положеня места нашего Новгородского в мере лепшой поставити, абы люди наши там мешкаючи, через ряд добри, а справедливый были розмножены»³⁴.

Покликання до «давніх часів» зустрічаються лише у шести з двадцяти семи статей привілею, які виглядають так: 1) податок із м'ясних крамниць сплачувався щосуботи «на замок подле стародавнього обычая» (ст.2); 2) «подле давного обычая» на замок не стягувались «коледа» та «волочобное» (ст.6); 3) міщани зобов'язувались «давати по давному» сребщину та ординщину (ст.7); 4) аналогічно мешканці Новогрудка платили податок із варіння меду та пива (ст.8); 5) частина коштів від виробництва алкогольних напоїв ішла на користь замку «подле давного обычая» (ст.10); 6) із таким самим формулюванням міщани звільнялися від сторожової повинності, окрім випадку, коли до Новогрудка прибував сам господар (ст.11)³⁵.

³³ Ващук Д. Абыхмо деръжали ихъ... – С.278–282. Щодо еволюції виразу «как будет было за великого князя Витовта» у Київській уставній грамоті див.: Блануца А., Ващук Д. Інститут «старини» й «новини» в правових та економічних джерелах Великому князівства Литовського (друга половина XV–XVI ст.) // Укр. іст. журн. – 2006. – №2. – С.11–23.

³⁴ Lietuvos Metrika. Knyga №9 (1511–1518): Užrašymų knyga 9 / Parengė K.Pietkiewicz (далі – LM 9). – Vilnius, 2003. – P.79–80.

³⁵ Ibid. – P.80–81.

В окремих статтях привілею Києву на маґдебурзьке право (29 березня 1514 р.)³⁶ також бачимо покликання до «старини». Зокрема, єпископ, митрополит та все духівництво зобов'язувалися «сполна плат давати, што будут *здавна* давали, бо мы, *господар*, в то ся не вступаем»; вагове мито стягувалося на користь великого князя литовського «по старому»; сторожова служба «в поли от татар» відбувалася постійно «*подле давного обычая*»; відповідно до «*стародавнього обычая*» в Київському замку несли вартову службу («ночи стеречи и кликати»)». ³⁷

3) **Підтвердження** – грамоти, в яких великий князь від свого імені підтверджував маґнатам, шляхті, духівництву, купцям і міщанам попередні надання (наприклад, на володіння нерухомим майном, відбування повинностей, збирання мита тощо). 19 березня 1501 р. Александр Ягеллончик підтвердив луцькому городничому Петру Мушатичу право на володіння селом Свиначино у Луцькому та Володимирському повіті вічним правом з усіма людьми те землями, «што *здавна* к тому селу слушало и намъ ся в границахъ своихъ мело»³⁸. У диспозиційній частині привілею Сигізмунда I Старого княгині Анастасії Гольшанській від 24 лютого 1507 р. підтверджувався попередній привілей Александра Ягеллончика на володіння маєтком Головин у Луцькому повіті та будинок і фільварок Лєвоновський у Луцьку разом «и з мыты, естли бы *здавна* там бираны бывали, и со всякими иными податки и поплатки, которым-кольве именованым могут названы або менены быти»³⁹.

4) **Вольності (відпущення)** – спеціальні документи, якими міські громади звільнялися від сплати мит і стягнення окремих податкових зборів на певний термін. Ця група документів цікава тим, що у них часто містяться дані як про давні часи, себто «старину», так і нові – «новину». Розглянемо грамоту Александра Ягеллончика луцьким міщанам на звільнення їх від сплати нових мит, підводної повинності та ремонту ставка на річці Стир (6 лютого 1498 р.). У нараці ми дізнаємось про те, що луцький вїйт, бурмистри, радці та всі міщани показали господарю привілей Казимира Ягеллончика, яким той дозволив «мыта платити, *где з віку* они мыта плачивали». Потім вони повідомили про те, що колишній луцький староста пан Іван Ходкевич запровадив «новину»: під час військових походів брав із них підводи з возами, а його наступник, пан Олізар Шилович, змусив їх засипати ставок на річці Стир. Усі ці «новини», повідомляли чолобитники, скасував Казимир і тому вони просили Александра надати їм відповідний свій лист. Диспозиційна частина документа виглядає так: «Не надобе им нигде новых мыт платити, где были почали на них новые мыта брати; мають они мыта платити, где они *з веку* мыта плачивали; и подвод им не надобе

³⁶ Цей документ є підтвердним привілеєм Сигізмунда I Старого привілею Александра Ягеллончика, ориґінал якого на сьогоднішній день не знайдено. Тому тут ми розглядаємо його у групі привілеїв, а не підтвердженнь.

³⁷ LM 9. – P.142.

³⁸ РГАДА. – Ф.389 (Литовская метрика). – Оп.1. – Ед. хр.22. – Л.4.

³⁹ Lietuvos Metrika. Knyga №8 (1499–1514): Užrašymų knyga 8 / Parengė A.Baliulis, R.Firkovičius, D.Antanavičius. – Vilnius, 1995. – P.193.

под старосты луцкие з возы з места давати; а и ставу теж им не надобе сыпати и гатити на Стыру»⁴⁰. Часовий проміжок інституту «старини», таким чином, чітко не вказувався, а зазначався просто – «з веку», підкреслюючи цим самим давню рецепцію.

5) **Оренди** – документи-угоди, які жалувалися великим князем литовським конкретним особам на утримання митних комор, стягнення торгівельних зборів, утримання корчем, використання млинів тощо. Для прикладу розглянемо два документи. 17 грудня 1500 р. Александр Ягеллончик за 2000 кіп грошей віддав в оренду на чотири роки краків'янинові Ларинові Геришу луцьке мито і вагу. Стосовно самого орендаря господар чітко зафіксував: «А брати ему тоє мыто и вагу *по-давному*». Крім цього, дотримуватися давніх звичаїв щодо оплати мита мали й самі купці: «А которые бы купцы хотели мыто обежджати новыми дорогами, аж бы ему на таковых помоч (староста луцкий – *Д.В.*) давал, нехай он их встягает и мыто на них берет *по-давному*». Аналогічно відбувалось і стягнення шрафу: «А которые бы се купец промытил, то промыта нам (великому князю литовському – *Д.В.*) с ним (митником – *Д.В.*) наполю, *подле давного обычая*»⁴¹. В іншому документі покликання до «старини» значно лаконічніше, але дещо відрізняється від попереднього. В орендному листі Александра Ягеллончика Авраамові Єзофовичу з товаришем на ковенське мито читаємо (10 червня 1506 р.): «Нехай они мыто и промыту заведуют *подле давного обычая, как и первые мытники заведывали*»⁴².

6) **Дипломатичні акти** – документи, які виникали як у сфері міжнародних відносин (відмови («отказы») на посольства великих князів литовських правителям інших держав, що їх передавали через послів). Посилання на «старину» мають радше символічний, а не юридичний характер. Наприклад, в «отказі» послам волоського воеводи читаємо (близько 1496 р.): «Господарь ваш Щепан, воевода (волоський – *Д.В.*), всказал к нашому господару (Александру Ягеллончику – *Д.В.*), абы его милость с ним в приязни и в миру был, *как бывали предки его милости великие князи литовские, великий князь Витовт и иные, и отец его милости, король его милости (Казимир Ягеллончик – Д.В.), з его предки и с ним в приязни и в миру, и записов бы старых потвержоно*»⁴³. Схожий запис присутній в інструкції Сигізмунда I Старого послам панові Юрієві Зенов'евичу та панові Якубові Івашонцовичу до «перекопського царя» Менглі-Ґірея (близько 1506 р.): «[...] и тыми своими послы (Менглі-Ґірей – *Д.В.*) к нам еси вказал припоминаючи братство и приятелство верное *предьковъ нашихъ, великого князя Витолта с царем Товъ-тамьшем, и после ажъ до отъца нашего Казимира, короля, и твоего*

⁴⁰ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографическою комиссией. – Т. I (1340–1506). – Санкт-Петербург, 1846. – С. 176.

⁴¹ Lietuvos Metrika. Knyga №5 (1427–1506): Užrašymų knyga 5 / Parengė E. Banionis. – Vilnius, 1993. – P. 292.

⁴² Ibid.

⁴³ LM 6. – P. 79.

отца Ачъжи Гирея ц(а)ря, штожъ завъжды межи тыми г(о)с(по)д(а)-р(я)ми братство и приятелство множилося и на вси стороны всим своим неприятелем грозни были»⁴⁴.

В окрему групу публічно-правових документів слід виокремити судові джерела. Найбільшу кількість їх, в яких прямо чи опосередковано згадується про «старину», становлять:

1) **Справа** – документ, в якому зазначалася сутність судової справи. Показовою є справа маршалка Волинської землі, старости володимирського князя Андрія Олександровича Сангушка із зем'янами волинськими Грицьком, Солтаном та Богданом Ставецькими (4 грудня 1527 р.) стосовно деяких земельних володінь. Під час першого розгляду справи у Кракові князь Андрій «ставилъ тамъ светковъ двадцать шляхтичовъ, а сто человекъ, простых людей, и Ставецкие дей тымъ светкомъ не допустили светчити, а отводили дей то присягою, абы князь Андрей *подле права земли Волынское* сам присягнул и землю завель або ихъ (Ставецьких – Д.В.) к присязе допустил». Андрій не погодився з такими пропозиціями і справа не була вирішена. Тоді Ставецькі звернулися з листом до великого князя литовського, просячи призначити новий термін судового засідання, що й було зроблено: «Жебы тыи суди их⁴⁵ рок тому праву положили от того часу, как князя Андрея обошлют, в чотырох неделях». Однак князь через свого сина Федора просив перенести термін, оскільки захворів, а також зазначав: «Штожъ дей *в обычаи права земли Волынское* того нет, хто ся о земли правует, абы мяль самъ присягати, нижли дей сведки годныи присягають и землю заводять»⁴⁶.

Зважаючи на це, Сигізмунд I Старий наказував суддям на сеймі в Луцьку довідатися, «будет ли то *в обычаи, у праве вашомъ Волынскомъ*, ижъ хто о землю ся правуетъ, самъ не присягаеть, нижли светки ихъ присягу делаютъ, и вы бы о томъ члонокъ межи ними уставили, *подле давности обычая и права вашого волынского*»⁴⁷. Відповідно до цього і мала остаточно вирішитись справа «*водле права земли Волынское*, и розказаня, и листов наших, которыи есмо имъ с obu сторон на то подавали»⁴⁸.

Документ великого князя Вітовта став переконливим аргументом у справі між вітебськими боярами Львовичами та їхніми підданими. Федір Львович із братами повідомили великому князеві Александрові Ягеллончику про те, що їх люди Радивонко Василевич із братами почали від них іти,

⁴⁴ РГАДА. – Ф.389 (Литовская метрика). – Оп.1. – Ед. хр.7. – Л.17.

⁴⁵ У цій справі ними були владика володимирський і берестейський Іон, владика луцький Пахотий, староста луцький князь Федір Михайлович Чорторійський, намісник кременецький пан Якуб Михайлович Монтовтович, а також князі, пани і зем'яни Волинської землі.

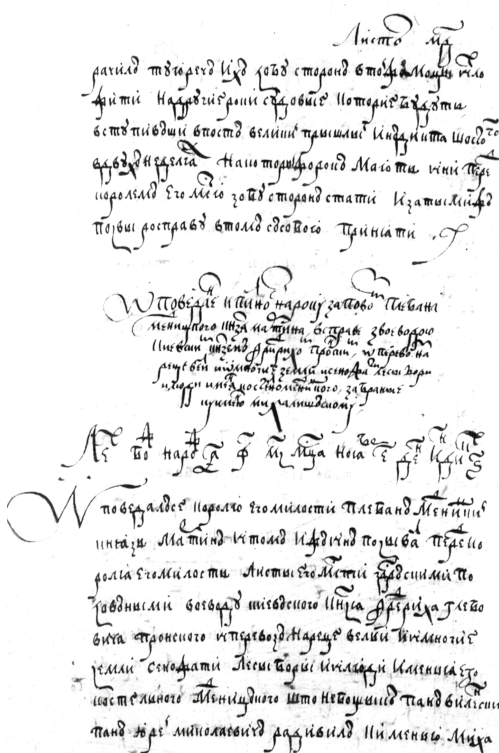
⁴⁶ Зауважимо, що в привілеях немає жодного артикулу, який би врегулював земельні суперечки, однак залучення свідків (за їх наявності) у будь-якому судовому процесі значно підвищувало вірогідність справедливого вирішення (див.: Ващук Д. Абыхмо держжали ихъ... – С.147–173).

⁴⁷ Схоже на те, що судді мали з'ясувати це питання й оформити відповідну статтю до привілею (?).

⁴⁸ Lietuvos Metrika. Knyga №14 (1524–1529): Užrašymų knyga 14 / Parengė L.Karalius, D.Antanavičius. – Vilnius, 2008. – P.388; Archiwum książąt Sanguszków... – Т.ІІІ. – S.318–319.

хоча є їхніми отчичами. Під час допиту піддані назвали себе «люди вольне», проте зізнались у тому, що їхній дід і батько служили батькові Федора, а впродовж останніх семи років вони «почали отримати ся от них (Федора та його братів – Д.В.)». На доказ своєї правоти Ф.Львович пред'явив лист Казимира Ягеллончика, яким господар відповідно до листа великого князя Вітовта наказав тим людям служити Львовичам. Тому і рішення Александра Ягеллончика було адекватним. «И мы о том досмотревши, – читаємо у диспозиції справи, – казали есмо тым людем зася им служити *подлуг листу великого князя Витовта и подле отца нашего судового листу*, подлуг их самых поведаня, штож дед их отцу их служили аж до смерти»⁴⁹.

2) Відстрочення справи («отложение справь») – перенесення слухання судової справи на інший час. Цікаве формулювання міститься у відкладенні справи між боярином керновським та Яном Венцлавовичем і його невісткою Ганною про отчизний маєток (27 листопада 1534 р.). Зокрема, Ян повідомив, що він прибув на розгляд справи у встановлений термін, однак його невістка не з'явилась. Тому господар «тую справу их на инший час отложыл, *водле обычаю звыклого*»⁵⁰.

Оповідання мідницького плебана князя Мартина у справі проти київського воеводи князя Фрідріха Глібовича Пронського (5 листопада 1547 р.)

3) Оповідання («оповедане») / **пильність** – запис скарги позивача, запис свідчень; запис щодо проведених судових засідань тощо. Серед цього типу документів звернень безпосередньо до «права старини» не так уже й багато, що пояснюється як лаконічним змістом, так і теперішнім часом самої події. Водночас, певні покликання до «обычаю права» можна побачити, наприклад, в «оповедане» мідницького плебана князя Мартина у справі проти київського воеводи князя Фрідріха Глібовича Пронського (5 листопада 1547 р.)⁵¹ (публікується нижче).

Плебан «оповедал» перед королем, що подав до суду позов проти воеводи стосовно перевозу на річці Вілії, земель, сіножатей, лісів, борів та людей костельного маєтку Мідницького, які були забрані до

⁴⁹ LM 6. – P.103.
⁵⁰ Lietuvos Metrika. Knyga №227 (1533–1535): 8-oji Teismų bylą knyga / Parengė I.Valikonytė, S.Lazutka. – Vilnius, 1999. – P.135.
⁵¹ РГАДА. – Ф.389 (Литовская метрика). – Оп.1. – Ед. хр.235. – Л.44–45.

маєтку Михалишського⁵² «на рокъ земский водлгле обычаю права»⁵³. Аналогічний вираз зустрічаємо у «пильності», яка стосувалась судової справи між господарським боярином Вітебського повіту Матвієм Молоденим із підляським воеводою, господарським маршалком, дорогицьким старостою паном Іваном Богдановичем Сапігою (19 серпня 1540 р.). Предметом позову був отчизний маєток Козловщина, який належав дружині Матвія, а наразі перебував у заставі в І.Сапіги. Матвій повідомив, що «позывал позвы господарскими» І.Сапігу «на рок земский водле обычая права», приніс гроші для викупу маєтку із застави, але воевода на встановлений термін не з'явився, а також не прислав уповноважену особу і не передав на суд заставного листа⁵⁴.

4) **Вирок/декрет/ухвала** – рішення, винесене великим князем (або від його імені), панів-рад, урядників, вищих судових інстанцій у справі. До «давних часов» апелював зем'янин дорогицький Матей Маркович із братією Порезинськими у справі проти зем'янина Якуба Мартиновича з братією Шипковичів (17 червня 1523 р.). Останній повідомляв Сигізмунда I Старого про те, що вони володіють землею, яку купив ще його предок. На що Матей відповів: «Мы маем землю свою отчизную, а держим ее з давных часов», а письмовим доказом став лист Александра Ягеллончика про надання земельної ділянки його предкам. Тому й рішення господаря було адекватним: «Мы, водле листу брата нашего Александра, короля, его милости, [...] тому Матею присудили»⁵⁵.

Про «давність» ідеться також у вирокі вітебського воеводи, маршалка господарського Матея Ключка (23 квітня 1540 р.) у справі між вітебським міщанином Демидом Онципоровим та вітебськими сокольниками Іваном, Лук'яном, Сидором, Некрашовими синами, дядьком Саньком Васькевичем. Останні повідомляли воеводу про те, що «предкове его (Демида – Д.В.) перед тым з нашими предке з веку на господара бобры гонивали, а он тепер тот след Корольков держить и с нами бобров гонити помагати не вем, для чого, не хочет». У відповідь Д.Онципоров пред'явив лист вітебського намісника Івана Ходкевича⁵⁶, в якому урядник виніс вирок його предкам в аналогічній судовій справі: «Их пан Ивашко Ходкевич в том правых знашол и не казал им бобров посполе с тыми сокольниками гонити». Беручи до уваги ці обставини, М.Ключко виніс вирок на користь Д.Онципорова⁵⁷. У цьому

⁵² Згідно зі свідченнями плебана, цю акцію вчинив покійний пан віленський Юрій Миколайович Радзивілл, а на момент розгляду справи Михалишським маєтком уже володів князь Фрідріх.

⁵³ РГАДА. – Ф.389 (Литовская метрика). – Оп.1. – Ед. хр.235. – Л.44 об.

⁵⁴ Судебная книга витебского воеводы, господарского маршалка, волковыского и оболецкого державцы М.В.Ключко. 1533–1540 (Литовская метрика. Книга №228. Книга судных дел №9) / Публ. подгот. В.А.Воронин, А.И.Груша, И.П.Старостина, А.Л.Хорошкевич (далі – LM 228). – Москва, 2008. – С.348.

⁵⁵ Lietuvos Metrika. Knyga №224 (1522–1530): 4-oji Teismų bylų knyga / Parengė S.Lazutka, I.Valikonytė. – Vilnius, 1997. – P.83.

⁵⁶ На уряді вітебського намісника Іван Ходкевич перебував у 1476–1478 рр. (див.: *Грыцкевич А. Хадкевичы // Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя: У 2 т. – Т.2. – Мінск, 2006. – С.709*).

⁵⁷ LM 228. – С.329–330.

прикладі категорія «з веку» аналогічна «старині», однак це не вплинуло на прийняте рішення.

Отже, проведений аналіз засвідчив наявність у розглянутій групі джерел звернень до інституту «старини». Незважаючи на те, що прямі покликання в документах зустрічаються рідко, у писемній практиці використовуються подібні вислови, стосовно яких маємо всі підстави вважати їх синонімічними терміну «старина». Залежно від конкретного слова чи словосполучення в документах розрізняються такі вирази:

1) безпосереднє посилання на «старе право» чи «старину»: «старым правом», «подле давности обычая и права», «старинны не рушаем, а новин не уводим»;

2) використання терміна «обычай»: «подле стародавнього обычая», «подле/водле давного обычая», «водле обычаю звыклого»;

3) вживання слів «давний», «век» і похідних від них: «по давному», «здавна», «з веку», «з давных часов», «стародав»;

4) апелювання до часів попередніх володарів: «как будет было за великого князя Витовта», «водле листу брата нашего Александра, короля» тощо.

Подальші дослідження спрямовуватимуться на виявлення звернень до інституту старини у джерелах приватно-правового характеру та облікових документах.

№1

1530 р., 8 вересня, Краків. Лист великого князя литовського Сигізмунда I Старого до мельницького старости пана Немирі Грималича, щоби мельницьких підданих Мощинців не змушував до тяглої служби

[арк. 119] Лист, писаний до стар(осты) мелницкого п(а)на | Немири Грималовича⁵⁸, и жбы подданных | мелницких на службу не гнал |

Жыкгимонт |

Маршалку нашому, старосте мелницкому, пану | Немири Грималичу.

Жаловали намъ тые люди | наши мелницкие Мощинцы о том, штожь, дей, | ты землю ихъ на волоки розмерил и вернешъ их | в тяглую службу, а они здеся указывали перед | нами листъ брата нашего Александра, коро | ля его м(и)л(о)сти, и тотъ лист казали есмо в сем нашом | листе слово от слова уписати.

«Александръ, | Божью м(и)л(о)стю великий княз литовский, руский, пру | ский, жомоитский и иных.

Наместнику мелни | цкому, пану Немиру Грималичу и инымъ наместникомъ нашымъ, | хто по томъ будетъ отъ нас | Мелникъ держати. Били намъ чоломъ люди наши | мелницкого повета Мощинцы, што жъ они | сядять на тяглої службе, абыхмо

⁵⁸ Так у рукопису; має бути «Грималича».

имъ тяглуу | службу *отпустили* и казали им намъ служебную | службу конми служыти. Ино мы их с тое тяглое | службы вызволяемъ и туу службу тяглуу имъ | *отпущемъ*, нехай они намъ служить коньми | по тому, какъ и иньшые служатъ намъ слуги и подати дають и поплатки платяють | по давному».

А так намъ нельзе листовъ | брата нашего ламати и на то они и твой | листъ передъ нами вказывали. А про то, | ты бы ихъ в тяглуу службу не вернулъ || [арк.119 зв.] и заховаль ихъ воле листу брата нашего. А што | ся дотычет розмеренья земли волокъ их, и ты бы | о томъ до насъ описаль, колько волокъ ихъ | тамъ есть, а какъ земля велика.

Писан у Кра | кове под лѣт(а) Бож(ьего) нарож(енья) 1530, м(е)с(я)ца сен(тября) 8 дня. Инъ | диктъ 3⁵⁹. |

Копот(ь) писарь |

Оригінал: Российский государственный архив древних актов. – Ф.389 (Литовская метрика). – Оп.1. – Ед. хр.17. – Л.119–119 об.

№2

1547 р., 5 листопада, [Вільно?]. Оповідання у справі між мідницьким плебаном князем Мартином та київським воеводою князем Фрідріхом Глібовичем Пронським про перевіз на р. Вілії, землі, сіножати, ліси, бори та людей костельного маєтку Мідницького, які були забрані до маєтку Михалишського

[арк. 44] Оповедане и пилност на року за позвом плебана | медницкого, кн(я)зя Мартина в справе з воеводою | киевским, кн(я)земъ Фридрихом, о перевоз на | на реце Вели и о многие земли и сеножати, лесы, бори, | и люди, имена костельно[го] Медницкого, забранные | ку имену Михалишському |

Лет(а) Бож(ьего) нарож(енья) 1547, м(е)с(я)ца ноябр(я) 5 ден, индикт 6 |

Оповедалъ се королю его милости плебанъ медницкий, | князь Мартинъ о томъ, ижъ онъ позывал перед ко | роля его милости листы его м(и)л(о)сти г(о)с(по) д(а)ръскими по | зовъними воеводу киевского, кн(я)зя Фредриха Глебо | вича Пронского, о перевозъ на реце Вельи и о многие | земли, сеножати, лесы, боры, и о люди именья его | костельного Медницкого, што небощыкъ панъ виленский, | панъ Юрей Миколаевич Радивиль к именью Миха || [арк.44 зв.] лишскому, которое онъ тепер держит, былъ | забрал и о осаженье людей на властномъ кгрунте | его костельномъ, и о иньшые речи на рокъ земский | водлѣле обычаю права, о што жъ онъ и первой сего | кн(я)зя воеводу передъ короля его м(и)л(о)ст(и) позываль, и з о | чевистого мовенья на рокъ *от* его кролевской⁶⁰ милости | зложонный, комисарей

⁵⁹ У рукопису помилково зазначено 3-й индикт; має бути 4-й.

⁶⁰ Так у рукопису; потрібно читати «кролевской».

яко на речъ землеую тамъ вы|водил. А князь воевода тежъ зъ судьями своими тамъ выеждчалъ, кгда плебанъ медницкий | за слушными знаки граничными от комисарей своих | ку доводу былъ припушонъ, онъ с тое копы зъ судъ|ями своими зъехалъ, а судьи плебанские вы|слухавъши листовъ и присеги плебанское, и | осмь надцати светъковъ его, тотъ перевозъ пле|бану и зъ землю, и зъ лесомъ, и с тыми людьми | его, што было за держанья пана виленского от | костела Медницкого отнято, плебану медницкому | къ костелу Медницкому присудили и оный весь | кгрунтъ присужоный ему ограничили. А князь во|евода черезъ оный судъ пред се в то вступуетъ, яко то | позовъ его ширей в собе объмоваетъ, который || [арк.45] рокъ яко сего дня, ноябра пятого дня тому позваню | его припал, на который жо онъ перед королемъ его м(и)л(о)стью се | становил и пильность чинил, будучи готовъ водле поз|ванья своего росправу з нимъ принять.

А такъ король | его милость станье и пильност его казал записати. |

Оригінал: Российский государственный архив древних актов. – Ф.389 (Литовская метрика). – Оп.1. – Ед. хр.235. – Л.44–45.

The main attention in the article is paid to the documents from Lithuanian Metrica concerning the functioning of the institute of “staryna” [old times] in the Grand Duchy of Lithuania. A short historiographical review and analysis of the group of public nature sources were made in particular. The following documents belong to the group of the public nature sources: lists/charters [lyst/hramota], privileges, confirmations, liberties documents [vol’nost’], lease agreements and diplomatic acts. The judicial documents represented by cases [sprava], adjournment of cases, sentences [vyrok/dekret/ukhvala] were studied too. The source study analysis shows that the examined groups of public and judicial documents contain direct or indirect appeals to the institute of “staryna”.

РЕЦЕНЗІЇ

Україна модерна. – Вип.4 (15): Пам'ять як поле змагань. – К.: Критика, 2009. – 353 с.

Черговий випуск одного з провідних українських гуманітарних часописів «Україна модерна» присвячено проблемі пам'яті як соціокультурному феномену. Основну частину опублікованих у книжці матеріалів становлять тексти доповідей, виголошених на міжнародній науковій конференції «Геополітика, примирення та пам'ять», що відбулася 5–6 грудня 2008 р. в Національному університеті «Києво-Могилянська академія». Співорганізаторами заходу були посольства Польщі та Франції в Україні.

Як слушно зазначають у передмові до видання редактори часопису, ми живемо у часі моди на пам'ять. У ХХ ст. пам'ять вийшла поза рамки вузького розуміння її як фізіологічно зумовленої властивості індивідуального людського розуму (що в такій своїй якості цікавила передусім фізіологів) і перетворилася на властивість соціальних груп та цілих суспільств, котрі теж здатні пам'ятати й забувати. Хоча, як видається, особлива актуальність та модність студій над пам'яттю визначається ширшими можливостями маніпулювати її вмістом на рівні колективу, ніж тоді, коли пам'ять була привілеєм окремої особистості. Не дарма редактори так обережно ставляться до вибору саме цієї теми: «Ризикнувши присвятити число [...] темі пам'яті, ми прагнули показати *можливість дискусії* у цій ділянці гуманітарних наук». Утім, ризик себе виправдав.

Найперше, що впадає у вічі, це контрверсійність досліджень пам'яті. На обкладинку числа винесено оригінальні назви означень, які побутують у різних національних історіографіях: «memory studies», «lieu de mémoire», «Erinnerungsorte», «pamięć historyczna», «историческая память»¹. Примітно, що немає лише українського відповідника, очевидно, через цілковиту його

¹ Англійське «memory studies» можна перекласти як «студії над пам'яттю». Обґрунтування французького «lieu de mémoire» як «обшарів пам'яті» див. у рецензованому числі «Україна модерна». Німецьке «Erinnerungsorte» можна перекласти як «пам'ятні місця». Ширше про західну традицію дослідження пам'яті див., напр.: *Confino A.* Collective memory and cultural history: Problems of method // *American Historical Review*. – 1997. – Vol.102. – №5. – P.1386–1412; *Crane S.* Writing the individual back into collective memory // *Ibid.* – 1997. – Vol.102. – №5. – P.1372–1385; *Olick J., Robbins J.* Social memory studies: From «Collective memory» to the historical sociology of mnemonic practices // *Annual Review of Sociology*. – 1998. – Vol.24. – P.105–140; *Ollila A.* Introduction: History as memory and memory as history // *Historical perspectives on memory*. – Helsinki, 1999. – P.7–18; *Kansteiner W.* Finding meaning in memory: A methodological critique of collective memory studies // *History and Theory*. – 2002. – Vol.41. – May. – P.179–197 та ін.

неусталеність та відсутність у вітчизняній науці розробленого категоріального апарату, але він десь би мав наближатися до польського чи російського візаві – «історична пам'ять». Спостерігаємо тут певну закономірність: якщо англійське, французьке, німецьке означення охоплюють найширші види та прояви пам'яті, то у слов'янській іпостасі пам'ять редуковано до її історичного складника. При тому, що у західній науковій думці «історична пам'ять» стала навіть не першим винаходом – її попередницею і зачинателькою так званого «метогу боом'а» була «колективна пам'ять», постульована та обґрунтована у працях французького соціолога Мориса Гальбвакса (Альбвакса). Прикро, але в більшості сучасних українських досліджень не йдеться ані про колективну пам'ять, ані про соціальну пам'ять, ані про культурну пам'ять, тим паче про нюанси, які вирізняють їх одна від одної, чи історіографічні традиції, які за ними стоять.

Тяжіння до історичної пам'яті помітне і в авторів видання, хоча їх склад цілком міжнародний, не обмежений представниками новопосталих посткомуністичних країн. Традиційно відкриває число рубрика «Форум», учасники якої – Ева Доманська, Бенедикт Гаузер, Богуміл Косс-Євсевіцький, Юлія Зерній, Ендрю Берґерсон, Йоханан Петровський-Штерн, Гаральд Біндер, Ольга Острійчук, Ур Унгюр, Тетяна Журженко, Віржиліу Бирладяну, Людмила Кожокарі, Ален Блюм – дають відповіді на питання, в якому співвідношенні в роботі науковця перебувають деконструкція, конструкція та реконструкція пам'яті, чи можливий аналіз «не-неціональної» пам'яті та чи не провокують актуальність проблем пам'яті у суспільстві самі суспільствознавці, постійно запитуючи респондентів про присутність минулого. Серед відповідей хочеться виділити дописи Еви Доманської, яка вписує дослідження пам'яті в ширшу перспективу сучасного постгуманізму та «не-антропоцентричної» гуманітаристики (напрями, практично невідомі в Україні); Богуміла Косс-Євсевіцького, котрий наводить цікаві приклади не-національної колективної пам'яті; Ура Унгюра, який, попри поширений політкоректний заклик до діалогу між різними пам'ятями, визнає неминучість їх війни, адже завжди певні групи увічнюватимуть спогади та оповіді, котрі ображатимуть інші групи. Єдине, у чому погоджується більшість учасників «Форуму», це те, що науковець має бути осторонь інструментального використання історії. Проте, як це зробити на практиці – питання залишається відкритим.

Для мене текстом, який найочевидніше оголює проблеми та упущення сучасних українських досліджень щодо пам'яті, стала стаття Жоржа Мінка «Геополітика, примирення та ігри з минулим: на шляху до нової пояснювальної парадигми колективної пам'яті», в якій автор окреслює механізми реактивізації пам'яті та стратегії історизації, що їх застосовують політичні гравці для досягнення власних цілей. Водночас Ж.Мінк переосмислює три вже наявні у французькій науці парадигми дослідження пам'яті: нормативна парадигма Поля Рікера, соціальні рамки продукування пам'яті Мориса Гальбвакса (Альбвакса) та «місця пам'яті» (чи то пак – «обшари пам'яті») П'єра Нора. Попри високий аналітичний рівень статті, маю сумніви, чи вона

знайде відгук в українського читача. А все тому, що вітчизняній історіографії хронічно бракує підставових, класичних текстів із цього напряму досліджень. Як можна критикувати чи погоджуватися з Ж.Мінком, не маючи перекладів праць П.Рікера, М.Гальбвакса (Альбвакса) або П.Нора (про які він згадує) чи, приміром, Яна Асмана (якого автор оминає). Загалом, це стосується й решти матеріалів цього числа «України модерної», яким елементарно бракує відповідного контексту та супроводу в сучасному полі української гуманітаристики, хоча це у жодній мірі не можна ставити на карб редакторам та авторам часопису. Українським науковцям, що дискутують над проблемами пам'ятання, забування та примирення, слід серйозно замислитися над відсутністю у вітчизняній гуманітаристиці усталеного категоріального апарату й теоретичного підґрунтя, які б забезпечили фахову та неупереджену розмову. Українці тут очевидно поступаються полякам та росіянам, які мають практично всі основні переклади класиків «історії пам'яті».

Проблема утилітарної складової колективної пам'яті червоною ниткою проходить крізь усі статті числа. Складається хибне враження, що групова пам'ять не може існувати сама по собі без того, щоби хтось її не використовував собі на догоду: чи то в конструюванні/зміцненні певної національної ідентичності, чи у здобутті сьогочасних політичних дивідендів, чи для вибудовування стосунків із сусідами – усе те, що зазвичай означають як «історична політика», «політика пам'яті» чи «політика ідентичності». Більшість дослідників дотримується поділу цього «утилітаризму» на «добрий» і «поганий». Перший використовується для раціонального, наукового обговорення болючих точок пам'яті (у контексті Центрально-Східної Європи – передусім між різними націями про спільне минуле²), другий – безвідповідальними політиками для власних інтересів.

Приміром, Роберт Траба у своїй статті про пам'ятання в Центрально-Східній Європі вводить метафору «другого боку пам'яті», закликаючи як до критичного аналізу різних форм історичної політики, так і до пошуку балансу між різними методологічними підходами до минулого. Інші аспекти історичної політики розглядає Александр Смоляр, який наводить приклади свідомих маніпуляцій політиків навколо минувшини, добираючи їх як з історії посткомуністичних країн, так і Західної Європи. Суттєво, наприклад, що автор пише про польські дебати про пам'ять не лише в контексті її комуністичного минулого, але й зважаючи на суперечності, які виникли після вступу до ЄС та необхідності узгодити свою національну пам'ять з європейськими положеннями. Тут у А.Смоляра звучить важлива теза, про яку, захоплені конструктивізмом «історичної політики», часто забувають, – у країнах Східної та Західної Європи різниться реальний досвід одних і тих самих історичних подій (приміром, Другої світової війни), а не лише нав'язувана / реактивована пам'ять про них.

² Цікаво, що у контексті Західної Європи початково обговорення болючих спогадів, що відбувалося передусім серед жертв голокосту, теж використовувалося для примирення, але не однієї нації з іншою, а для подолання індивідуального травматичного досвіду, що не передбачало, однак, прощення винуватцям. Про окремі аспекти голокосту та пам'яті йдеться у статті Ф.Анкерсмита, уміщеній у цьому ж випуску «України модерної».

Анджей Новак у статті «Історик на полі битви за пам'ять» закликає не поспішати відмовлятися від вивчення національної пам'яті на угоду її видам, витісненим на маргінес (гендерній пам'яті, пам'яті меншин тощо), адже нація та національна ідентичність залишається важливою й затребуваною для мільйонів людей. Інший значущий заклик історика – замислитися про засади функціонування колективної пам'яті на індивідуальному рівні.

Остання фраза Новакової статті: «Остаточне узгодження пам'яті можливе лише на цвинтарі», – стає лейтмотивом дописів, об'єднаних у рубриці «Пам'ять поєднання і розділення». Зокрема, ідеться про статті Данієлі Розенберг про франкістське минуле у сучасній Іспанії; Бенжамена Стора про вплив пам'яті про Алжирську війну на «лихоманку ідентичностей» у Франції; Гжегожа Мотики про Другу світову війну в польсько-українських історичних дискусіях; Катрин Гусеф про суперечливу пам'ять щодо «обмінів» польського та українського населення під час встановлення повоєнного польсько-радянського кордону. Завершує рубрику есей Єжи Єдлицького «Поєднання? Але кого з ким?». Автор розмірковує над вельми важливим питанням доцільності офіційних та врочистих актів вибачення і прощення, що зазвичай відбуваються між двома націями на найвищому державному рівні – той рецепт примирення пам'ятей, який сьогодні часто пропонують і Україні. Цілком слушно він закликає задуматися над наслідками таких «символічних перепросин» – ті, хто готові вибачитися та вибачати, і так не потребують актів визнання провини, в інших же випадках це провокує односторонній процес зверхнього прощення без тягаря власної провини.

У рубриці «Советські спадщини та постсоветські практики» вміщено статтю Барбари Шацької, яка на основі соціологічних опитувань дослідила зміни у ставленні до польського минулого після 1989 р. Допис можна сміливо порекомендувати широким колам читачів, адже він цікавий тим, що чи не єдиний у числі (окрім хіба що перекладного тексту Ф.Анкерсмита, але про це нижче) оминає вузькі рамки «політики пам'яті» й окреслює ширшу перспективу її функціонування – пам'ять як конструювання локальної спільноти (на рівні родини, села, містечка тощо); посилення чуттєвості у сприйнятті історичного (тривимірні експозиції музеїв, де минуле можна «бачити, чути, торкатися, куштувати»); комерціалізація пам'яті (створення фірм з історією, давньою репутацією, традиційними рецептами і технологіями, що використовується суто для рекламних цілей та ринкових потреб) тощо.

Про радянські й пострадянські парадокси пишуть Микола Рябчук у статті, присвяченій «постсоветській шизофренії» як явищу суспільної амбівалентності в Україні та Білорусії; Паскаль Бонар – як пам'ять про радянське минуле впливає на моделі етнічної класифікації у Латвії; Андрій Портнов – про «Велику Вітчизняну війну» в політиках пам'яті Білорусії, Молдови та України. Зокрема, останній засобами компаративного аналізу простежує пошук моделей політичної нації та громадянської ідентичності у трьох згаданих країнах, що відбувається у тому числі й через різної інтенсивності «ресовєтизацію».

У контексті обраної теми числа дещо осібною виглядає стаття Володимира Кулика «Роль українського медійного дискурсу в творенні національної ідентичності». Безпосередньо не заторкуючи питання пам'яті, дослідник, утім, пропонує одне з пояснень суперечливості українсько-російського діалогу: «Українська ідентичність немовби розчиняється в російській чи східнослов'янській/пострадянській», іншими словами – бракує ефекту відсторонення, відчуження, відсепарування, без якого неможливо вести діалог як такий.

Окремої розмови потребує вміщене у випуску обговорення книжки Омера Бартова «Забуті. Зникомі сліди єврейської Галичини в нинішній Україні» (2007 р.), в якому взяли участь Тарик Циріл Амар, Кристіан Ганцер, Мирослав Шкандрій, Анна Вероніка Вендлєнд, Ілля Герасимов та сам Омер Бартов. У книжці автор засуджує українців, які, формуючи мононаціональний наратив, занедбали єврейські «місця пам'яті» в Галичині. Очікується, що книжка О.Бартова спровокує в Україні таку ж громадську дискусію, що її спричинила праця Яна Томаша Гросса «Сусіди» – у Польщі. Мабуть, саме на суспільний розголос і розраховують видавці, адже за кілька місяців після дискусії в «Україні модерній» з'явився й український переклад праці О.Бартова, щоправда під дещо зміненою назвою – «Стерті. Зникаючі сліди євреїв Галичини в сучасній Україні» (2010 р.). Як зазначає рецензент перекладного видання Вадим Дивнич, «у нашому розколотому на “дві (чи двадцять дві) України” соціумі [...] будь-яку найінтелектуальнішу “провокацію”, придатну для побороювання воріженьків, вдячно сприймуть по один бік міжукраїнського кордону й гнівно затаврують по інший, неминуче надавши їй щонайбрутальнішого політичного виміру»³. Утім, як на мене, це ще занадто оптимістичний прогноз. Книжка взагалі ризикує залишитися непоміченою жодною стороною, які дотримуватимуться зручної мовчанки, ставши надбанням лише вузького кола фахівців-науковців. Адже єврейські теми не викликають в українців такого емоційного резонансу, як у вихованому на синдромі провини за голокост західному суспільстві. Та й чи турбували б такою ж мірою самих західних авторів «зникомі сліди» кримських татар, вірменів, поляків, росіян в Україні?..

Насамкінець про започатковану редакторами рубрику «Небезстороння думка», в якій заплановано публікувати тексти найвідоміших західних інтелектуалів щодо різних методологічних проблем. У цьому числі пощастило Франкліну Анкерсміту. Слово «пощастило» вживаю без іронії, адже мало того, що це перша його праця, перекладена українською, та ще й зроблено це цілком фахово й адекватно (переклад Володимира Склокіна й Ірини Ребрової). «Постмодерністська “приватизація” минулого» Ф.Анкерсміта (текст уперше опубліковано 1996 р.) порушує проблему «пам'яті» як ключового поняття постмодерністської історичної свідомості. Поміщуючи сучасну історію та історієписання між двома крайнощами приватизації минулого – свідченнями та комеморацією, автор пророкує поступовий розпад історії як

³ Критика. – 2010. – Ч.9/10. – С.10.

дисципліни та побільшення толерування присутності самих істориків в їхніх працях. Текст Ф. Анкерсміта, написаний у доброму стилі та ясною мовою з глибокими синтетичними висновками, міг би слугувати стимулом до переосмислення постмодернізму в українській гуманітаристиці, де останній використовується передусім як засіб «навішувати ярлики» на наукових опонентів. Уважне прочитання переконає, що Ф. Анкерсміт та «анкерсмітівщина» – це цілком різні явища, про що часто забувають чи й не знають. Переклад супроводжується ґрунтовною вступною статтею Володимира Склокіна про інтелектуальну біографію цього нідерландського теоретика історії.

Попри високий аналітичний рівень статей, уміщених у цьому числі «України модерної», захоплення «історичною пам'яттю» та «політизацією історії» робить його нерепрезентативним стосовно студій над пам'яттю у цілому, хоча вельми актуальним у ситуації, що склалася у пострадянських країнах. Мабуть, «політика пам'яті» ще довго залишатиметься пріоритетною для гуманітаріїв, про що свідчить постійна реактуалізація цієї теми на чергових конференціях і наукових зустрічах. Для прикладу назвемо хоча б останній у часі захід – міжнародну конференцію «Пам'ять як поле змагань у польсько-російсько-українському трикутнику» (назву для якої запозичено в рецензованого випуску «України модерної»), що відбулася 3–4 листопада 2010 р. у Києві (співорганізатори – видання «Україна модерна», «Ab impenio», Фонд імені Гайнріха Белля в Україні та посольство Республіки Польща в Україні).

Загалом, у ситуації політичної моди на вибачення/примирення, у ситуації, коли діалог (полілог) пам'ятей – це нав'язана форма інтелектуально вишуканої політкоректності, залишається лише закликати українського дослідника, позбавленого якісних перекладів і теоретично-концептуальних розробок, утриматися від звуження студій над пам'яттю до політичної кон'юнктури та державницької риторики.

Н.О.Лаас (Київ)

Огляд

Євген Чикаленко, Володимир Винниченко. Листування. 1902–1929 роки / Упор. та вступ. ст. Н.Миронець. — К.: Темпора, 2010. — 448 с.

Євген Чикаленко, Сергій Єфремов. Листування. 1903–1928 роки / Упор. та вступ. ст. І.Старовойтенко. — К.: Темпора, 2010. — 384 с.

Євген Чикаленко, Андрій Ніковський. Листування. 1908–1921 роки / Упор. Н.Миронець, Ю.Середенко, І.Старовойтенко; вступ. ст. Ю.Середенко, І.Старовойтенко. — К.: Темпора, 2010. — 448 с.

Історична наука у сучасній Україні переживає кризу, про що, зокрема, свідчить поживлення дискусій щодо доцільності застосування модерних чи постмодерних підходів, запозичених здебільшого з центрально-, західноєвропейських та американських дослідницьких практик. Критики цих підходів переважно не заперечують необхідності оновлення методологічної бази науки, але зауважують, що при цьому напрацювання класичної, скажімо, позитивістської науки не мають бути рішучо та швидко відкинуті. Далеко не завжди попередні підходи слід ототожнювати лише зі спадщиною марксизму, догматичністю, стагнацією. Висувається й більш конкретне зауваження – модерністи та постмодерністи дуже часто задля «красного слова» (адже історіографія та літературознавство в їх уявленні уподібнюються мистецтву) нехтують головним дослідницьким правилом, актуальним для всіх методик – комплексністю опрацювання джерельної бази. Тисячі історичних документів ще й досі не оприлюднено й, відповідно, дуже багато постатей, подій, явищ перебувають на маргінесі історичних досліджень та історичної пам'яті. За таких умов класичні джерелознавство та археографія, які були живильним струменем для історичних досліджень XIX–XX ст., залишаються надзвичайно актуальними спеціальними дисциплінами історичної науки та навіть більше – основними царинами ремесла історика.

На щастя, у сучасній українській історіографії досить багато подвижників цих поважних дисциплін. Саме подвижників, адже опрацювання та видання історичних джерел, розпорошених у багатьох архівах, часто важких для прочитання потребує неабиякої віддачі. До того ж, взірцеві

археографічні видання мають містити широкий допоміжний апарат – коментарі, покажчики тощо.

Останніми роками кийвське видавництво «Темпора» об'єднало навколо себе групу однодумців, переважно співробітників Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського й Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАНУ, зусиллями яких уже видано великий та цінний корпус історичних джерел другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст. Здебільшого увагу археографів привернули джерела особистого характеру – спогади, щоденники, епістолярії. Справжнім «клондайком» стала обширна мемуарна та епістолярна спадщина видатного українського мецената та громадського діяча Євгена Харлампійовича Чикаленка. Чи не вперше в новітній українській історіографії на такому високому видавничому рівні започатковано вдалий підхід – видання листів Є.Чикаленка та його товарищів не окремими книжками, а у вигляді зібраного під однією палітуркою листування між Є.Чикаленком та іншою особою з його оточення¹. Листи впорядковано за хронологією таким чином, аби надати читачеві уявлення про етапи взаємин між кореспондентами. Їх видання відповідає найкращим стандартам археографії.

У бездоганних за поліграфічним виконанням книжках зібрано як уже колись опубліковані у журнальному варіанті листи, так і новітні археографічні знахідки не лише з українських, але і російських та північноамериканських архівів. Безумовну дослідницьку цінність має не лише листування, але й видання у додатках фотографічних копій рідкісних брошур, актових документів, фотографій. Зокрема, у рецензованих томах перевидано брошуру А.Ніковського «Буржуазна Рада», невідомі документи з його особової справи із Санкт-Петербурзької філії Архіву РАН, статтю Є.Чикаленка «З мого господарювання на Україні» (1927 р., Подебради), автограф оповідання В.Винниченка «Матвій Безодня». Слід визнати доцільним публікацію у додатках, так би мовити, «перехресних» листів П.Чикаленка та Г.Чикаленко-Келлер до В.Винниченка.

Окрему дослідницьку цінність мають ґрунтовні коментарі до кожного з листів, складені на основі широкого кола літератури та джерел. Вони дають додаткове уявлення про добу написання листів. Деякі додаткові факти наведено також в анованому покажчику імен та назв. У ґрунтовних вступях до публікацій висвітлено основні етапи та специфіку взаємин між Є.Чикаленком та кожним із його кореспондентів: С.Єфремовим, В.Винниченком, А.Ніковським. Головним чином ці аспекти розкрито на основі опублікованих у виданні листів, тобто продовжено традицію знаменитих вступів В.Антоновича, М.Владимирського-Буданова до «Архива Юго-Западной России».

Листування Є.Чикаленка з іншими видатними постатями є передусім унікальним джерелом для вивчення життєвого шляху та поглядів цих діячів і їх оточення, взаємин між ними. Наприклад, у листуванні В.Винниченка

¹ Євген Чикаленко і Петро Стебницький. Листування. 1901–1922 роки / Упор. Н.Миронець, І.Старовойтенко, О.Степченко. – К., 2008. – 628 с.

та Є.Чикаленка міститься матеріал для дослідження такого маловідомого аспекту, як історичні погляди цих діячів. Так, реагуючи на ініціативу В.Винниченка написати історичну белетристику та прохання надіслати йому до Парижу книжки з історії України, Є.Чикаленко зауважив, що «історія наша, се сплошна боротьба за національне існування і вона має масу цікавих моментів» (с.112 – листування з В.Винниченком). Таким чином, бачимо генезу зацікавлень В.Винниченка історією України, які зрештою підштовхнули його до висновку про «нашу нещасну історію», яку, мовляв, не можна читати «без брому». З іншого боку, дізнаємося і про протилежний підхід іншого видатного українського діяча. У листуванні Є.Чикаленка та А.Ніковського міститься важливий матеріал для дослідження українсько-єврейських відносин в Одесі на початку ХХ ст. (зокрема, зауваження щодо сприяння А.Ніковському з боку В.Жаботинського, за визнанням А.Ніковського, його «батька та вчителя» М.Еліка та ін.). У листуванні містяться додаткові риси для характеристики вже відомих, видатних діячів українського руху (М.Грушевський, С.Петлюра та ін.). Водночас листи надають важливий матеріал для повернення з історіографічного небуття зовсім маловідомих діячів, наприклад, одеситів В.Буряченка, І.Бондаренка, М.Гордієвського та К.Литвиненка. Зокрема, листування Є.Чикаленка та А.Ніковського вже надало потужний імпульс для дослідження біографії К.Литвиненка².

Як і багато інших джерел (наприклад, щоденники О.Кістяківського, С.Єфремова), рецензовані видання яскраво ілюструють, на жаль, одну з провідних тенденцій взаємин у середовищі української еліти початку ХХ ст. – відсутність єдності, взаєморозуміння задля загальної мети. Недаремно у листах презентовано досить непривабливі постаті М.Слабченка, С.Шелухина та деяких інших поважних українських діячів. Тому, як і завжди в історичному дослідженні, попри безумовну цінність оприлюднені листи можуть адекватно відобразити історичні події лише у поєднанні з рештою джерел. З іншого боку, така додаткова пошукова робота може суттєво скоригувати та доповнити саме археографічне видання, зокрема, дешифровку деяких прізвищ, датування, зміст анотацій тощо.

Ще один важливий урок, який можна отримати з листів, полягає у тому, що всі основні фігуранти епістолярію тією чи іншою мірою поділяли утопічний погляд на майбутнє України у складі демократичної Росії та, відповідно, ненавиділи незалежників і західників М.Міхновського, Д.Донцова – українців-провидців, які цілком вірно аж до сьогодні намітили загрози для України від такого союзу. На жаль, видатним українцям Є.Чикаленку, А.Ніковському, В.Винниченку та С.Єфремову забракло відповідних здібностей, або в їх душі перемогли старі комплекси, набуті ними ще у молоді роки під час виховання в російсько-імперській системі освіти. Саме ця обставина заклала основи поразки українського національного руху у 1920 р.

² Музичко О.Є., Петровський Е.П. «Любити Україну до глибини власної кишені»: репресований український комерсант Костянтин Трохимович Литвиненко (у дружці). Популярний варіант див.: Музичко О.Є. К.Литвиненко // Чорноморські новини. – 2010. – 25 листопада (<http://www.chornomorka.com/node/2912>).

Листування відбило важливі події культурного та громадського процесу в широких географічних і хронологічних межах. Географічно листи охоплюють події у Російській та Австро-Угорській імперії, власне їх етнічно російських та українських землях, СРСР, зокрема РСФРР та УСРР, Чехословаччині. Відображено життя як міських центрів (Одеси, Києва, Москви, Санкт-Петербурга, Подєбрадів), так і сільських районів, зокрема сучасної Одещини (Ананьївщина). Хронологічно листи відбили такі переламні епохи, як доба політизації українського національного руху початку ХХ ст., Українська національна революція 1917–1920 рр., міжвоєнна доба в Європі (українська еміграція, неп в УСРР). У цьому плані листування надає додаткову можливість для дослідження таких аспектів, як зв'язки між українськими діями Півдня та Центру України, Галичини, Наддніпрянщини й Причорномор'я, міжвоєнної української еміграції та вітчизняної інтелігенції в УСРР. Корпуси листів мають зацікавити істориків та літературознавців, зокрема дослідників історії української журналістики.

Зауваження до загалом бездоганного археографічного видання стосуються лише коментарів та анотацій. Власне, тут на археографа завжди очікують найгостріші підводні камені, пов'язані з ромаїтням та маловідомістю багатьох зі згаданих персонажів. Як у спеціаліста з історії Південної України, найбільше доповнень і зауважень викликали в мене коментарі та анотації до листування Є.Чикаленка та А.Ніковського.

Нерозшифроване видавцями повідомлення А.Ніковського про роботу над своєю «статтею про спогади І.Линниченка» (с.249–250) є згадкою про публікацію «Яринович А. До психології українофільства» (Основа, 1915, кн.2, с.130–137), що була рецензією на збірку спогадів професора Новоросійського університету І.Линниченка «Речи и поминки» (Одеса, 1914 р.). У цій публікації А.Ніковський виступив із жорсткими інвективами проти свого колишнього університетського викладача. На думку А.Ніковського, І.Линниченко уподібнювався до класичного епігона українофільства, який «про саме важне в життю українця не думає, слова «родная Малороссия» – се так собі, гарні слова, за якими він не почуває поважного великого змісту». У підсумку автор робив однозначний висновок – І.Линниченко завершує своє життя «без жадного набутку для своєї України»³. Попри різкий тон рецензії, А.Ніковський фактично визнав причетність І.Линниченка до українського руху, хай і в українофільській формі. Головна ж претензія автора до відомого професора полягала у застарілості його поглядів.

Щодо постаті І.Бондаренка зауважимо, що він ніколи не був професором Одеських вищих жіночих курсів, а лише «стороннім викладачем». З іншого боку, йому так і не вдалося влаштуватися на посаду приват-доцента Новоросійського університету⁴. Міський голова Одеси М.Брайкевич помер у 1940 р. у Лондоні. Він не був останнім міським головою «південної Пальміри»,

³ Музичко О. Національний світогляд професора І.А.Линниченка (1857–1926): між українським та російським образом світу // Українознавчий альманах. – Вип.1: Український образ світу: особливість у світовому контексті. – К., 2009. – С.66–70.

⁴ Див.: Музичко О.Є. Іван Бондаренко: біоісторіографічний нарис // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип.20. – К., 2010. – С.100–122.

адже у 1918–1920 рр. ці обов'язки виконувала ще низка осіб. В.Боровик народився у 1864 або 1865 рр., а не у 1861 р., як вказано у рецензованому виданні (с.351). Нещодавно розсекречена судово-слідча справа В.Боровика вказує точну дату його смерті, точніше розстрілу: 29 грудня 1937 р.

В.Буряченко у роки Української революції 1917–1920 рр. діяв не лише у Херсоні. У 1918 р. він очолював довідковий відділ у головному крайовому комісаріаті Херсонської, Катеринославської й Таврійської губерній, що розташовувався в Одесі, активно публікувався в місцевій газеті «Вільне життя». Він не був засуджений по справі СВУ (с.352). Восени 1930 р. його заарештували у справі «контрреволюційної організації» «Книгоспілка» за звинуваченням у відповідній діяльності (ст.54-11 КК УСРР). 16 березня 1930 р. він помер, за офіційною версією від висипного тифу, у 1-й Одеській раднарлікарні, так і не дочекавшись вироку.

Ті ж судово-слідчі справи дозволяють досить конкретно встановити трагічний фінал життя ще одного одеського українського сучасника А.Ніковського та Є.Чикаленка – М.Гордієвського. У березні 1938 р. він був заарештований як член есерівської організації та «шпигун». 11 жовтня 1938 р. виїзна сесія Військової колегії Верховного суду СРСР в Одесі винесла вирок про розстріл із конфіскацією майна, який було виконано того ж дня⁵.

На с.366 листування Є.Чикаленка та А.Ніковського праця П.Клепатського «Очерки по истории Киевской земли. Литовский период» (Одеса, 1912 р.) наведена як два різні видання – «Очерки по истории Киевской земли» та «Литовский период».

Уже з'ясовано дати життя Л.Ковальчука – одеського педагога та театрал, директора однієї з одеських гімназій із декількома україномовними предметами навчання (с.171, 367). Він народився 21 лютого 1875 р., а розстріляли його 14 червня 1938 р. в Одесі.

Одеський український комерсант Кость Трохимович Литвиненко (с.19, 53–55, 77, 373) народився у 1875 р. Розстріляний у 1920 р. в Одесі. Він був не лише комерсантом, але й бандуристом, членом одеської «Просвіти» та «Українського клубу», фінансував український національний рух у цьому південному місті 1917–1918 рр. На його магазині були україномовні вивіски, а з відвідувачами власник розмовляв лише українською мовою.

Згадуючи у листі до Є.Чикаленка про «А.І.Маркевича» (с.249), А.Ніковський мав на увазі професора Новоросійського університету Олексія Івановича Маркевича, українофіла, а не кримиознавця Арсенія Івановича Маркевича, як це вказано в анотації (зазначимо, що у зв'язку з однаковим написанням російською мовою ініціалів, плутанина цих двох Маркевичів супроводжує постійно – в історіографії, архівістиці та бібліотекознавстві). До того ж, ім'я Арсеній наведено, на наш погляд, некоректно – як Арсен (с.375).

Важливо, як нам здається, доповнити інформацію про В.Піснячевського (с.382) тим фактом, що він не лише був співробітником російських газет

⁵ Левченко В., Петровський Е. «Арештувати як українського есера...» (до біографії професора філософії та педагогіки Одеського державного університету Михайла Гордієвського) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2008. – №1/2. – С.430–432.

Одеси у 1917–1918 рр., але й засновником одеської російськомовної, але української за духом та змістом преси («Молодая Украина», «Одесская мысль»).

Вулиця, на якій знаходилася одеська «Просвіта» у 1905–1909 рр., називалася не Софійською, а Софіївською (с.384). Головою цього товариства був М.Комаров, а не лише І.Луценко, як зазначено в анотованому покажчику.

У листі до Є.Чикаленка А.Ніковський мав на увазі не археолога та професора Е. фон Штерна (с.193), як зазначено в анотації (с.402), а редактора газети «Одесский листок» кадета Сергія Федоровича Штерна.

Газета «Одесские новости» видавалася в Одесі не з 1901 р. (с.406 листування А.Ніковського, с.369 листування С.Єфремова), а з 1897 р. Так само, журнал «Русская мысль» видавався з 1880 по 1918 рр., а не з 1901 р. (с.406). Не досить вдалим виглядає характеристика газети «Русские ведомости» як органу «ліберальних російських поміщиків та буржуазії» (с.406). Коректніше було б назвати її газетою ліберального напрямку.

Насамкінець ще раз зазначимо, що всі три томи листування Є.Чикаленка мають рівнозначну високу цінність для подальшого розвитку української гуманітаристики. Побажаємо видавцям та українським археографам наснаги, аби у складних умовах сьогодення й далі продовжувати роботу над оприлюдненням епістолярної спадщини Євгена Чикаленка та його сучасників.

О.Є.Музичко (Одеса)

ХРОНІКА

А.М.ДОМАНОВСЬКИЙ (Харків), О.В.ФАЙДА (Львів)

МІЖНАРОДНИЙ СИМПОЗИУМ «НОМО BYZANTINUS СЕРЕД ІДЕЙ ТА РЕЧЕЙ»

Останні два десятиліття стали періодом активного становлення української візантиністики, розвиток якої було перервано на початку 1930-х рр. Однією з ознак цього процесу стало проведення численних наукових заходів, які тією або іншою мірою торкалися візантинознавчої проблематики. Зазвичай, однак, вони у вигляді секційних засідань або круглих столів були включені до більш широких тематично і хронологічно конференцій чи конгресів. Важливу роль у цьому процесі відіграв Харківський національний університет імені В.Каразіна, в якому вже з середини 1990-х рр. і до сьогодні регулярно проходять започатковані Харківським історико-археологічним товариством традиційні міжнародні історико-археологічні конференції, де обов'язково працює секція з історії Візантії¹.

З іншого боку, засідання, присвячені візантиністичній проблематиці, стали невід'ємною складовою наукових заходів, організовуваних університетським Центром болгаристики та балканських досліджень імені М.Дринова². Саме на базі останніх було зроблено важливі кроки до виокремлення суто візантинознавчих наукових зібрань. Так, у рамках проведених у 2006 р. IV Дриновських читань, присвячених 100-річчю від дня смерті проф. М.Дринова та 90-річчю від дня народження

¹ Див.: Международная научная конференция «Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины» (Харьков, 1995 г.) // *Древности-1995*. – Х., 1995. – С.4–5; *Берестнев С.И., Ручинская О.А., Жиронкина О.Ю.* Международная научная конференция «Проблемы истории и археологии Украины: К 140-летию со дня рождения акад. Д.И.Багалея» (Харьков, 16–18 апреля 1997 г.) // *Древности, 1997-1998*. – Х., 1999. – С.9–14; *Ручинская О.А., Литовченко В.В.* Международная научная конференция «Проблемы истории и археологии Украины (Харьков, 21–23 октября 1999)» // *Российская археология*. – 2001. – №2. – С.176–180; *Буйнов Ю.В., Шрамко Б.А., Шрамко И.Б., Литовченко С.Д., Колода В.В., Куделко С.М.* V Международная научная конференция «Проблемы истории и археологии Украины», посвящённая 350-летию Харькова и 200-летию Харьковского национального университета имени В.Н.Каразина (Харьков, 4–6 ноября 2004 г.) // *Древности-2005*. – Х., 2005. – С.352–357; *Дьячков С.В., Пряхин А.Д., Берестнев С.И., Медведев А.П., Ручинская О.А., Литовченко С.Д., Домановский А.Н., Фомин М.В., Колода В.В., Куделко С.М.* VI Международная научная конференция «Проблемы истории и археологии Украины», посвящённая 150-летию со дня рождения академика В.П.Бузескула // *Древности-2009: Харьковский историко-археологический ежегодник*. – Вып.8. – Х., 2009. – С.296–315 та ін.

² Див.: *Станчев М.Г., Страшнюк С.Ю., Саленков В.Ю.* Дриновські традиції у Харкові (замість передмови) // *Дриновський збірник*. – Х.; Софія, 2007. – С.5–7; *Литовченко С.Д.* Международная научная конференция «История и культура Болгарии в лицах и образах», секция «Древний мир и средние века» (Харьковский национальный университет имени В.Н.Каразина, 6–7 октября 2005 г.) // *Дриновський збірник*. – Х.; Софія, 2007. – С.244–246; *Литовченко С.Д.* Международная научная конференция «История и культура Болгарии в лицах и образах» // *Древности-2005*. – Х., 2005. – С.362–363.

проф. С.Сідельникова, які мали назву «Харківська школа болгаристики та візантинознавства: минуле, сьогодення, майбутнє», відбувся круглий стіл «Античне і ранньовізантійське суспільство: проблеми історії й історіографії»³.

Ще ближче до виокремлення візантиністичного наукового заходу підійшли проведені наступного, 2007 р., V Дриновські читання, присвячені 130-річчю визволення Болгарії з-під османського гніту – «Російсько-турецька війна 1877–1878 рр. та історична доля болгарського народу»⁴. У рамках цього наукового заходу працювала секція «Проблеми візантиністики у сучасній Україні» і круглий стіл візантиністів, які зібрали науковців із Харкова, Львова, Одеси (Україна), Софії (Болгарія)⁵.

Поєднання двох наукових традицій, що йшли, відповідно, від заходів Харківського історико-археологічного товариства, з одного боку, та університетського Центру болгаристики та балканських досліджень, з іншого, призвело, нарешті, до проведення у Харкові першого суто візантиністичного наукового зібрання. Ним став Міжнародний симпозіум «Homo Byzantinus серед ідей та речей», організований спільно кафедрою історії стародавнього світу та середніх віків і Центром болгаристики та балканських досліджень Харківського національного університету імені В.Каразіна. Захід відбувся 1 липня 2010 р. на історичному факультеті університету й зібрав відомих візантиністів із різних наукових центрів України, Росії, Білорусії та Болгарії.

Пленарне засідання симпозіуму було присвячене візантиністам світової слави – видатним ученим Ігореві Шевченку та Геннадієві Літаврину, які один за одним відійшли у Вічність наприкінці 2009 р. Значення їхніх праць для світового й українського візантинознавства годі переоцінити, тож робота симпозіуму стала гідним вшануванням світлої пам'яті знаних істориків-візантиністів.

Відкрив пленарне засідання завідувач кафедри історії стародавнього світу і середніх віків Харківського національного університету імені В.Каразіна *Сергій Сорочан*, який коротко охарактеризував загальний стан сучасного українського візантинознавства, роз'єднаного на кілька анклавів, і констатував необхідність налагодження й інтенсифікації наукових контактів між дослідниками з різних регіонів України, чому й мають слугувати подібні наукові зібрання. Цю ж думку розвинув директор Центру болгаристики та балканських досліджень імені М.Дринова *Сергій Страшнюк*, який нагадав про успішний досвід роботи візантиністичних секцій і круглих столів під час IV і V Дриновських читань та висловив сподівання, що симпозіум започаткує нову традицію суто візантиністичних зібрань, які стануть у традиційними.

Засідання продовжила доповідь *Андрія Ясіновського (Український Католицький Університет)* «Професор Ігор Іванович Шевченко (1922–2009) серед

³ Див.: *Станчев М.Г., Страшнюк С.Ю.* IV Дриновські читання в Харкові // Укр. іст. журн. – 2006. – №4. – С.217–223; *Stanchev M., Strashnuk S., Palangursky M.* Fourth Drinov readings at Kharkov (February 28 – March 1, 2006) // Etudes Balkaniques. – 2006. – №2. – P.200–205; *Страшнюк С.Ю.* IV Дриновські читання // Дриновський збірник. – Х.; Софія, 2007. – С.247–254; *Дроснева Е.* Харковски празници на българистиката'2006 // *Bulgaria*. – 2006. – Т.12. – С.60–66.

⁴ *Страшнюк С.Ю., Пригарін О.В., Домановський А.М.* Російсько-турецька війна 1877–1878 рр. та історична доля болгарського народу. V Дриновські читання у Харкові // Дриновський збірник. – Х.; Софія, 2009. – Т.3. – С.457–473.

⁵ *Домановський А.Н., Файда О.В.* Круглий стіл «Проблеми візантиністичного вивчення в сучасній Україні» (Харьков, 25–27 октября 2007 г.) // Классическая и византийская традиция. 2008: Материалы II Международного научного семинара молодых учёных, аспирантов, студентов. – Белгород, 2008. – С.138–146; *Домановський А.М., Пархоменко М.В.* Українська візантиністика в Харківському університеті // Історичний журнал. – 2008. – №2. – С.115–121.

візантійських ідей», в якій було відтворено науковий портрет видатного візантиніста другої половини ХХ ст. Складне емігрантське життя, базова освіта з класичної філології, навчання в університетах різних європейських країн, розвиток наукової кар'єри у найкращих американських університетах та наукових центрах, академічна чесність, свобода й національний патріотизм – це ті складові, які вплинули на формування науковця – спеціаліста з візантійської літератури й агіографії, грецької палеографії, епіграфіки, слов'янської філології й історії.

Про творчий доробок Геннадія Літаврину у вивченні контактів між Візантійською імперією та Київською Руссю йшлося у другій пленарній доповіді *Дмитра Гордієнка* (Інститут української археографії та джерелознавства імені М. Грушевського НАНУ) «Русько-візантійські відносини в працях академіка Г. Літаврину». Питання русько-візантійських стосунків займають особливе місце в науковому доробку дослідника, який у цій сфері йшов у руслі російської школи візантиністики – розгляду історії Візантії з позицій і в дотичності до історії Русі, що було започатковано і розроблено ще В. Васильєвським. Однак спадщина науковця вирізняється своїм всеохоплюючим характером як за часом (від самих початків русько-візантійських відносин до падіння Константинополя), так і за тематикою: від політичних та економічних стосунків до питань культурного впливу.

Важливим моментом роботи засідання стала презентація новітніх візантинознавчих видань *Олега Вуса* (Львів)⁶, *Николая Болтова* (у співавторстві) (Белгород)⁷ і *Татевіка Саргсяна* (Сімферополь)⁸. Наприкінці пленарного засідання з презентацією проекту міжнародної багатомовної платформи рецензій праць з історії Європи при Баварській державній бібліотеці в Мюнхені (за матеріалами, наданими організаторами проекту) виступив *Андрій Домановський* (Харків), який ознайомив присутніх з основними завданнями та принципами проекту, що передбачає рецензування всіх праць з історії Європи, можливість пре- і постпринту наукових видань, модеренованої дискусії (інтернет-сайт проекту: <http://www.recensio.net/>).

Далі робота симпозіуму відбувалася за двома секціями, умовно названими історико-археологічною та мистецтвознавчо-історіографічною. Першу з них очолили *Сергій Сорочан* (Харківський національний університет імені В. Каразіна), *Юрій Могаричев* (Кримський республіканський інститут післядипломної педагогічної освіти, Сімферополь) і *Леонтій Войтович* (Львівський національний університет імені Івана Франка); секретар – *Андрій Домановський*. Тематика доповідей учасників стосувалася широкого кола питань візантійської історії, археології, джерелознавства, економіки, культури.

Із доповіддю «Фортифікаційна практика імператора Юстиніана I та криза лінійної системи інженерної оборони Візантії», в якій йшлося про історію візантійських укріплень на Кримському півострові, виступив *Олег Вус*. Доповідач, розвиваючи думки, висловлені у презентованій на пленарному засіданні монографії, зауважив, що впродовж останніх років правління імператора Юстиніана I в системі інженерного облаштування театру воєнних дій, на який тоді перетворилися північні провінції Ромейської держави, сталися значні зміни. Трансформувалися погляди візантійської адміністрації на проблеми фортифікаційного забезпечення території

⁶ Вус О.В. Оборонна доктрина Візантії у Північному Причорномор'ї: інженерний захист Таврики та Боспору в кінці IV – на початку VII ст. – Л., 2010. – 304 с.

⁷ Болгов Н.Н., Смирницьких Т.В., Сбитнева Ю.Н. Частная жизнь женщины в ранней Византии. – Белгород, 2009. – 169 с.

⁸ Свод армянских памятных записей, относящихся к Крыму и сопредельным регионам (XIV–XV вв.) / Сост. Т.Э. Саргсян. – Симферополь, 2010. – 312 с.

імперії і відбувся перехід від простої лінійної до складної глибоко ешелонованої системи інженерної оборони.

Військовій тематиці також присвячувалася стендова доповідь *Живко Живкова-Жекова* (Великотирновський університет імені св. Кирила і Методія, Болгарія) «Роль *magisterii militum* у військовій організації ранньої Візантії», в якій йшлося про створення, розвиток і значення магістерії мілітум у ранньовізантійському війську IV–VII ст. Важливість цієї життєздатної структури дослідник проілюстрував тим фактом, що у VII ст., після перемоги над персами, імператор Іраклій (610–641 рр.) започаткував відновлення старих імперських структур. Саме на основі віцілілих магістеріум мілітум виникли перші феми.

Олег Бубенок (Інститут сходознавства імені А.Кримського НАНУ) у доповіді «Заснування Аланської митрополії й початкові етапи християнізації аланів Північного Кавказу» спробував довести, що поширення християнства серед аланського населення відбувалася поетапно. Під час першого патріаршества Ніколая Містика (901–907 рр.) було створено Аланську єпархію і християнами стали західні алани-аси, а під час його другого патріаршества (912–925 рр.) християнство прийняли також і східні алани. Аланська єпархія стала митрополією вже у другій половині X ст.

У спільній доповіді «Невідоме джерело з історії середньовічного Криму» *Юрій Могаричев* і *Татевік Саргіян* зупинилися на характеристиці нового, не запровадженого до сьогодні в науковий обіг, джерела – вірменських синакарних житіях перших херсонських єпископів. Ці рукописи почастило виявити у Католикосаті великого дому Кілікії (м.Ангіліас, Ліван), звідки було отримано фотокопії джерел. Як показує їх розгляд, вірменські житія херсонських єпископів, незважаючи на подібність у загальній канві викладу з грецькими синакарями, є, поза сумнівом, самостійним джерелом, яке заслуговує на окрему увагу. Вірменський варіант містить більше подробиць і деталей.

Кримську тематику продовжив *Михайло Нікіфоров* (Кримське відділення Інституту сходознавства імені А.Кримського НАНУ) доповіддю «До питання про дату заснування візантійської феми у Криму й ролі Петрони Каматира у будівництві фортеці Саркел». Доповідач зупинився на вирішенні проблеми датування місії Петрони Каматира. На підставі свідчень хроніки Продовжувача Феофана вдалося датувати похід імператора Феофіла до арабських кордонів, що передував появі хозарського посольства у Константинополі, 833 р. Враховуючи час, необхідний для подорожі, спорудження фортеці Саркел і заснування феми в Криму можна віднести до 835–837 рр.

Олександра Латишева (Харківський національний університет імені В.Каразіна) у своїй доповіді «Ранньосередньовічні храми Херсону: досвід реконструкції» зупинилася на особливостях історико-літургійної реконструкції основних типів ранньовізантійських храмів. За приклад було обрано базиліку №7, хрестоподібний храм №19 (як зразок центричної споруди) і одноапсидний храм 958 р. Як зазначила доповідач, використання сучасних технологій відкриває нові можливості для реконструкції літургійного життя ранньосередньовічного Херсону, даючи можливість скласти уявлення про зовнішній вигляд пам'яток, значна частина з яких не дійшла до наших днів.

Херсонську тематику продовжила спільна доповідь *Євгена Туровського*, *Андрія Філіппенка* (Національний заповідник «Херсонес Таврійський») і *Михайла Фоміна* (Харківський національний університет імені В.Каразіна) «Про датування херсонських склепів із розписами», представлена на засіданні третім співдоповідачем.

На сьогодні відкрито 13 таких поховальних споруд. Розписи херсонеських склепів належать до числа пам'яток, які мають сюжетну і хронологічну схожість. Як вважають доповідачі, враховуючи закономірності зміни певних етапів розвитку поховальної архітектури, розписи херсонеських склепів слід датувати часом не пізніше кінця V ст. Нижню ж межу їх появи слід пов'язувати з місцевими подіями середини – останньої чверті IV ст., коли у Херсоні сформувалася власна епархія.

До археологічного блоку роботи секції належав також виступ *Христини Лавиш* (Інститут мистецтвознавства, етнографії і фольклору НАН Білорусії) «Знахідки візантійської кераміки на території Білорусії». Кераміка була однією з груп візантійських виробів, які імпортувалися на Русь, в тому числі до її західного регіону. Найбільш масовою частиною візантійського імпорту були амфори, в яких перевозилися продукти харчування (вино, олія, фрукти, горіхи). На сьогодні на території Білорусії знайдено понад 5000 амфорних фрагментів із 25 археологічних пам'яток. Нечисленними натомість є знахідки візантійської полив'яної кераміки, яка, на думку дослідниці, потрапляла сюди випадково, а не з купцями.

У своїй цікавій доповіді «Проблеми галицько-болгарських стосунків у першій третині XIII ст.» *Леонтій Войтович* здійснив спробу на основі аналізу різномірних джерел і досліджень останніх років переважно болгарських істориків реконструювати галицько-болгарські стосунки першої третини XIII ст. Основну увагу було приділено епізодам, пов'язаним з поваленням Борила (1207–1218 рр.) та приходом до влади Івана II Асеня (1218–1241 рр.), а також спробам угорського королівства, яке в той період добилося певних успіхів у боротьбі за галицьку спадщину, установити контроль над Нижнім Подунав'ям і Болгарією.

Нарешті, економічну історію Візантії було представлено блоком із трьох доповідей харківських дослідників. У виступі *Сергія Сорочана* «Про циклічність і періодичність часу торгівлі в ранній Візантії» йшлося про сприйняття торгівлі у Візантійській імперії з погляду певних часових відтинків – сільськогосподарських і навігаційних сезонів, релігійних свят і постів, годин доби тощо, і, відповідно, про її часову регламентацію. Як вважає дослідник, «час купця» настав у Візантії значно раніше, ніж у Західній Європі, що знайшло свій прояв у відносно вільному розпорядженні часом для торговців і ремісників, які майже не обмежувалися якимось державними приписами, але, швидше, контролювалися вимогами релігійного характеру, церковними догмами, постами.

Доповідь *Костянтина Бардоли* «"Розвідний міст" між Сходом і Заходом. Роль Візантії в розвитку торгівлі Західної Європи» було присвячено місцю й значенню Візантійської імперії у розвитку міжнародної торгівлі за доби раннього середньовіччя. Займаючи вкрай вигідне географічне положення, імперія ромеїв відіграла важливу роль у становленні й розвитку західноєвропейської середньовічної торгівлі, значною мірою спричинивши розквіт італійський торговельних республік, які вдало скористалися з можливостей, що їх надавав «розвідний міст» візантійської торгівлі зі Сходом.

Нарешті, методологічний характер мала доповідь *Андрія Домановського* «Можливості математичного моделювання для дослідження економіки ранньосередньовічної Візантії: здобутки, проблеми, перспективи», в якій йшлося про використання формалізованого математичного моделювання у дослідженні візантійської економіки. Використання методів математичного моделювання економічних процесів може бути успішним не лише за наявності великих обсягів числових даних. Важливим є передусім створення математичних моделей за рахунок встановлення функціональних зв'язків між умовними змінними величинами, до яких зводиться у моделі

досліджувана система. Застосування математичного моделювання передбачає формалізацію даних, завдяки чому вони отримують нову пізнавальну властивість, якої були позбавлені у звичайному якісному наративі.

Історіографічно-мистецтвознавчу секцію очолювали *Олександр Головка* (головний консультант апарату Верховної Ради України, Київ) і *Николай Болгов* (Белгородський державний університет, Російська Федерація), секретарями були *Олег Файда* (Львівський національний університет імені Івана Франка), *Ірина Горнова* (Одеський національний університет імені І.Мечникова).

Роботу секції відкрила доповідь *Юлії Матвєєвої* (Харківська державна академія дизайну та мистецтв) «Катапетасма: спадщина візантійської традиції (походження, символіка, іконографія)». Дослідниця простежила багатовікову, починаючи від раннього християнства, історію трансформації церковного полотна, яке згодом перетворилося на завісу за царськими вратами. Демонстрація рідкісних збережених зразків цього храмового атрибуту супроводжувалась обґрунтованими гіпотезами щодо багатого змістового навантаження вміщених там зображень з урахуванням, що важливо, літургійної символіки, в контексті якої і функціонувала катапетасма.

Входження Русі до світової християнської спільноти і формування церковної організації слов'ян Східної Європи в другій половині X–XI ст. було предметом виступу *Олександра Головка*, який наголосив, що запровадження християнства у цій частині Європейського континенту становило собою тривалий багатоплановий процес, який позначився на всіх сферах життя населення, відтак тему християнізації східних слов'ян треба аналізувати не лише в контексті зміни релігії, але і як кардинальний прорив у сфері духовності, ідеології, культури, адміністративно-політичній структурі організації суспільства Русі. Християнізація тривала кілька століть, інтенсивність засвоєння нової релігії на різних етапах була різною. На думку доповідача, відносно швидко християнство поширювалось у містах, проте сільське населення засвоювало його повільно. Деякі великі сільські регіони східнослов'янського світу фактично до монгольської навали середини XIII ст. залишалися язичницькими.

У доповіді *В'ячеслава Корнієнка* (Національний заповідник «Софія Київська») «Мала есхатологія» Давньої Русі у світлі епіграфічних досліджень у Софії Київській» на основі окремих графіті із цього храму (есхатологічного календаря, виявленого у вівтарі приділу св. Георгія Великомученика на фресці св. Василя Великого), а також низки писемних пам'яток захищалася теза про одночасне прийняття Руссю від Візантії разом із християнством ідеї малої (індивідуальної, частинної) есхатології.

У виступі *Аліни Кондратюк* (Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник) «Монументальний живопис церкви Спаса на Берестові доби Петра Могили: проблематика і перспективи дослідження» на перший план поставлено досі нез'ясовані проблеми атрибуції фресок цієї церкви, доповідач найперспективнішою вважає висловлену в історіографії думку, відповідно до якої виконавцями розписів могли бути високопрофесійні майстри-греки, котрі жили на території Румунії. А.Кондратюк також відзначила унікальну для українських теренів цілісність, стильову єдність художнього ансамблю церкви Спаса на Берестові.

Дві концепції візантійського історієписання XI ст. на прикладі окремих сюжетів із творів Михаїла Пселла («Хронографія») і Йоанна Скилиці («Огляд історії») проаналізовано у доповіді *Ірини Горнової*. Аналізуючи описане обома авторами повстання у час правління василева Василя II Болгаробойца, дослідниця схиляється до висновку, що попри формальну належність авторів до одного жанру ромейської історіографії, вони принципово відмінні у своїй методі написання. Якщо Й.Скилиця продовжує традицію анонімних візантійських хронік, тобто самоусувається з розповіді, описує події

надзвичайно докладно, компільное, об'єктивність усвідомлює через внутрішнє авторське відчуття справедливості, то М.Псел діяв інакше – він шукав внутрішню мотивацію подій, вважав, що історія твориться в результаті складної взаємодії переконань, психологічних особливостей, притаманних правителям і їх найближчому оточенню.

Ростислав Філіппенко (Національна фармацевтична академія України, Харків) представив перед науковою громадськістю виступ на тему «Є.К.Редін – історик візантійського мистецтва». Дослідник виділив у життєписі вченого ключові події, починаючи зі студентської лави, які сприяли формуванню визначного мистецтвознавця-візантиніста. Проаналізовано основні праці Є.Редіна з історії мистецтва ромей та культури Давньої Русі.

Ніколай Болгов (Белгородський державний університет, Російська Федерація) у доповіді «Завершення посткласичного епосу в ранній Візантії. Георгій Пісида і Кресконій Кориш» розглянув феномен посткласичного епосу – останнього в античній традиції епічного твору VI–VII ст. – латинські поеми Кресконія Кориша з Константинополя і грецькі – Георгія Писиди. Цих авторів поєднує імперська ідея, а їх важливість як історичних джерел недооцінена в історичній науці.

У доповіді «Медицина ромей у східноєвропейській історіографії» *Олег Файда* (Львівський національний університет імені Івана Франка) охарактеризував напруження російських та українських істориків від кінця XIX ст. до наших днів у справі вивчення візантійської медицини. Автор проаналізував праці представників університетської науки та богословського середовища, публікації радянських і сучасних візантиністів, указав на розбіжності підходів істориків-медиків, які переважно констатують досягнення цієї галузі на певному хронологічному етапі та, власне, істориків, котрих більше цікавить соціальний аспект у становленні медичної практики і медичних знань. Доповідач зробив висновок, що навіть на тлі чималих здобутків у вивченні медицини ромей західними вченими східноєвропейська історіографія також має гідний доробок.

Сергій Лучканин (Київський національний університет імені Тараса Шевченка) у доповіді «Змалювання візантійської цивілізації в історичному романі румунського прозаїка Михаїла Садовяну “Золота гілка”» зупинився на аналізі образу візантійських держави й суспільства у творі відомого румунського письменника. М.Садовяну пластично змальовує картину візантійського суспільства, де панували терор і страх, особливо за доби іконоборства, якій і присвячено його твір, а імператорську владу показано деспотичною і мало не тоталітарною. Доповідач зазначив, що письменник дещо згущує барви в описі «темного середньовіччя», як свого часу це робилося у просвітницькому візантинознавстві, однак вони потрібні йому для аналогії з євразійським тоталітаризмом 1930-х рр.

За підсумками роботи симпозіуму планується видати блок статей у черговому томі «Дриновського збірника». Учасники також неодноразово висловлювали думку про необхідність створення окремого регулярного суто візантиністичного українського видання у формі щорічника. Сподіваємося, поява такого видання незабаром стане можливою, оскільки, як показала робота симпозіуму, науковий рівень української візантиністики цілком конкурентоспроможний на міжнародному рівні, і лише відсутність належної дієвої організаційної структури гальмує його розвиток. Упевнені, найближчим часом цю диспропорцію буде подолано й вітчизняне візантинознавство зробить черговий крок до того, щоби посісти гідне місце серед національних візантиністичних шкіл.

М.В.МИХАЙЛЮК (Кіровоград)

МІЖНАРОДНИЙ НАУКОВИЙ СЕМІНАР «НАЦІОНАЛ-СОЦІАЛІСТИЧНА ОКУПАЦІЙНА ПРЕСА НА ЗАЙНЯТИХ РАДЯНСЬКИХ ТЕРИТОРІЯХ (1941–1944)»

Протягом 5–8 листопада 2010 р. в Гайдельберзі (Німеччина) відбувся міжнародний семінар із питань організації та функціонування преси, що виходила на східних окупованих територіях під керівництвом нацистської влади. Ініціатором та організатором проведення наукового форуму став Гайдельберзький університет імені Рупрехта і Карла (Ruprecht-Karls-Universität Heidelberg) у співпраці з Центром і фондом «Голокост» (Москва, Російська Федерація). На семінар, що проходив у формі круглого столу, було запрошено 19 вчених із Німеччини, України, Білорусії й Російської Федерації – як фахівці в галузі преси і пропаганди на східних окупованих територіях, так і початківці (магістранти, докторанти), які роблять перші кроки в дослідженні цієї багатогранної і складної теми.

Міжнародний семінар був організований у рамках науково-дослідного проекту «Націонал-соціалістична окупаційна преса в Радянському Союзі (1941–1944)», над яким працюють науковці Гайдельберзького університету. Засідання наукового зібрання відкрив проф. *Гайнц-Дітріх Леве* (Гайдельберг, Німеччина) презентацією наукових доробків учасників проекту. Наступним виступив проф. *Райнер Гудеман* (Париж – Саарбрюкен, Франція – Німеччина) із доповіддю про напрацювання в ході реалізації проекту «Вбивство душевнохворих у Білорусії (1941–1944 рр.)». Із вітальним словом до учасників форуму звернувся співголова Центру і фонду «Голокост», канд. іст. наук, проф. *Ілля Альтман* (Москва, Російська Федерація). У своїй доповіді «Націонал-соціалістична окупаційна преса в СРСР: методи джерелознавчого аналізу» він акцентував увагу на малодослідженій у пострадянській історіографії тематиці організації та роботи окупаційної періодики під керівництвом нацистських адміністративних структур (цивільної і військової влади), на аналізі змісту публікацій, встановлення їх авторства, методів пропаганди і шляхів надходження тієї чи іншої інформації в окупаційну періодику.

Доповідь д-ра *Сергія Жумаря* (Мінськ, Білорусія) про адміністративний і політичний вплив на організацію роботи окупаційної преси Білорусії (1941–1944 рр.) відкрила засідання секції «Організація та функціонування преси на східних окупованих територіях» (модератор – проф. Ілля Альтман). Доповідач акцентував увагу на особистому впливі на роботу преси керівника райхскомісаріату Остланд Вільгельма Кубе та висвітлення його діяльності в білоруській окупаційній періодиці. Український аспект функціонування окупаційної періодики, зокрема в райхскомісаріаті Україна, озвучила канд. іст. наук *Марина Михайлюк* (Кіровоград, Україна).

Секція «Тематика окупаційної преси» (модератори – проф. Райнер Гудеман, д-р Александр Фрідман) була представлена вісьмома доповідями білоруських, ізраїльських та українських колеґ. *Тамара Вершацька* (Новогрудок, Білорусія) проаналізувала порядок відтворення на шпальтах білоруської окупаційної періодики системи змін суспільно-політичних і моральних цінностей у населення Західної Білорусії (район Барановичі –Слонім – Новогрудок). У доповіді д-ра *Леоніда Рейна* (Єрусалим, Ізраїль) аналізувалися антисемітські публікації «Беларуської газети», зокрема авторські статті її дописувачів. Предметом дослідження *Михайла Тяглого* (Київ, Україна) стала антисемітська доктрина на шпальтах кримськотатарської

газети «Азат Крим» (1942–1944 рр.). Проте сам історик визнає, що попри мусовану антиєврейську пропаганду визначити рівень її впливу на кримськотатарське населення півострова неможливо через відсутність необхідної джерельної бази. Дійсно, брак джерел, як архівних, так і публіцистичних, існує, але при бажанні можна цілком скористатися методом усної історії, зокрема провести опитування тих представників кримськотатарського народу, які пережили нацистську окупацію.

У повідомленні *Юлії Смілянської* (Київ, Україна) порушувалося питання авторства й кількісного наповнення антисемітських публікацій в українській окупаційній періодіці. Доповідачка переконана, що антисемітська пропаганда мала неабиякий вплив на населення окупованих територій, адже газети люди читали. Проте питання впливу публікацій окупаційної преси залишається відкритим і малодослідженим, особливо в галузі ефективності пропаганди і взаємного контекст-зв'язку. Існують дослідження про те, що преса на село майже не доходила і сільське населення, зокрема Кіровоградщини, про неї навіть і не чуло. Окупаційну періодику мало можливість читати лише населення великих міст, де була торговельна мережа (продаж газет через кіоски або з рук). Тому стверджувати про велику популярність преси серед населення неможливо.

Канд. іст. наук *Костянтин Курилишин* (Львів, Україна) акцентував увагу колеґ на критиці політичної системи СРСР, до якої вдалася україномовна окупаційна періодика (1939–1944 рр.). Його доповідь не зовсім вписувалася у формат семінару, проте викликала певний інтерес серед науковців, особливо Російської Федерації. У повідомленні канд. іст. наук, доц. *Дмитра Титаренка* (Донецьк, Україна) наголошувалося на впливі українських націоналістів, які прибули у Східну Україну у складі похідних груп, на організацію і тематичну спрямованість місцевої окупаційної преси.

Співорганізатор наукового форуму, магістр *Вікторія Сильванович* (Гайдельберг, Німеччина) представила на обговорення доповідь «Жінки в націонал-соціалістичній окупаційній пресі» на прикладі газет «Новый путь» (Смоленськ, Росія), «Новый путь» і «Люба» (додаток до основної газети) (Клинці, Росія), «Новый путь» (Вітебськ, Білорусія). Дослідниця здійснила компаративний аналіз публікацій на жіночу тематику і дійшла висновку, що преса постійно порівнювала становище жінок у довоєнний період у СРСР і Німеччині, і, звичайно, що матеріальне, фізичне, духовне та суспільно-політичне становище радянської жінки-робітниці подавалося у гіршому вигляді, порівняно з нацистською Німеччиною. Окупаційні газети переконували, що радянській жінці не вистачало часу на власну родину і сім'ю, адже вона була зайнята на виробництві, на відміну від німецьких жінок, які працювали менше або взагалі займалися домашнім господарством, тому більше уваги приділяли дітям, чоловікові, узагалі родині.

Доповідь співробітниці Центру вивчення антисемітизму (Берлін, Німеччина) *Світлани Бурмістр* про публікації німецької газети «Дойче Мінскер Цайтунг» і плакатну пропаганду в окупованій Білорусії викликала багато зауважень із боку аудиторії, адже доповідачка погано володіла матеріалом, зокрема представила україно- й російськомовні плакати та не змогла відповісти на питання, яким чином вони стосуються Білорусії. Аналіз публікацій білоруської окупаційної преси з приводу розшування матеріалів про підпільно-партизанський рух на теренах Білорусії зробив д-р *Андрій Замойський* (Мінськ, Білорусія).

Секція «Окупаційна преса і нацистська пропаганда на окупованих територіях» (модератор – проф. Гайнц-Дітріх Леве) була представлена повідомленнями білоруських, естонських і німецьких колеґ. Відкрила секцію доповідь представника

білоруської делегації *Василя Матоха* (Мінськ) про радіопропаганду в окупованій Білорусії. Д-р *Олаф Мертелсман* (Тарту, Естонія) розповів про функціонування нацистського окупаційного режиму в генеральному комісаріаті Істланд та спеціфіку роботи окупаційної преси в регіоні. Німецький дослідник кінопропаганди д-р *Ральф Форстер* (Берлін) акцентував увагу на створенні і діяльності кінокомпанії «Ост-фільм», презентувавши при цьому її документально-пропагандистську стрічку «Червоний туман» (1942 р.).

Діяльність головних редакторів окупаційних газет стала предметом обговорення на окремій секції (модератор – Михайло Тяглий). Її роботу відкрила доповідь *Олександра Песецького* (Мінськ, Білорусія) про антисемітську пропаганду на шпальтах білоруської преси. Літературно-публіцистичну діяльність до, під час і після війни білоруського письменника і журналіста Юрка Вітьбича (Георгія Щербаківа) дослідив д-р *Олександр Фрідман* (Гайдельберт/Саарбрюкен, Німеччина). Він досить детально проаналізував творчу діяльність Юрка Вітьбича на сторінках радянської та окупаційної періодики, яка мала суттєву полярність до і під час війни, адже до 1941 р. письменник вихваляв Й.Сталіна та його модель державного управління, а під час і після війни зайняв антирадянську позицію, працюючи спочатку на німецьку окупаційну владу, а потім в еміграції на радіо «Свобода» (США).

На діяльності редакційних колегій білоруських окупаційних видань зупинився у своїй доповіді і проф. *Анатолій Жарков* (Мінськ, Білорусія). Досить інформативною стала презентація фільму «Русский гестаповец» (2009 р.) і доповідь «Автори та співробітники окупаційних ЗМІ Росії у світлі архівних документів НКВС/МДБ/КДБ» д-ра іст. наук, проф. *Бориса Ковальова* (Новгород, Російська Федерація) – спеціаліста з нацистського окупаційного режиму в Росії.

Остання секція (модератор – магістр *Вікторія Сильванович*) була присвячена проблемі функціонування окупаційної преси у Трансністрії (доповідач – магістр *Франк Герліх* (Берлін, Німеччина)) і тематичній спрямованості газети Російської визвольної народної армії (РВНА) «Боевой путь», яка розповсюджувалася у Вітебській області (доповідач – канд. іст. наук *Вікторія Латішева* (Мінськ, Білорусія)).

Загалом робота наукового зібрання виявилася досить ефективною з погляду професійного обговорення існуючих проблем у вивченні окупаційної періодики на східних територіях та діяльності редакційних колегій, у питаннях функціонування нацистської і націоналістичної пропаганди тощо. Німецькі дослідники чітко зрозуміли, що їх проект перебуває лише на початковій стадії реалізації і потребує іншого, більш глибокого й детального, вивчення окупаційної преси, зокрема, умов роботи редакцій окупаційних видань, методики подачі ідеологічного матеріалу та зв'язок преси з читацькою аудиторією.

Матеріали семінару заплановано видати в Москві російською і німецькою мовами.

І.А.ФАРЕНІЙ (Черкаси)

VIII МІЖНАРОДНИЙ СИМПОЗИУМ ІЗ ПРОБЛЕМ АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ

23–24 вересня 2010 р. на базі Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького відбувся VIII Міжнародний симпозиум із проблем аграрної історії, ставши черговим етапом у підбитті підсумків та визначенні подальших завдань дослідження історії селянства й сільського господарства. Практика проведення наукових зібрань істориків-аграрників має сталу традицію. Перший симпозиум з аграрної історії відбувся в 1996 р. на базі Уманського національного університету садівництва з ініціативи групи вчених-істориків і соціологів із Києва, Черкас та Умані. Наступні наукові форуми з проблем аграрної історії, а їх, не рахуючи нинішнього, було сім, і проходили вони у стінах Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Науково-організаційне забезпечення проведення симпозиумів здійснюють Інститут історії України НАНУ, Черкаський національний університет, а також громадське об'єднання істориків селянства та сільського господарства – Наукове товариство істориків-аграрників. Симпозиуми з проблем аграрної історії набули популярності у наукових колах нашої держави, а згодом і зарубіжжя. Сьомий та нинішній, восьмий, симпозиум мають статус міжнародних.

На симпозиумах з аграрної історії розглядаються питання розвитку селянства та сільського господарства з найдавніших часів до сучасності. Матеріали публікуються у спеціалізованому селянствознавчому виданні – збірнику наукових праць «Український селянин».

Восьмий симпозиум з аграрної історії був присвячений 10-й річниці діяльності Наукового товариства істориків-аграрників, яке несе на собі значний організаційний і фінансовий тягар у справі проведення історико-аграрних наукових форумів. Дякуючи громадській роботі товариства істориків-аграрників ступінь взаємодії вітчизняних дослідників селянства і сільського господарства набула ознак сталого інтелектуального співтовариства.

На симпозиумі були представлено науковий доробок понад ста вчених-істориків із науково-дослідних та науково-освітніх установ України й Російської Федерації, в їх числі 20 докторів та 70 кандидатів наук. Вони представляли наукові та вищі навчальні заклади Києва, Кіровограда, Львова, Полтави, Херсона, Черкас, Коломни, Оренбурга, Самари та інших міст.

VIII Міжнародний симпозиум із проблем аграрної історії розпочав роботу 23 вересня 2010 р. у конференц-залі Черкаського національного університету. Відкрив науковий форум проректор із наукової роботи названого університету професор *Н.А.Тарасенкова*. Головував на пленарному засіданні директор навчально-наукового інституту історії і філософії ЧНУ професор *В.М.Мельниченко*. Учасники з піднесенням зустріли привітання директора Інституту історії України НАНУ академіка *В.А.Смолія* та ректора Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького професора *А.І.Кузьмінського*.

На пленарному засіданні з доповіддю «Сучасний стан та перспективи розвитку аграрної історіографії в Україні» виступив д-р іст. наук, професор, член-кореспондент НАН України, заступник директора Інституту історії України НАНУ *О.П.Рєєнт*. Доповідач відзначив здобутки наполегливої роботи вітчизняних науковців за останні десятиліття, водночас вказавши на завдання, які об'єктивно поставили перед сучасними істориками. Він наголосив на необхідності залучення до

дослідної роботи нових джерельних матеріалів та розробки комплексу питань, які досі залишаються нез'ясованими. Серед останніх – рентабельність селянських і поміщицьких господарств та їх галузева структура, поширення сільськогосподарської техніки й технологій, урожайність землеробських культур, обсяги експортних операцій та продовольчих ресурсів, тенденції розвитку світового ринку продовольства. Професор О.П.Реєнт наголосив на тому, що для виконання вказаних завдань необхідні зусилля багатьох авторів і навіть колективів істориків. А тому плідна співпраця істориків-аграрників, яка забезпечується проведенням симпозіумів та діяльністю відповідних наукових інституцій, повинна стати запорукою широкої творчої роботи з дослідження невідомих сторінок аграрного минулого.

Із доповіддю «Наукове товариство істориків-аграрників: наукова діяльність та перспективи розвитку» виступив голова Наукового товариства істориків-аграрників д-р іст. наук, професор *А.Г.Морозов*. Він розкрив роль громадської роботи науково-педагогічних працівників у розв'язанні організаційних та дослідницьких завдань, відзначив велику сутність самодіяльності науковців у просуванні науково-пізнавальних та суто господарських проектів і запевнив, що черкаські історики й надалі виконуватимуть місію консолідації дослідників аграрної історії, забезпечуватимуть їм можливість систематично вести обговорення наукових проблем на симпозіумах та публікувати свої наукові праці.

Із великою зацікавленістю учасники зібрання поставилися до доповіді практика аграрного виробництва, відомого на Черкащині громадського діяча і господарника *П.Г.Душейка*. Упродовж багатьох років він безкорисливо надає організаційну та матеріальну підтримку розвитку історико-аграрних досліджень, зокрема проведенню симпозіумів з аграрної історії, виданню збірника наукових праць «Український селянин» та серії наукових праць «Бібліотека історії українського селянства». Свій виступ *П.Г.Душейко* присвятив ролі історичних знань у розв'язанні проблем сучасного села, наголосивши на необхідності розвивати історичну пам'ять народу як основу відродження українських сіл, охоплених глибокою соціально-економічною та демографічною кризою. Знання й ушанування минулого, на думку виступаючого, виховує патріотизм і є дієвим фактором збереження зв'язку людей зі своєю малою Батьківщиною, який зумовлює піклування про неї та, як наслідок, сприяє розвитку сільських населених пунктів. Доповідач наголосив на важливості подальшого дослідження історії селянства і запевнив учасників симпозіуму у своїй послідовній позиції щодо підтримки вітчизняної науки.

Проблеми організації наукової роботи на громадських засадах висвітлив у своїй доповіді виконавчий секретар Наукового товариства істориків-аграрників д-р іст. наук *І.А.Фареній*. Доповідач розкрив мотиваційні чинники громадсько-наукової діяльності та форми її здійснення. Зокрема, було зазначено, що основою успішного розвитку Наукового товариства істориків-аграрників послужило врахування в його роботі як необхідності реалізації колективних проектів, так і особистих професійних зацікавлень членів організації.

Особливості роботи групи членів Наукового товариства істориків-аграрників у стінах Черкаського державного технологічного університету та Черкаської академії протипожежної безпеки розкрив у своїй доповіді д-р іст. наук, професор *М.І.Бушин*. Виступаючий на конкретних прикладах довів, наскільки ефективною може бути діяльність невеликого колективу науковців, об'єднаних спільною професійною метою. Серед набутих, очолюваних професором *М.І.Бушином* членів товариства – видання наукових та довідкових праць, навчальної та популярної літератури, проведення виховних заходів та допомога учнівській і студентській молоді.

На пленарному засіданні симпозіуму виступили і представники зарубіжної історичної науки. Так, із цікавістю зустріли присутні виступ д-ра іст. наук, професора Самарського державного педагогічного університету *А.В.Сипченко*, яка наголосила на можливостях і доцільності широкої співпраці російських та українських науковців. Також професор *А.В.Сипченко* зупинилася на своїх наукових зацікавленнях і ознайомила учасників симпозіуму з результатами дослідження політичних процесів 1930-х рр. над крайовими організаціями «Трудової селянської партії».

Канд. іст. наук, доцент Московського державного обласного соціально-гуманітарного інституту *А.І.Шевельков* познайомив присутніх із можливостями використання фондів російських архівних установ у процесі дослідження аграрної історії та найближчими науковими форумами з селянствознавчої проблематики, які відбудуться в Російській Федерації. Докладно охарактеризував доцент *А.І.Шевельков* і проблеми сільськогосподарського розвитку нечорноземної смуги Росії другої половини ХХ ст., дослідженням яких займається.

По завершенні пленарного засідання симпозіуму в стінах навчально-наукового інституту історії і філософії Черкаського національного університету відбулися секційні засідання. Шість секцій забезпечили мобільне і водночас не скуте регламентними рамками обговорення проблем історичного розвитку селянства. Зокрема, учасники симпозіуму познайомилися з останніми науковими розробками у сфері аграрної історії середньовічних часів та ранньомодерної епохи. Увазі слухачів було представлено розвідки доцента *Ю.М.Михайлюка* про татарські набіги на землі Київщини, доцента *К.В.Івангородського* про селянський фактор у генезі українського козацтва, професора *М.Г.Шамрая* та аспіранта *В.А.Кочерги* про соціальну політику гетьмана І.Мазепи. Доцент *Ю.В.Овсінський* розкрив проблеми ветеринарної справи в епоху Речі Посполитої, а доцент *М.І.Чорний* повідомив про розвиток млинарської галузі. Релігійні аспекти сімейно-шлюбних відносин у ХVIII ст. розкрила докторант *І.М.Петренко*.

Значне коло дослідників продемонструвало цікавість до суспільного поступу ХІХ – початку ХХ ст. Економічні, політичні, соціальні, культурно-світоглядні проблеми цієї епохи знайшли відображення в працях учасників симпозіуму. Так, різні аспекти земельних відносин ХІХ – початку ХХ ст. розглянули доценти *О.І.Овчаренко*, *О.М.Сухушина* та *В.М.Мойсієнко*. Процесам господарської й соціокультурної модернізації селянства присвятили свої дослідження професор *А.В.Посадський* та аспірантка *І.В.Олійник*, а також доценти *Т.В.Портнова* та *О.М.Приймак*. Умови праці найманих сільськогосподарських робітників показав доцент *І.В.Десятніков*. Викладач *А.І.Берестовий* розкрив специфіку діяльності податкового апарату щодо сільськогосподарських виробників.

Проблемам аграрної політики часів революції 1917–1920 рр. присвятили свої виступи професори *С.В.Корноненко*, *В.С.Лозовий*, *Н.І.Суханова*, аспірант *В.А.Іванченко* та ін. Зокрема, *С.В.Корноненко* та *Н.І.Суханова* розкрили раніше невідомі аспекти аграрної програми білогвардійського руху. Із соціально-політичними процесами революційної доби познайомили учасників симпозіуму докторантка *І.Г.Передерій* та аспірант *В.А.Іванченко*.

У виступах і повідомленнях науковців порушувався широкий спектр проблем сільського населення радянського періоду. Питанням соціального розвитку села в період непу присвятили розвідки професор *А.Г.Морозов*, доценти *Н.І.Земзюліна*, *В.М.Лазуренко*, *О.В.Десятніков* та інші дослідники. Не обійшли увагою учасники симпозіуму й 1930-ті рр., що знайшло відображення в науковому доробку доцентів *О.А.Мельничука*, *І.В.Сушик*, *О.В.Латишевої* та ін. Значний інтерес проявився

до періоду Другої світової війни та післявоєнних часів. Стан сільського господарства та життя селянства в умовах воєнного та повоєнного лихоліття були ґрунтовно розглянуті у виступах професорів *О.Г.Перехреста*, *Г.В.Цибуленка*, *Т.Д.Надькіна*, *В.П.Мотрєвича*, *І.В.Рибак* та аспірантки *О.С.Олійник*, доцента *С.І.Гальченко*, а також інших науковців. Проблемам сільськогосподарського виробництва 1950–1980-х рр. та сучасного періоду присвятили свої розвідки доценти *І.М.Лубко*, *О.В.Черемісін*, канд. іст. наук *Н.В.Горло*, канд. іст. наук *О.В.Лісовська*, викладач *О.М.Скрипник*, аспірантка *А.В.Мазуркевич*.

Учасники симпозиуму поділилися думками й щодо ролі окремих осіб у розвитку аграрного сектору економіки. Із розвідками відповідної тематики виступили професори *О.С.Каденюк*, *В.В.Масненко*, *В.М.Орлик*, *П.М.Тригуб* та ін.

По завершенні секційних занять на загальному зібранні учасників симпозиуму, яке відбулося на науково-навчальній базі Черкаського національного університету Сокирно, історики-аграрники підбили підсумки наукового форуму, відзначивши корисність проведеного заходу для з'ясування реального стану дослідженості історії селянства та аграрного виробництва, встановлення продуктивних інтелектуальних зв'язків між істориками різних регіонів, вироблення подальших програм наукового осмислення історичного минулого. Було висловлено позицію щодо необхідності продовження проведення симпозиумів з аграрної історії в майбутньому.

Щодо напрямів історико-аграрних досліджень було відзначено посилення інтересу до соціокультурних аспектів розвитку селянства та його політичної культури. Традиційною для дослідників аграрної історії стала велика увага до проблем ХІХ–ХХ ст. і водночас спостерігається менший прояв зацікавленості до середньовіччя та раннього нового часу. Крім цього, для українських і російських науковців проблематика історії своїх країн має домінуючий характер над темами, що стосуються всесвітньої історії. Така ситуація зумовлена не лише станом наукової розробки відповідних проблем, особистими прагненнями науковців, але й фінансовими можливостями, які, на жаль, не дозволяють розширити спектр досліджень. Щоправда констатація усіх складнощів наукової роботи, а вони, як відомо, мають звичний характер, не позбавила істориків-аграрників прагнення до подальшої продуктивної науково-дослідної праці. Симпозиум надав науковцям професійного оптимізму і впевненості у поступальному процесі наукового оволодіння актуальними проблемами суспільного розвитку.

На завершення наукового зібрання його учасники 24 вересня 2010 р. відвідали місто Канів і поклали квіти до могили Т.Г.Шевченка, чим засвідчили свою шану і відданість заповітам Великого Кобзаря.

НОВІ НАДХОДЖЕННЯ ДО БІБЛІОТЕКИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ

Бовгиря А.

Козацьке історіописання в рукописній традиції XVIII ст.: Списки та редакції творів. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2010. – 304 с.

Болгов В., Чепак В., Чепак Г.

Вексиллологія: Рассказы о флагах, знамёнах, хоругвях. – К.: Укр. акад. геральдики, товарного знака и логотипа, 2005. – 100 с. (серия «Б-ка символики»)

Болгов В., Чепак В., Чепак Г.

Геральдика: Рассказы о гербах, эмблемах, символах. – К.: Укр. акад. геральдики, товарного знака и логотипа, 2005. – 160 с. (серия «Б-ка символики»)

Болгов В., Чепак В., Чепак Г.

Золотой лингот: Рассказы о главных символах богатства. – К.: Укр. акад. геральдики, товарного знака и логотипа, 2006. – 224 с. (серия «Б-ка символики»)

Болгов В., Чепак В., Чепак Г.

Золотые звёзды героев. Современные ордена и медали Украины, России, Белоруссии. – К.: Укр. акад. геральдики, товарного знака и логотипа, 2006. – 240 с. (серия «Б-ка символики»)

Болгов В., Чепак В., Чепак Г.

Нобилистика: Рассказы о чинах, титулах, званиях. – К.: Укр. акад. геральдики, товарного знака и логотипа, 2004. – 178 с. (серия «Б-ка символики»)

Болгов В., Чепак В., Чепак Г.

Нумизматика: Рассказы о золотых, серебряных, медных монетах. – К.: Укр. акад. геральдики, товарного знака и логотипа, 2006. – 176 с. (серия «Б-ка символики»)

Болгов В., Чепак В., Чепак Г.

Фалеристика: Рассказы об орденах, крестах, медалях. – К.: Укр. акад. геральдики, товарного знака и логотипа, 2005. – 160 с. (серия «Б-ка символики»)

Бушин М.І.

Учені Черкаського державного технологічного університету. – Черкаси, 2010. – 480 с.

Вандам Е.А.

Геополитика и геостратегия. – Жуковский-М.: Кучково поле, 2002. – 272 с.

Веденеев Д., Шевченко С.

Розвіяні міфи: Історичні нариси і статті. – К.: Фенікс, 2010. – 576 с.

Говда І.

Мої спогади й роздуми. – К.: Стилос, 2009. – 104 с.

Голованов В.

Нестор Махно. – Москва.: Молодая гвардия, 2008. – 482 с. (серия «Жизнь замечательных людей»; вып.1121)

Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анований довідник / Відп. ред. В.Марочко; упор. В.М.Даниленко, Л.Л.Аулов, В.В.Лавренюк. – Л.: Центр досліджень визвольного руху, 2010. – 472 с.

Горбаненко С.А., Пашкевич Г.О.

Землеробство давніх слов'ян (кінець I тис. до н.е. – I тис. н.е.). – К.: Академперіодика, 2010. – 316 с.

Горинь Б.

Не тільки про себе. – Кн. 1: (1955–1965). – К.: Пульсари, 2006. – 352 с.

Горинь Б.

Не тільки про себе. – Кн. 2: (1965–1985). – К.: Пульсари, 2008. – 648 с.

Горинь Б.

Не тільки про себе. – Кн. 3: (1985–1990). – К.: Пульсари, 2010. – 920 с.

Горинь М.

Вибране. – Б.м., Б.р. – 460 с.

Готфрид П.

Странная смерть марксизма / Пер. с англ. Б.Пинскера. – Москва, 2009. – 249 с. – (серия «Политическая наука»)

Дворниченко А.Ю.

Отечественная история (до 1917 г.): Учеб. пособие / Под ред. И.Я.Фроянова. – Москва: Гардарики, 2002. – 445 с.

Джерела конституційного права України / Відп. ред. Ю.С.Шемшученко, О.І.Ющик. – К.: Наук. думка, 2010. – 711 с.

Дні солідарності / Відп. ред. М.Капа-Ціхоцька. – Варшава: Фундація Центру «Карта», 2005. – 104 с.

Дослідження світової політики: Зб. наук. пр. / Відп. ред. Є.Є.Камінський. – К.: Ін-т світової економіки і міжнар. відносин НАН України, 2008. – Вип.44. – 206 с.

Дослідження світової політики: Зб. наук. пр. / Відп. ред. С.С.Камінський. – К.: Ін-т світової економіки і міжнар. відносин НАН України, 2008. – Вип.45. – 197 с.

Дослідження світової політики: Зб. наук. пр. / Відп. ред. В.К.Гура. – К.: Ін-т світової економіки і міжнар. відносин НАН України, 2010. – Вип.50. – 229 с.

Євген Чикаленко, Андрій Ніковський. Листування 1908–1921 роки / Упор. Н.Миронець, Ю.Середенко, І.Старовойтенко. – К.: Темпора, 2010. – 448 с.

Євген Чикаленко, Володимир Винниченко. Листування 1902–1929 роки / Упор. Н.Миронець. – К.: Темпора, 2010. – 448 с.

Жулинський М.

Нація. Культура. Література: Нац.-культ. міфи та ідейно-естетичні пошуки укр. літ-ри. – К.: Наук. думка, 2010. – 560 с.

Зелінський А.Л.

Александрійські фараони та їхні піддані: Зміцнення влади перших Птолемеїв. – К.: Академперіодика, 2010. – 664 с.

Зленко А.

Від внутрішніх потреб до зовнішніх пріоритетів: Виступи. Промови. Інтерв'ю. Статті / Упор. К.П.Слісєєв. – К.: Преса України, 2002. – 346 с.

Зленко А.

Зовнішня політика України: від романтизму до прагматизму: Виступи. Промови. Інтерв'ю. Статті / Упор. К.П.Слісєєв. – К.: Преса України, 2001. – 370 с.

Іванов Н.А.

Всеобщая история: Курс лекцій / Отв. ред. Н.М.Горбунова. – Москва: Вост. лит., 2005. – 232 с.

Ільченко О.М.

Англійська для науковців: Семантика. Прагматика. Переклад. Підручник. – Вид. друге, доопрац. – К.: Наук. думка, 2010. – 288 с.

Каганов Ю.

Опозиційний виклик: Україна і Центрально-Східна Європа 1980-х – 1991 рр. – Запоріжжя: Просвіта, 2009. – 252 с.

Кентій А., Лозицький В., Слободянюк М.

Радянський рух Опору на окупованій території України. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – 98 с. (серія «Україна. Друга світова війна. 1939–1945»)

Класифікатор професій. ДК 003:2010: Видання офіційне / Розробники: М.Гаврицька, В.Глоба, Т.Гречушкіна та ін. – К.: Соцінформ, 2010. – 746 с.

Козак А.

Филумения: История спичечной этикетки. – К.: Укр. науч. об-во краеведения, геральдики и фалеристики, 2008. – 104 с. (серія «Б-ка символики»)

Коляструк О.А.

Інтелігенція УСРР у 1920-ті роки: повсякденне життя / Відп. ред. В.М.Даниленко. – Х.: Раритети України, 2010. – 386 с. (серія «Структури повсякденності»)

Корнійчук В.П., Мороз В.М., Хом'як К.Д. **Стратегічне провідництво** Києва. – К.: МП «Лесь», 2010. – 108 с.

Коробейник О.В., Яценко Л.Л.

Білчанські офіцери. Нашадки козацької слави. – Тростянець, 2008. – 313 с.

Кот С.И.

Судьба и правовой статус экспонатов передвижной выставки Государственного Русского музея 1941 года в Крыму, находящихся в музеях Автономной Республики Крым / Отв. ред. В.А.Горбик. – К.: Ин-т истории Украины НАНУ, 2010. – 150 с.

Кот С.И.

Эхо войны: Судьба и правовой статус экспонатов передвижной выставки Государственного Русского музея 1941 года в Крыму, находящихся в музеях Автономной Республики Крым / Отв. ред. В.А.Горбик. – К.: Такі справи, 2010. – 128 с.

Котляр М.Ф.

Нариси военного мистецтва Давньої Русі / Гол. ред. Н.Слюсаренко. – К.: Наш час, 2010. – 280 с. (серія «Стратегікон»)

Котляр Ю.В.

1919 Висунька і Баштанська республіки: До 90-ї річниці проголошення. – Миколаїв: Вид-во І.Гудим, 2010. – 48 с.

Кукуруз О.В.

Політична опозиція в Україні та Польщі: Порівняльний аналіз / Відп. ред. В.П.Горбатенко. – К.: Наук. думка, 2010. – 199 с.

Кулешов С.В.

Россия в системе мировых цивилизаций: Учеб. пособие / Под ред. О.В.Волобуева. – Москва: Русский мир, 2001. – 776 с.

Кучерук О.

Володимир Винниченко: сторінки державно-політичної діяльності. (До 130-ліття з дня народження В.Винниченко). – К.: Укр. ін-т нац. пам'яті, 2010. – 15 с.

Левит Л.

Фотопортрет в павильоне. – К., 2010. – 63 с.

- Мельник Ю.Ф., Вергунов В.А., Глазунов Г.О.** **Сільське господарство** України 20-х років ХХ століття: кооперація, колективізація чи навпаки? – К.: Мін-во аграрної політики України, 2010. – 270 с.
- Михайлова Р.Д.** **Художня культура** Галицько-Волинської Русі. – К.: Слово, 2007. – 496 с.
- Мицик Ю.** **Іван Сірко.** – К.: Вид. дім. «Киево-Могилянська академія», 2010. – 160 с.
- Наукові записки** / Гол. редкол. В.О.Щербак. – К.: НАУКМА, 2010. – Т.104: Історичні науки. – 80 с.
- Національна академія наук** України. Анотований каталог книжкових видань 2008 р. / Упор. А.І.Радченко, М.В.Язвинська. – К.: Академперіодика, 2008. – 444 с.
- Національна академія наук** України. Анотований каталог книжкових видань 2009 р. / Упор. А.І.Радченко, М.В.Язвинська. – К.: Академперіодика, 2010. – 432 с.
- Никитенко Н.** **Собор Святої Софії в Києве.** – Москва: Северный паломник, 2008. – 272 с.
- Панченко П.П., Мельник Ю.Ф., Вергунов В.А.** **Аграрна історія** України. – К.: Просвіта, 2007. – 532 с.
- Перехрест О.** **Сільське господарство** України в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – 150 с. (серія «Україна. Друга світова війна. 1939–1945»)
- Питання аграрної історії** України та Росії: Матеріали шостих наук. читань, присвячених пам'яті проф. Д.П.Пойди / Відп. ред. В.В.Іваненко. – Дніпропетровськ: Дніпропетровський нац. ун-т, 2007. – 171 с.
- Политическая история России** / Отв. ред. В.В.Журавлёв. – Москва: Юристъ, 1998. – 696 с.
- Польща. Це тут був початок 1939–1989–2009.** – Варшава: Агора, 2009. – 156 с.
- Проблеми вивчення історії** Української революції 1917–1921 років: Зб. наук. ст. / Гол. ред. Р.Я.Пиріг. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – Вип. 5. – 340 с.
- Реабілітовані історією. У 27 т.:** Дніпропетровська область / Гол. редкол. П.Т.Тронько; упор.: Є.І.Бородін, О.Г.Бажан, В.В.Іваненко. – Дніпропетровськ: Монолит, 2009. – Кн.1. – 880 с.
- Реабілітовані історією. У 27 т.:** Хмельницька область / Гол. редкол. П.Т.Тронько; упор. Л.Л.Місінгевич, Р.Ю.Подкур. – Хмельницький, 2009. – Кн. 2. – 1182 с.
- Реабилитованные историей. В 27 т.:** Автономная Республика Крым / Гол. редкол. П.Т.Тронько; авт.: Н.Ю.Булгаков, А.Ю.Вакатов, Л.П.Вакатова и др. – Симферополь: Антика, 2008. – Кн.5. – 354 с.
- Религиозные и этнические традиции** в формировании национальных идентичностей в Европе: Средние века – новое время / Под ред. М.В.Дмитриева. – Москва, 2008. – 304 с.
- Робак І.Ю.** **Організація охорони здоров'я** в Харкові за імперської доби: (початок ХVІІІ ст. – 1916 р.). – Х.: ХДМУ, 2007. – 346 с.
- Романцов В.О.** **Історична демографія** України ХVІІІ – початку ХХІ ст.: Спецкурс для студ. вищ. навч. закл. – К.: Вид-во ім. О.Теліги, 2010. – 160 с.
- Сардачук П.Д., Кулик О.П.** **Дипломатичне представництво:** організація і форми роботи: Навч. посіб. – К.: Україна, 2001. – 176 с.
- Світові війни мовою** плаката: Книга-каталог виставки / Редкол. В.Ф.Верстюк, О.Л.Іванков, Л.В.Легасова та ін.; упор. І.П.Васильєва, Н.А.Гамарник, Л.С.Пронкіна. – К.: Укр. ін-т нац. пам'яті, 2009. – 208 с.
- Симон Петлюра в історії та національній пам'яті:** Матеріали Всеукр. наук. конф. (20–22 травня 2009 р.) / Відп. ред. В.Ф.Верстюк. – К.: Фоліант, 2009. – 164 с.
- Солдатенко В.Ф.** **Україна в революційну добу:** Історичні есе-хроніки. У 4 т. – К.: Світогляд, 2010. – Т.ІІІ: Рік 1919. – 453 с. (серія «Україна в революційну добу»)
- Солдатенко В.Ф.** **Україна в революційну добу:** Історичні есе-хроніки. У 4 т. – К.: Світогляд, 2010. – Т.ІV: Рік 1920. – 442 с. (серія «Україна в революційну добу»)
- Солдатенко В.Ф., Любовець О.М.** **Революційні альтернативи 1917 року й Україна.** – К.: Наук. думка, 2010. – 320 с.
- Сосницький В., Чуйкова Я.** **Операція «Кулаки».** Книги судіб: 80 лет спустя... – Х.: Изд-во Харьковский частный музей городской усадьбы, 2009. – 296 с.
- Стельникович С.** **Український національний рух** опору Тараса Бульби-Боровця: історичний нарис. – 2-ге вид., випр. і доп. – Житомир: Полісся, 2010. – 392 с.

Судьба старообрядчества в ХХ – початку ХХІ вв.: історія і сучасність: Сб. науц. тр. і матеріалів / Отв. ред. і состав. С.В.Таранец. – К.; Вінниця, 2010. – Вип.4. – 364 с.

Україна в міжнародних відносинах: Енциклопедичний словник-довідник / Відп. ред. М.М.Варварцев. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – Вип.2: Предметно-тематична частина: Д – Й. – 252 с.

Український історичний збірник 2010 / Гол. ред. Т.Чухліб. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – Вип.13, ч.1. – 252 с.

Український історичний збірник 2010 / Гол. ред. Т.Чухліб. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – Вип.13, ч.2. – 238 с.

Українські в'язні концтабору Маутгаузен: Свідчення тих, хто вижив / Гол. ред. В.А.Смолій; упор. Л.С.Герасименко, М.Г.Дубик, Т.В.Пастушенко та ін. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2009. – 336 с.

Українські історики: Біобібліографічний довідник / Гол. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – Вип.3. – 344 с. (серія «Українські історики»)

Усенко П.Г.

Серпанкова прелюдія «Софіївки» – Потоцькі (польський можновладець і грецька суперкрасуня в українському пристановищі загальної історії). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – 134 с.

Уходящие в историю: Награды СССР и стран социализма. – К.: Укр. науч. об-во краеведения, геральдики и фалеристики, 2008. – 304 с. (серія «Б-ка символіки»)

Файзулін Я.

Перелогі Української революції: Другий Зимовий похід Армії УНР / Відп. ред. В.Верстюк. – К.: Вид-во О.Теліги, 2008. – 40 с.

Цибуленко Г.

Кредитна кооперація – шлях селянства у ринок: (на матеріалах Півдня України кінця ХІХ – початку ХХ століття). – К., 2008. – 180 с.

Цибуленко Л.

Органи самоврядування Одеси, Миколаєва, Херсона у розбудові муніципальної земельної та виробничої власності в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. – Херсон: Айлант, 2003. – 160 с.

Чапала М.М.

Історія 9-го гусарського Київського генерал-фельдмаршала князя Николая Репнина полка. – К.: LAT&K, 2010. – Т.І: 1706–1826. – 216 с.

Шип Н.А.

Київська духовна академія в культурно-освітньому просторі України (1819–1919). – К.: Вид-во ТОВ НВП «Інтерсервіс», 2010. – 436 с.

Шульгин В.

Історія університета Св. Володимира / Сост. В.Короткий. – К.: Лыбидь, 2010. – 280 с.

Metropolis kijoviensis: Каталог і тексти петербурзьких зібрань / Підг. В.Зема, С.Зінченко, В.Фрис. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – 216 с.

Літературу підібрали: завідувач відділом науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ Л.Я.Муха та головний бібліограф відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ Л.Л.Островська

CONTENTS

HISTORICAL ARTICLES

CHUKHLIB T.V. The Cossacks of Right-bank Ukraine in International Relations during the Northern War in 1700–1721	4
REIENT O.P. On the Issue of the Serfdom Abolition Problem in 1861	34
IVANENKO O.A. St. Volodymyr University International Relations (60th of XIX Century)	52
PEREDERII I.H. Viacheslav Lypyns'kyi as the Contributor of "Rada", the First Ukrainian Daily Newspaper (1908–1914)	71
FEDOROVA L.D. Theoretical and Legal Questions of Cultural Heritage Preservation in the Activity of Memorial-Guard Structures of Ukraine (1910th)	91
VRONS'KA T.V. February 21, 1948 in the History of Stalin's Terror	107
RENDIUK T.H. Border and Regional Collaboration between Ukraine and Romania over National Minorities	123

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

BEZDRABKO V.V. The Evolution of Document Science in the XIX Century: Visions of Theory and Practice	137
SHARAVARA T.O. Reforms and Counter-Reforms of Local and Municipal Self-Government in Second Half of XIX in Russian Empire in Works of Soviet and Foreign Researchers	166
KUDRIACHENKO A.I. Researchers Over World History Problems in Modern Ukraine	180
VASHCHUK D.P. "Old Times" Institution in Grand Duchy of Lithuania: Over the Lithuanian Metric Materials	195

BOOK REVIEWS

LAAS N.O. Modern Ukraine, Issue 4 (15): Memory as the Field of Competitions	210
---	-----

SURVEYS

MUZYCHKO O.Ye. (<i>Odesa</i>). Yevhen Chykalenko, Volodymyr Vynnychenko. Correspondence. 1902–1929; Yevhen Chykalenko, Serhii Yefremov. Correspondence. 1903–1928; Yevhen Chykalenko, Andrii Nikovs'kyi. Correspondence. 1908–1921	216
--	-----

CHRONICLES

DOMANOVSKYI A.M. (<i>Kharkiv</i>), FAIDA O.V. (<i>L'viv</i>). International Symposium "Homo Byzantinus Among Ideas and Things"	222
MYKHAILIUK M.V. (<i>Kirovohrad</i>). International Scientific Seminar "National-Socialist Occupation Press in Soviet Occupied Territories (1941–1944)"	229
FARENII I.A. (<i>Cherkasy</i>). VIII International Symposium Over Agrarian History Problems	232

NEW PUBLICATIONS Received by the Library of Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine	236
--	-----